

ZÁRÓJELENTÉS

A KÁDÁR-KORSZAK TÁRSADALMI EMLÉKEZETE

Kutatásunk, ahogy a szerződésben ill. a részjelentésekben ígértük, három lényeges eredménnyel zárult:

- 1) **ARCHÍVUM:** a vállalt 60 helyett – a költségvetés csökkentése ellenére – 100 élettörténeti interjút készítettünk, melyet egytől-egyig digitálisan rögzítettünk, átírtunk és feldolgoztunk. A digitális rögzítés alatt azt értjük, hogy
  - a) a hangzóanyag MP3-as fájlként hallgatható, illetve további hangzó feldolgozások számára előkészített (kiállítás, rádióműsor, oktatási segédanyag, stb.) – **HANGARCHÍVUM;**
  - b) a szó szerint legépelte interjúk – egyelőre nem anonimizált formában – bizonyos feltételek mellett már ma is kutathatók – **SZÖVEGARCHÍVUM;**
  - c) a legépelte interjúk főbb adatait kigyűjtöttük, így az archívumban a „keresés” is megoldott – **ADATBÁZIS.**

E gyűjtemény része a Szociológiai Társaság keretében tervezett „XX. század hangja” archívumnak, hanganyagaink átmenetileg a Teleki László Alapítvány Könyvtárában kerültek elhelyezésre.

- 2) **MŰHELY:** a kutatás az első pillanattól az utolsóig szemináriumi ill. workshop-formában zajlott. Ez azt jelenti, hogy szociológus, antropológus, társadalomtörténész egyetemi és PhD-hallgatók vettek részt a teljes kutatási folyamatban Kovács Éva szakmai vezetésével. A workshopok keretében feldolgoztuk a vizualitás és emlékezet elméleti szakirodalmát, valamint a magyarországi kollektív emlékezet XX. századi történetét, majd konkrét példákon keresztül elmélyítettük tudásunkat (e munka gyümölcse a kutatás keretében készült publikációk közül **SORSZÁMOK!!!**) A szeminárium keretében a hallgatók elsajátították az interjúkészítési technikákat, elkészítették az interjúikat, majd az interjúk elkészültével közösen elemeztük mind a szövegeket, mind az összegyűjtött fényképes anyagot. Az – időközben végzett – hallgatók egy-egy esettanulmánnyal zárták a kutatást.

- 3) TANULMÁNYKÖTET: A kutatás másik „végterméke” a részben már összeállt tanulmánykötet, mely az alábbi felépítést követi:

MUNKACÍMEK:

TÜKÖRSZILÁNKOK – A Kádár-korszak kommunikatív emlékezete

Bevezető: *Tekintet és diskurzus – fénykép és emlékezet (Kovács Éva)*

I. fejezet: *Feltámadt emlékezet – régi és új kisebbségek Kádár-korszak képe, egy kutatás tanulságai (Kovács Éva)*

II. fejezet: Etnikai kisebbségek emlékezete

II.1. A magyarországi zsidóság (Vajda Júlia)

II.2. A magyarországi németiség (Zombory Máté) – csatolva

II.3. A magyarországi szlovákság (Füleki Katalin) – csatolva

II.4. A magyarországi „délslávok” (Udvarnok Virág) – csatolva

II.5. *A magyarországi romák (Kovai Cecília)*

III. fejezet: Kontrasztok

III.1. *A hajléktalanok (Bányai Boglárka és Légmán Anna)*

III.2. Hercegek, grófok, nemesek (Viczián Zsófia) – csatolva

III.3. *Káderek (Pulay Gergő)*

IV. fejezet: Távolból – A disszidensek emlékezete (Kovai Melinda) - Csatolva

(A dőlttel szedett, még hiányzó fejezetek 2006. szeptember 1-ig készülnek el.)

FEJEZETEK A KÉSZÜLŐ KÖTETBŐL

Zombory Máté:

Önmuzealizáció és etnikai hovatartozás

Az etnikai identitás performativitása a kényszmigráció kontextusában

„A történetek, amelyekkel dolgozunk van, rettenetesekek. 60-80 millió ember vesztette el Európában a szülőhelyét a 20. század első felében. Ennek a gyökértelemné válási folyamatnak a központi színtere Európa középső és déli része volt. Kevés olyan család akad, amelyet ne érintettek volna - közvetlenül, közvetve, legalább közvetve - az erőszakos helyváltoztatások.” – írja Karl Schlögel *Az elűzetések tragédiája (Egy európai történet)* című írásában¹. Az alábbiakban olyan történetekkel lesz dolgozunk, melyek során embereket *közvetlenül* érintett a kényszszerándorlás. A Kádár-korszak kulturális emlékezetét ugyanis olyan sváb származású személyekkel készített élettörténeti interjúkon keresztül elemzem, akik személyesen élték át a kitelepítést vagy a Szovjetunióba hurcoltatást. A Karl Schlögel által javasolt „európai perspektíva”, mely a kényszmigrációt nem a ki- vagy bevándorlás terminusaiban értelmezi, lehetővé teszi, hogy azokat az identitásstratégiákat tegyük vizsgálat tárgyává, amelyek a hovatartozást a kényszerű helyváltoztatásra válaszul konstruálják meg. Annak ellenére, hogy a második világháborút követő, nemzetközileg támogatott² európai népcsoportmozgásokat a modern nemzetállami paradigma jegyében az etnikai és területi konfliktusok megoldási és megelőzési kísérleteként hajtották végre³, maga a kényszmigráció újabb konfliktusok forrásává vált.⁴ Az alábbiakban elsősorban nem az architektonikus ábránddal⁵, vagyis e megoldási kísérlet kudarcával és konfliktuspotenciáljával foglalkozom, hanem a kényszmigrációt az identitás konstrukcióját kikezdő és kiprovokáló deterritorializációs jelenségeként kezelem. Az identitás diszkurzív konstrukciójának lokalizáló gyakorlatait elemzem, amelyekkel az én elhelyeződik, válaszul a legtöbbször „kiszakadásként”, „lebegésként”, „sehova nem tartozásként” értelmeződő kényszszerándorlásra. E vizsgálati szempontnak az ad különös jelentőséget, hogy interjúalanyaink mindegyike – legálisan vagy illegálisan – visszatért Magyarországra. Noha e történetek óta akár fél évszázad is eltelhetett, a személyes érintettség révén következményei nem tekinthetők lezártak, az identitás konstrukciója ugyanis folyamatos, része a mindennapi élet tevékenységeinek. E folyamat egyrészt nyelvi-narratív, másrészt testi-materiális. A lokalizáció gyakorlatai ezért egyszerre retorikaiak és fizikaiak. Előbbi értelemben a „hely” toposz, nyelvi alakzat (az „én” helye), amely hasonló módon biztosít otthonosságot a nyelvhasználó számára, mint egy kényelmesen berendezett épület (a „hely” utóbbi értelmében).⁶ Az etnikai hovatartozás vizsgálatakor tehát az otthon konstrukciójára kérdezek rá. A lokalizációt pedig olyan reterritorializációs eljárásaként értelmezem, amely „helyet” és „ontológiai biztonságot”⁷ biztosít az „én” számára a világban.⁸

Két olyan kényszerre hívnám fel a figyelmet, melyek a diskurzus történetisége folytán befolyásolják a megszólalást, így a vizsgált lokalizációs eljárásokat is. Az elsőt nevezhetjük a kollektív bűnösség és igazságtétel logikájának.⁹ A malenkij robot ebben a tekintetben nem különbözik a kitelepítéstől, mivel a szovjet hatalom a magyarországi német származásúakat azzal akarta munkára fogni, hogy „amit a németek leromboltak, azt a

---

¹ Lettre International, 51., 2003.

² Az 1945 nyarán megtartott potsdami konferencia XIII. cikkelye kimondja, hogy az Egyesült Államok, Nagy-Britannia és a Szovjetunió kormányai elismerik, hogy „a Lengyelországban, Csehszlovákiában és Magyarországon maradt német népességet vissza kell telepíteni Németországba”. Idézi Mathias Beer: A németek elűldözése Magyarországról és beilleszkedésük a megosztott Németországba. *REGIO* 2003/1.

³ Rainer Münz: Az üldözések évszázada. *REGIO*, 2003/1. 36-56.

⁴ Az áttelepítések helyéről a nacionalizmus logikájában ld. pl. Ernest Gellner: Ernest: A nacionalizmus kialakulása - a nemzet és az osztály mítoszai. In: Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek. Szöveggyűjtemény*. Budapest, 2004.

⁵ Rogers Bubaker: Ártalmas állítások. Mítoszok és tévképzetek a nacionalizmuskutatásban. Beszélő, 1996. 7. Sz. 26-41.

⁶ Az otthon fogalmáról ld. David Morley: Home territories. Media, Mobility and Identity. Routledge, 2000.

⁷ Anthony Giddens: 'Living in the world': dilemmas of the self. In: *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modern Age*, Stanford, CA: Stanford University Press, 1991, 187-201.

⁸ A lokalitás fogalmát ld. Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. In: *REGIO* 2001/3. 3-31.

⁹ A magyarországi német nemzetiség kollektív felelősségével kapcsolatos elgondolások közé tartozik a „Hitler ötödik hadoszlopának” sztereotípiája és az az elképzelés, hogy „állam az államban” szerepre törtek. Tilkovszky Lóránt: Német nemzetiség – magyar hazafiság. Pécs, 1997.

németek építsék újra”.¹⁰ A kollektív bűnösség és igazságtétel problematikájával csak annyiban és úgy foglalkozom, amennyiben és ahogy e diszkurzív kényszer magukban az élettörténeti beszámolókból működik – elsősorban a „német” stigmatizációjával: tág értelemben a dolgozat tárgya az „etnikai” diszkurzív szubverziója.. A másik tényező az a paradoxon, amely a visszatérésből adódik: az elbeszélés alanyai „oda” térnek vissza, „ahonnan” elűldözték őket. Mindez a sváb etnikai és magyar nemzeti identitás összefüggéseit problematizálja azáltal, hogy a „haza” már az elhurcoltatás előtt Magyarország volt.¹¹ Nem szabad ugyanakkor figyelmen kívül hagyni a kényszerszermigrációt követő társadalmi-politikai közeget sem, amely az *akkori* megszólalást befolyásolta.

A lokalizáció gyakorlatait abban a történeti kontextusban kell vizsgálni, amelyben alkalmazzák őket. A lokalitás szabad előállításának¹² korlátozó tényezői között kitüntetett helyet foglalt el a kommunista állampárti rendszer, melynek nemzetiségi politikájára¹³ ezért röviden ki kell térni. Noha e korlátozást Appadurai sem az adminisztratív hatalmi intézkedésekben, hanem a lokális szubjektum rekontextualizációjában ragadja meg, érdemes fordítottan fogalmazni. Így az etnikai identitás mint hovatartozás vizsgálatakor nem az az érdekes, hogy mit tiltott az állampárti rendszer, hanem az, hogy mit engedett.

A Magyarországra visszatért kitelepítettek állampolgári státusát egy 1950-es kormányrendelet rendezte, addig – pontosan nem tudni hányan – nemhogy persona non grata, de törvényesen létező személyek sem voltak. A kommunista rezsim a nemzetiségi kérdést a nemzeti szövetségek megszervezésével igyekezett „rendezni”, azonban a német szövetség csak 1955-ben alakulhatott meg.

Hatvanas évektől a közvetlen állampárti irányítás alatt álló nemzeti szövetségek viszonylag szabadabb mozgásteret kaptak (rendszeres kongresszusokat tarthattak), a pártállam elvetette az ún. automatizmus elvét, mely szerint a nemzetiségi kérdés a kommunizmus megvalósulásával önmagától megoldódik, vagyis a „nemzetiségi” mint olyan megszűnik. Ekkortól engedélyezték szigorú keretek között az „etnikai” nyelvi-kulturális, szigorúan apolitikus artikulációját (az iskolai nyelvtanítással, népdalkörökkel, táncsoportokkal). A viszonylag szabadabb mozgástér azonban továbbra is erősen korlátozott: nemzetiségi politika kizárólag a 80-as évekig felülről irányított nemzetiségi szövetségekben folytatható, és ott is szigorúan a művelődéspolitikára korlátozva. 1983-tól¹⁴ kezdődik egyfajta alulról szerveződés, az évtized legvégén pedig még az állampárt kezdi el a nemzetiségi törvény kidolgozását. Ezzel párhuzamosan a hetvenes évektől egyre szabadabb tér nyílt a témával kapcsolatos tudományos kutatások számára.

E töretlen enyhülés azonban nem szabad, hogy eltérítse a figyelmet arról, hogy a rendszerváltásig az etnikai hovatartozás a kezdeti tabusítás után is a „kultúra” és művelődés területére korlátozódott. Megmarad tehát az az ellentmondás, amely abból adódott, hogy államilag folyamatosan alkalmazták a nemzeti kategóriákat (pl. „szocialista nemzet”, „szocialista hazafiság”, a határon túli magyar kisebbségek „ügye”, de persze a hazai nemzetiségek esetében is, vö. „hídszerép”), ugyanakkor tiltották a nacionalizmust, azaz e kategóriák politikai használatát, illetve az etnikai hovatartozás artikulációját a politikai nyilvánosságban.¹⁵

Persze az identitás személyes konstrukciója nem kizárólag az államilag előírt és lehetővé tett módon valósulhat meg. Elemzésem azonban erre fog korlátozódni: éppen azt próbálom kimutatni a szövegek analízisével, hogy miképpen alkalmazható stratégia a lehetővé tett identitás-artikuláció a rendszerváltás előtt és után. A Kádár-kor emlékeztetere vonatkozó kérdés így nem egyszerűen az, hogy hogyan emlékeznek rá vissza, sokkal inkább az, hogy a korszak államilag lehetővé tett identitáskonstrukció eljárásai hogyan élnek tovább – vagy nem. Öt narratív interjúban elemzem a kényszerszermigrációra adott reterritorializációs reakciókban az etnikai kategória működését, ebből háromban a kitelepítés, kettőben a Szovjetunióba hurcoltatás áll a középpontban. Két interjúalanyunk részt vett a Kádár-kori nemzetiségi politikában, de a többi esetben is az identitás konstrukciója a megszabott korlátok között marad. Az elemzés során a vizsgálat tárgya mindvégig az elbeszélő én narratív konstrukciója (mint eljárás és mint produktum), vagyis a narratív identitás marad.¹⁶

¹⁰ A szovjet vezetés 1944. december 22-i parancsa rendelkezik a „magyarországi németek munkaerejének igénybeviteléről”, amely kiterjed a magyarországi német származású munkaképes személyekre. Uo.

¹¹ Vö. Bindorffer Györgyi: A magyarországi németek hazaképe. A magyar és német együttélés a közös hazában. *Barátság*, 2001, 8(2), 3151-3153.; illetve Bindorffer Györgyi: Kettős identitás: Etnikai és nemzeti azonosságtudat Dunabogdányban. Budapest, 2001.

¹² Arjun Appadurai: A lokalitás teremtése. In: *REGIO* 2001/3. 3-31.

¹³ Tilkovszky Lóránt: Nemzetiségi politika Magyarországon a 20. században. Debrecen, 1998. alapján.

¹⁴ Aczél György a német szövetség kongresszusán tartott beszédében többek között elítélte a német nemzetiség bűnbakká tételét, tagadta, hogy lennének „fasiszta népek”.

¹⁵ Vö. Rogers Brubaker: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge, 1996. Chapter 2.

¹⁶ Az elbeszélő én (szereplő, hős), az elbeszélő fogalmahoz ld. Umberto Eco: *Hat séta a fikció érdekében*. Bp, 2002., az élettörténeti interjú helyzet módszertani kérdéseihez ld. Philippe Lejeune: *Önéletírás, élettörténet*,

A történetek, amelyekkel dolgozunk van, retteneteseek – azonban arra is érdemes rámutatni, mennyiben csodálatosak. Ha nem egyszerűen a múlt referenciális olvasatát adjuk, hanem a múlttal kialakított viszonyt is rekonstruáljuk mint az önmaga viszonyát az énhez, értelmezhetővé válik az identitás konstrukciójának stratégiai jellege. A vizsgált élettörténeti visszaemlékezések performatív aspektusának legjellemzőbb vonása, hogy egyfajta önmuzealizációt hajtanak végre, a személyes-családi múltat örökségesítik.¹⁷ Azt, hogy a kulturális örökség elve, illetve a muzealizáció összekapcsolódik a nemzeti-etnikai kategória használatával, és így a kollektív identitás konstrukcióját végzi, több kutatás kimutatta.¹⁸ Ugyanakkor a személyes és családi tárgyak gyűjtése és megőrzése, a „tárgyak élettörténeti narratíváján” keresztül a személyes identitás artikulációjának eljárása lehet.¹⁹ Az alábbi élettörténetekben azonban a nemzeti-etnikai kulturális örökség elsősorban állami technikáit és taktikáit alkalmazza a személyes múlt. Mintha az örökségesítés folyamata visszafordult (vagy továbbterjedt?) volna: a magántól a kulturálisig burjánzó örökség visszatér a személyeshez. Hartog az ökomúzeummal fejezi be tanulmányát – az alábbiakban az én múzeuma következik.

Etnikai hovatartozás mint a kulturális örökség ápolása

„1987 ... 25. napján együtt van egy kis csoport M. E. és felesége, D. H. otthonában. Ez a ház régen W. L. és felesége, E. T. otthona volt. T. T. 1848-ban itt, e házban kötötte be Görgey tábornok fejsebét. Erről írásos dokumentum van. A ház azóta átépült. E csoport tagjai szeretnék felkutatni, összegyűjteni őseink szokásait, énekeit, imádságait. A régi tárgyakat, amiket őseink használtak, készítettek, 1985-ben egy kiállításon már bemutattuk. Sajnos az állandó kiállítást nincs módunkban fenntartani, mert nincs megfelelő helyiség a tárgyak számára. (...) [a résztvevők bemutatkoznak] Elkövetkezendő munkánkban teljesen a hagyományokra hagyatkozunk, az nélkülöz mindennemű előkészítést. Egyetlen, féltve felvetett szóra önként jöttünk össze, s próbáljuk adni, ami még elődeink életéből és a mi múltunkból megmaradt.” – így kezdődik a „P betelepült őslakossága vallási és köznapi életének bemutatása” című a hangfelvétel²⁰, amelyet a kutatásban résztvevő egyik interjúalanytól, a csoport egy résztvevőjétől kaptam cd-n. A projekt magánjellegét mutatja, hogy a bevezetőben kizárólag név szerint szerepel, hogy a csoport etnikai jellege nem derül ki, nem tudjuk meg az „ők” hovatartozását (vagy a település nevéből egyértelmű, ez a lényegen nem változtat). A bevezetés kulcsmondata, hogy „nincs helyiség a tárgyak számára”. Az emlékeztetmunka az alábbi interjúkban arra irányul, hogy legyen „hely” az emlékek számára.

1.

MM 1922-ben születik P-n, nő. A történeti dokumentumok szerint felmenői a 18. sz-ban érkeztek Németországból, és 1848-ban MM dédnagyanyja köti be Görgey tábornok fejsebét. Anyai nagyapja kőműves, kilenc évig Amerikában dolgozik, keresetéből felépíti azt a házat, ahol MM a mai napig lakik. Nagyapja hazatérése után már csak a szőlővel foglalkozik: a családnak a háború előtt öt szőlője van, a bort a környékbeli vendéglősöknek adják el. Apja lakatosmester, önálló műhellyel egy környező faluban. MM a négy elemi követően egy váci katolikus polgári iskolát végez, ahol vincés nővérek tanítják. Iskola után és nyáron anyjának segít a szőlőben (a családnak napszámosai is vannak). Iskolái után előbb gyors- és gépiróként dolgozik, majd Budapestre kerül egy egészségügyi anyagszertárhoz.

---

napló. Válogatott tanulmányok. L'Harmattan, Budapest, 2003., a narratív identitás konstrukciójáról elsősorban ld. Paul Ricoeur: *Oneself as Another*. The University of Chicago Press, 1992.

¹⁷ François Hartog: Örökség és történelem: az örökség ideje. *REGIO* 2000/4. 3-25. Hartog felhívja rá a figyelmet, hogy az örökség elve a magánjogból a természetén keresztül kerül át a kultúra területére (vö. az UNESCO 1972-ben fogadja el „a kultúra és a természeti világörökség védelméről” szóló megállapodást). Érdekes asszociációkra sarkall, ha belegondolunk a természet pusztulása és a személyes-családi veszteség közötti analógiába.

¹⁸ Ld. pl. Flora E.S. Kaplan (ed.): *Museums and the Making of „Ourselves”*. The Role of Objects in National Identity. Leicester University Press, 1994.

¹⁹ Lene Otto and Lykke L. Pedersen: *Collecting Oneself. Life Stories and Objects of Memory*. *Ethnologia Scandinavica* 28., 1998.

²⁰ Köszönet minden kedves interjúalanyunk minden könyvért, hanganyagért, tárgyért, és a kutatásban nyújtott segítségéért. Az interjúkban és egyéb idézetekben szereplő neveket megváltoztattam. Mivel a lokalitás konstrukciójában, mint látni fogjuk, a település kitüntetett helyet foglal el, úgy döntöttem, fantázianevek helyett P, Q, R, S és T „változókkal” jelölöm őket. Így valamennyire az olvasó is részt vehet abban a képzeleti munkában, amely a visszaemlékezésekben szerepet kap. Az érthetőség kedvéért minden rövid esettanulmányt egy biográfiai adatsor vezet be.

1944-ben két német katona van elszállásolva a családnál, akik segítenek elásni az értékeket a közeledő szovjet katonák elől. December elején megérkezik a front, MM kalandos úton, a Dunán jut haza Budapestről. Egy másik családdal együtt a pincében bújnak el. A velük együtt rejtőző fiatal, kétgyermekes nőt megerősöskölják, MM-et is megfenyegetik, de ő ellenáll, ezért megverik. Ezután egy nagynénje pincéjébe menekülnek.

1945. január elején név szerint keresik, majd többekkel együtt egy kisvárosba gyalog terelik. A bevagonírozást követően jó két hétig utaznak, végül egy 4-5 épületből álló lágerbe érkeznek meg, ahol 230 fő tartózkodik, ebből egy istállóban kialakított szálláson 206 nőt tartanak fogva. Két falubelijével együtt hárman Magyarországról.

Egyikük 16 évesen tifuszos lesz, és hazakerül, másikuk meghal, és a 470-es számot viselő MM mások segítségével eltemeti. Egy brigádban dolgozik egy temesvári, csak németül beszélő lánnyal, akivel jó barátságba keveredik, MM németül tanul tőle, míg ő magyarra tanítja (A háború után is tartják a kapcsolatot).

MM gyakran kiszökik a táborból, és megismerkedik orosz családokkal, egyikük, különösen egy korabeli nő, jó barátja is lesz. Megtanul oroszul és ő írja a tábori nyilvántartást, illetve kezeli a postát (amiről utólag kiderül, hogy nem küldték el). Így másokkal ellentétben, akik 8-at, ő 10 dekagramm kristálycukrot kap havonta.

Élelemért dolgozik az orosz családoknak is. Dolgozik fatelepen, kőbányában, később nyelvtudása okán művezetőként is.

1948. felszámolják a tábor, és egy magyar gyűjtőtáborba kerül. Itt találkozik egy falubeli barátnőjével, aki teljesen legyengült, és aki egy héttel később meghal. MM kezdettől fogva egy füzetbe mindent leír, ez az írás e barátnőjének a bátyjához kerül Bécsbe. Hazafelé útra az orosz barátnője varrta ruhát veszi fel.

Hazafelé Máramarosszigeten szavazniuk kell, majd Debrecenben gyűjtőláger. Szolnokon kapnak 5 forintot és meleg levest. Rongyokból nemzeti zászlót csinálnak. Apja várja a budapesti Nyugati pályaudvaron, egy darabig vonattal, majd taxival ér szülőfalujába. Négy másik falubeli nővel érkezik meg.

Anyja beteg, sokáig az sem biztos, tudja-e számára biztosítani a gyógyszert. Visszamegy dolgozni az anyagszertárba, ahol visszamenőleg is kap fizetést.

1949-ben férjhez megy. Férje szintén 3 évig volt a SZU-ban, ahol vasesztergályosként a szakmájában dolgozik és jó fizetést kap. Háromszor próbált szökni, de mindegy elfogták. Ugyanebben az évben megszületik MM első fia, otthagyja munkahelyét. Néhány szőlőt eladnak.

Férje művezető lesz a MÁV-nál, ahol minden alkalommal problémák adódnak abból, hogy mindhárom gyermeküket hittanra járatják. Férje a hetvenes évek végén hal meg.

A hatvanas években Drezdában meglátogatja egy SZU-beli ismerősét, majd később többször is. Egy ízben egy hónapot tölt az NSZK-ban rokonoknál.

A kilencvenes években jóvátételben részesül, életjáradékot kap, és férje után nyugdíjat. Újabb szőlőt ad el, mára csupán egy maradt. 2003-ban emlékművet avatnak a faluban, egy 20-25 tagú német delegáció is érkezik. MM-nek 3 fia, 5 unokája, és egy dédunokája van, jelenleg az egyházközségnél és a szőlőben dolgozik.

„H. J-né vagyok, P-n lakok, itt is születtem, hát itt éltem le az életemet. Az iskoláimat is itt végeztem, négy elemi, és utána ...-on, a ... Katolikus Iskolába négy polgárit végeztem el. Utána elmentem gyors- és gépfő tanfolyamra, de közbejött a háború, az aztán megakadályozott. És a háború alatt ugye, a háború kellős közepén, hát kilencszáznegyvenöt január másodikán összeszedtek bennünket itt P-n, a fiatalokat, és elvittek a Szovjetunióba kényszermunkára ott, ahol három évig voltam. Három kemény évig. De hála Istennek én egészségesen jöttem haza.”

Az élettörténeti narratíva a P-i hovatartozás deklarálásával kezdődik, majd az „itt” rámutató gesztus háromszorosan megerősíti e helyhez tartozást. Az iskolák felsorolása, majd a munkahelyek számba vétele egy karriernarratíva kezdeteként fogható fel, amelyet a háború szakít meg. „közbejött a háború”, és megakadályozta, hogy az élet a maga rendjében folyjon tovább. Erre utal az is, hogy a kitelepítés a „háború kellős közepére” helyeződik. Meg kell jegyezni, hogy ebben a történetben az elhurcoltatás a háborús események közé tartozik. Ezt a következőkben érdemes szem előtt tartani. Az elbeszélés így folytatódik:

„És én azt n:éztem, amikor odakerültem, hogy miné’ előbb megtanuljak oroszul, hogy az emberekkel beszélni tudjak, hogy én megértessem magam azzal, hogy én nem vagyok semmiféle bűnös, én nem csináltam semmit, csak a ne- német nevem végett vittek el. És az sikerült is nekem.”

MM a már idézett cd-n úgy fogalmaz, hogy „magyar szívvel, és német névvel” indultak el kelet felé 1945 januárjában. A fenti szüvegrészben tetten érhető kollektív bűnösség – kollektív igazságszolgáltatás diszkurzív logikájának kényszerítő ereje azáltal oldódik fel, hogy a kitelepítés okaként a név hangzása van megjelölve. Valószínűsíthető, hogy ebbe a stratégiába tartozik az elhurcoltatás háborús eseményként történő konstrukciója is. A hely, hogy pontosan hova is került az elbeszélés alanya, nem derül ki, csak annyi, hogy az a hely nem „itt” van („odakerültem”). Ha visszatekintünk kicsit az előző idézetre, feltűnik, hogy a Szovjetunió nem maga a célállomás: „elvittek a Szovjetunióba kényszermunkára ott, ahol három évig voltam”. Látni fogjuk, hogy az „itt” vs „ott” kizáró lokalizációja a teljes interjú szövegében tetten érhető.

A főnarratíva azzal folytatódik, hogy nyelvtudásából adódóan az elbeszélő írta meg a napi beszámolókat, értesülünk a tábor jellegzetességeiről, majd a hazaút következik, és az, hogy Máramarosszigeten szavazniuk kellett.

„Na, és akkor hazajő- És azt még nem is mondtam, hogy háború előtt én valamennyit dolgoztam a – – ... egészségügyi anyagszertáránál Budapesten. – – Egészen negyvennégy december elejéig, amikor az oroszok itt átvágták a frontot, és már csak az utolsó hajóval csak Dunán hajóval tudtunk hazajönni. Így kerültem haza – – és – innen vittek aztán el az oroszok negyvenöt január másodikán. – Igen. – Hát onnan aztán három év után hazajöttem, és akkor ő: anyám nagyon nagy beteg volt ugye.”

Már láttuk, hogy ebben a történetben a „háború közbejött”. E részlet is arról tanúsít, hogy az élettörténeti narratíva nem a hazajöveteltől, hanem a háború előttről folytatódik. A „háborút” és az otthoni életet egyedül az „itt” és az „ott” ellentéte hozza viszonyba, és nem a cselekményszövés szerkezete.

Arról, hogy az édesanya három évig nem tudott a lányáról, a történet ismét a hazatérésre vált, és a debreceni gyűjtőtábor helyszínére érkezünk, ahol megkérdezték a hazatérőktől, hogy hova valósiak.

„És mondtuk, hogy P-iek. És azt mondták, hogy nyugodtan hazamehetünk, nem lesz semmi baj, P-ről senkit nem telepítenek ki, mer itt se (...), se nyilas ház a faluba nem volt. Nem tudták megszervezni. – És ezér bennünket nem is bántottak.”

E részlet alapján azt talán túlzás lenne leszögezni, hogy az elbeszélés kívül helyezi P-t a kollektív bűnösség említett logikáján, az azonban megállapítható, hogy e hovatarozás kinyilvánítása a bántalmak elkerülésével jár. Innen a „háborúval” megszakadt élet folytatódik: az elbeszélés hőse visszatér munkahelyére, majd férjhez megy, akiről megtudjuk, hogy szintén elhurcolták a Szovjetunióba. A gyerekek hittanra járatásával kapcsolatos nehézségeket követően a család bemutatása következik: a gyerekek, az unokák és a dédunoka rövid ismertetése.

„Hát, így élem az én életemet. – Igen. – Dolgozok, még nyolcvankét évesen is – az Egyházközségné’. Nagyon szeretek dolgozni. Hát meg a szőlőbe dolgozok a fiammal, konyhakertbe dolgozok. Szóval – én az a típus vagyok, (/aki nem tudok leülni, és tétlenkedni/). – – – – Ez van. – – – – –”

Így ér véget a főnarratíva. „Ez van” – és nem „ez volt”. Az élet visszatért a „háborúval” kizökkent kerékvágásba. Most lássuk tüzetesebben az eddig felmerült kérdéseket.

A háborút megelőző, és a „szép” jelzővel ellátott időszak egyfajta aranykorként rajzolódik elénk, ahol rend volt és rendben mentek a dolgok. Az iskolával kapcsolatban például:

„Volt egy vigyázó, aki nagyon figyelt arra, hogyha valaki jött velünk szembe, fennhangon köszönni kellett. Ma meg elmennek az ember mellett ismerősök, nem is köszönnék! De akkor fennhangon köszönni kellett, mer ha nem köszöntünk, megmondták a tanító úrnak, és akkor a a: a bottal még ki is kaptunk. Nagyon jól tette. Most is azt köllőne csinálni. Bizony! – (...) Szép idők voltak. Nagyon szép. A legszebb idők vótak.”

A falu egykori helyszínei mindig elhelyeződnek a falu jelenében is:

„És akkor bejött, hát volt ugye tíz perc, akkor játszottunk kin a – utcán, mer ugye udvara nem volt az iskolának, most a most az üzlet van ottan a nagyüzlet. Nem ez volt, hanem fönt a templom alatt.”

E háború előtti idők iránti nosztalgiát, a mindkét szövegrészben az akkor-most ellentétes viszonyán keresztül kialakított különbség működteti: már nincs minden teljesen ugyanúgy, mint egykor. Azt gondolom azonban, hogy a „háború” előttinek ez a konstrukciója mégis a folytonosságot, pontosabban a „nem a háború általi megszakíttóságot” hangsúlyozza. Ezért is szerepelnek egyes népszokások ebből az időből, melyek már csak az emlékezetben élnek, és ezért értesülünk arról is például, hogy az elbeszélő elvitte fiát egy volt apáca tanárnőjének a temetésére, hogy megmutassa neki, milyenek is voltak az apácák („elvittem őt a temetésre, mert ugye az apáca ruhájába volt fölraivalozva, és én megmutatta neki, hogy ő tanított engem, és ilyen ruhába tanítottak. Ilyenek voltak a apácák”). Az akkor és a most különbségéből a „háború” hiányzik. A múlttal való folytonosság vezet a német „ösök” témáját is. Azzal kapcsolatban merül fel, hogy az elbeszélő elmeséli: egyetlen szülő maradt meg az ötből, és azt fiának adta.

„És ezt azoktól a őseimtől örököltük, akik bejöttek először ide Németországból. – Azok, azok kapták, a dédszüleink, ugye hát má ő, hát nekem, én a én a hatodik generáció vagyok, aki itt születtem.”

Személyes felmenőkről van szó, és nem egy kollektívum eredetéről. Egy kérdésre az elbeszélő elmondja, hogy vannak nála házzasságlevelek és keresztlevelek a felmenőitől („*En ezeket mindet eltettem, és megőrzöm.*”), majd elmeséli a Görgey-vel kapcsolatos történetet.

„Ez benne van P történelmébe. A nagymama elővett a szekrényből egy fehér fejkendőt, és bekötötte a Görgeynek a fejsebét. Igen. Ez benne van a történelemben! A P történetébe.”

Ezután a névadási szokások témájára vált („*Ez egy hagyomány. Hagyomány. És ezeket én nagyon szerettem.*”), s így folytatja:

„Na most ők, hogy aztán hogy választották ezt a vidéket, pont itten P-t ugye, erről ilyen metszetek vannak, ilyen rajzok, hogy mikor megérkeztek, ugye hát itten erdőség volt minden. És akkor úgy osztották föl nekik a a földeket. Főleg az alsó sori házak, ezek voltak az első házak. – Még – – hát, talán kettő van belőle. Kettő. Kettő. Volt olyan, olyan ház, amit lebontottak, mer = ugye majdnem rájuk szakadt, mostan a – ötvenes: - évekbe. Igen. És mikor ásták az új alapot, ugye a régít, I. Ferenc császár idejéből találtak pénzt benne. Hát az Mária Teréziának volt a férje. És az ő ideje alatt jöttek be a mi őseink ide. Ugye? – És ott találtak az alapba I. Ferenc császár idejéből pénzt. – Igen. – – – –”

Az „*ősök*” múltja a szövegben tehát összekapcsolódik „a” történelemmel, olyan személyek életével, mint Görgey, Mária Terézia vagy I. Ferenc. Fontosnak tartom, hogy benne nem egy etnikai múlt konstruálódik, hanem a történelem részeként elhelyeződik az „*ősök*” családi, generációkon átívelő története: e kapcsolat pedig P lokalitásában teremődik meg. A falu múltja ugyanis egyszerre mesél a mindenki – vagy legalábbis sokak – számára ismerős személyekről és eseményekről, és állít emléket a Németországból érkező felmenőkről („*honfoglalókról*” – ahogy a cd-n megnevezik őket). Az az elveszett teljesség, aminek a „*háború*” vet véget, nélkülözi az etnikai kategóriákat, és ahogy láttuk, az *ősök* témáját is az az egyetlen szülő vonta az elbeszélésbe, amely „*még most is megvan*”. Rögvest a fenti részlet után következik a szövegben, hogy az elbeszélő az NSZK-ban szeretne nézegetni a sírköveket. Azonban nem a felmenőit, hanem az *ittenieket* találta meg ott („*És én ott néztem a a sírköveket. És ott én - fölfedeztem a - olyan nevűeket, mint amilyenek – amilyenek itt is vannak.*”). Ugyanígy, ez a szövegrész tudósít arról is, hogy az NSZK-ban szeretett templomba menni és meghallgatni a német miséket, amelyek saját, háború előtti múltjára emlékeztetik:

„És nagyon szerettem elmenni a templomba, és ott én még visszaemlékeztem arra, mer hisz háború előtt még azér németül volt egy mise. Mi- Egyik vasánap délelőtt mindig németül volt. Sőt! – Sőt! ü::m Vót, amikor utána- Egyik mise igen. A másik az má magyarul volt. És én visszaemlékszem a - a német énekekre is, amiket a templomba énekeltek.”

A „*háború*” minőségileg más, „*ottani*” világában, ahogy már láttuk az erre utaló jeleket, hangsúlyossá válik az etnikai hovatartozás. Maga a sváb megnevezés először a gyerekkori barátokkal kapcsolatban merül fel:

„Vótak úgy több barátnőim is. – És kint, Oroszországba is – – hárman voltunk magyarok – abba a lágerba, a többi- Hét nemzetiség volt. – Szászok voltak, erdélyi szászok, azok voltak a legtöbbben. Akkor temesvári – svábok, temesvári svábok. Ván- Nánászi, úgy mondták, hogy nánászi svábok Temesvárról.”

Az „*ősök*” témája nem kapcsolódott valamilyen etnikai hovatartozás kinyilvánításához (a német nyelvű templomi énekek a háború előtti falu világát idézték fel), a „*háború*” tematikája azonban mozgásba hozza a nemzeti-etnikai kategóriákat. A fenti részlet magyarázatot adhat arra, miért nem használja az elbeszélő önmagára a sváb megjelölést: azt ugyanis a kollektív bűnösség és megtorlás logikája működteti. A három P-i nő magyar mivolta (az etnikai diszkurzív „mi”) lehetővé teszi, hogy a bűnösség problematikája kikerülhető legyen. Az egész szövegről elmondható, hogy sikeresen oldja fel azt a diszkurzív csapdahelyzetet, amely a kollektív etnikai megtorlás velejárója szokott lenni. Két utalást tennék arra, hogy a „sváb” kifejezés ebben az értelemben foglalt. Az egyik egy tábori epizód az interjúban, amikor egy grafikust arra kényszerítenek fogvatartói, hogy a szállás falára többek között katonasírokat fessen fel, azzal a címmel, hogy „*Hitler seregszemlét tart*”. A másik egy megjegyzés a Szovjetúnióbeli időszak végéről, miszerint „*már elismerték azt, hogy mi magyarok vagyunk*”. A „*háborús*” szövegrészekben a „*német*” kategória az „*orosszal*” oppozícióban működik, és nem többes szám első személyben, pontosabban ez a diszkurzív csoportképző „mi” egyenesen kizérja a „*németeket*”. Pl. az orosz katonák kegyetlenkedéseivel kapcsolatban:

*„Nem azér, mert én n- nem vagyok nem- németpárti, mer az, amit a Hitler csinált, azt én nem - nem tartom szépnek, ez egy szörnyűséges valami volt, amit a zsidókkal csinált. **Borzasztó** valami volt, ugye? Ez, ez egy nem is lehet elmondani! – – De azt merem mondani, hogy be voltak szállásolva a német katonák nálunk. De nekiünk*

nem kellett félni tőlük. Nem kellett tőlük félni! Sőt! Azt mon- Ők vótak, akik figyelmeztettek, hogy nagyon-nagyon vigyázzunk!”

Meg kell jegyezni, hogy az „*oroszk*” kegyetlenkedése egyedül a katonákra vonatkozik, a „*háborús*”-(civil?) megkülönböztetés lényegesen cizellálja ezt a kategóriát is.

Összefoglalásul azt lehetne mondani, hogy a kényszmigráció, de maga a (diszkurzív) kényszer is „*háborúként*” konstruálódik, és ezáltal kívül helyeződik a mindennapokon. Ezt a távolítást szolgálja az „*itt*” és „*ott*” térbeli lokalizációja is (és mint láttuk, az „*ott*” Németországra és a „*németre*” is vonatkozhat). Az elbeszélésben konstruálódó én elsősorban „*P-i*”, és nem sváb, a „*háború*” alatt pedig „*magyar*”. A P-i hovatartozás elkerülhetővé teszi a stigmatizált etnikai kategóriák használatát, egyúttal helyet ad a németországi „*ősöknek*” is (történelem és családi leszármazás P történetében fonódik össze). Ezzel kapcsolatban hadd idézzem az 1987-ben rögzített hangfelvételt „*Magyarrá válás méltatása*” című fejezetét: „*Azt hiszem, a mai naptól már meg kell próbálnunk bemutatni, hogyan váltak őseink magyarrá. Az ősök szokásait, nyelvét megőrizve, tiszteletben tartva az új haza törvényeit, igyekeztek megtanulni magyarul beszélni, magyarul imádkozni. A templomban fölváltva magyarul és német nyelven volt az istentisztelet. Az iskolában magyar nyelven és német nyelven folyt a tanítás. Amikor a reánk maradt emlékek között és tárgyak között kutattunk, találtunk egy iskolai tablót. B. H. tanító 124 gyermek között ül a képen, és a tanítványai ezek a mi nagyszüleink és szüleink. A csoportkép alatt ez a felirat olvasható: «124 gyermek, egy tanító, egy tanteremben 1902-ben».*” P lokalitása az elemzett szövegben olyan keretként szolgál, amelyben megférnek egymással a német felmenők és a magyarrá vált utódok. Az „*ősök életének, szokásainak, imádságainak*” összegyűjtésére irányuló – hozzá kell tenni, csoportos – emlékezetmunka ezt a diszkurzív keretbe helyezést valósítja meg.

2.

NZ jómódú sváb családba születik Q-n 1935-ben. Nagy parasztházban tölti fiatalkorát, amely a település főterére néző emeletes saroképület, az alsó szinten anyai nagyapja kocsmájával/báltermével. Anyai nagyszülei még születése előtt meghalnak. Apai nagyapja, továbbá annak két fiúgyermeké fordrászmester, nagyapjának szintén a falu központjában önálló borbélyüzlete van patikával. Szülei házasságát a kocsmáros és a borbély nagypapa határozza el, mondván két vagyonos család egyesüléséből rossz dolog nem sülni ki. Magyar nyelvű elemibe jár, itt tanulja meg a nyelvet, majd zárdaiskolába, ahol kedves nővérek tanítanak. Öt évvel idősebb bátyja a ferencesekhez járt gimnáziumba. Apja az 1941-es népszavazáson német anyanyelvűnek és magyar nemzetiségűnek vallotta magát.²¹

Német tisztek vannak elszállásolva náluk, apjával jó kapcsolatba kerülnek, a szovjet hadsereg közeledtekor felajánlják, hogy menekülhetnek velük. Miután felpakolták a teherautót, anyja közli, nem megy sehová, holmijuk elvesz.

1944 decemberétől három hónapon keresztül Q-n húzódik a front.

1946. anyai nagyszülőkkel együtt az egész családot kitelepítik. Egy egyedülálló hölgy házába kerülnek, aki egy helyiséget tud nekik felajánlani. NZ anyja mostohaszüleit ugyanebben a faluban szállásolják el. Bátyja és ő iskolába jár, apja haját nyír és borotvál a faluban.

1947. a báty nyomására a család eldönti, hogy hazaszökik két hullámban: előbb az apa és a báty, majd később, ha már lesz hova hazatérni, az anya és ő. Így is történik, még ebben az évben levelet ír az apa, hogy bérel egy szobakonyhás lakást Budapesten. NZ és anyja viszontagságos úton hazaszökik, a gyerek H-ra, egy kelet-magyarországi városba kerül nagynénjéhez. Itt befejezi az iskolát. Az egyenjogúsító rendeletet követően nem sokkal összeköltözik a család egy nagyobb, szobakonyhás szolgálati lakásba.

Báty gépészmérnök lett, 1956-ban disszidál, és családot alapít. NZ-t harmadik kísérletre, 1956-ban felveszik a Műszaki Egyetemre, ahol mérnökként végez. A Fővárosi Villamosvasútnál dolgozik, ahonnan osztályvezetőként megy nyugdíjba. Nyugdíjasként részt vesz a 4-es metró projektben.

A családi vagyonból a nagybáty segítségével egy présházat és egy kisebb szőlőt sikerül átmenteni. Két fia született, öt unokája van.

A főnarratíva a sváb származás deklarálásával kezdődik, az elbeszélő elmeséli, hogy utánajárt családneve eredetének, és megállapította, hogy ősei Itáliából költöztek Q-ra a 19. században. Ezután rögtön az 1941-es népszámlálásra vált, ami a kitelepítési listák összeállításának alapja volt. A narratíva innentől kezdve lineárisan halad az utazáson keresztül a németországi elhelyezésig. Az elbeszélő konzekvensen tartja a kisgyerek nézőpontját, így a bevagonírozás egy kalandos utazás jellegzetességeit veszi fel.

²¹ Az 1945. december 29-én megjelent 12330/1945. M.E. rendelet szerint „Németországba kitelepíteni köteles az a magyar állampolgár, aki az utolsó népszámlálási összeírás alkalmával német nemzetiségűnek vagy anyanyelvűnek vallotta magát, vagy aki magyarosított nevét német hangzásúra változtatta vissza, továbbá az, aki a Volksbundnak vagy valamely fegyveres alakulatnak (SS) tagja volt.”

„((én életemben akkor láttam először pályaudvart)) több vágány volt és vonatok voltak ott, gőzmozdonyok pöfögtek, mi gyerekek ezt a dolgot eléggé élvezetesen éltük meg”

„A vonaton ültünk a nyitott ajtóknál és lógattuk ki a vonat oldalán a lábunkat, ((hát én élveztem mint gyerek azt az egész dolgot)) idegen tájakon mentünk keresztül, soha életemben még nem utaztam sehová.”

Ebből a perspektívából a szülők kétségbeesése a gyermeki izgalmak prizmáján keresztül tükröződik a szövegben. Hasonló módon értesülünk arról, hogy mikor látott először amerikai katonát, vagy mikor evett először halkonzervet.

A kitelepítés helyszínét elérve az elbeszélés fő témája a kívülállás lesz:

„Aztán a teherautók elmentek, az emberek jöttek a falubéliek is, nagy érdeklődéssel néztek bennünket, hogy kik vagyunk ((megjöttek a magyar cigányok)) kb. ezt mondták ránk, hogy a magyar cigányok.”

Az elbeszélés itt egyszerre tudósít a kalandos utazás érdekességeiről és a beilleszkedés nehézségeiről: a viszontagságos mindennapi boldogulásról, a nyelvi nehézségekről, a megaláztatásokról. Újabb fordulatot akkor vesz, amikor a család úgy dönt, hogy hazaszökik.

„* Hát egy elég nehéz -- nehéz döntés volt a részéről a családnak, mert bár apám is hasonlóan gondolkodott, ő sem tudta megemésztetni, hogy itt elvesztett mindent Magyarországon és ott nincs semmink sincs és esténként nagyon sok vita volt a családban, hogy akkor most mi legyen, hogy történjen, mint történjen, lehetett már akkor hallani több család részéről, hogy visszaszöktek Magyarországra.”

A döntés indoka tehát az elveszett családi vagyon, a kisemmizettség. A főnarratíva ezt követően a szétszakított család újraegyesüléséből áll: előbb az apa és a báty tér Magyarországra, majd kb. kilenc hónappal később a tizenkét éves NZ édesanyjával. E sajátosságok miatt a narratíva következő fordulópontja nem a hazatérés lesz, hanem az azt két és fél évvel később követő családi összeköltözés – méghozzá saját lakásban.

Mintegy intermezzóként, bizonyítva, hogy a szó szerinti hazatérés, a Q-ra költözés lehetetlen, az elbeszélő tudósít arról, hogy amikor apja éjjel titokban elmegy anyja ravatalához, feljelentik, és délelőtt a rendőrség már keresi is Q-on maradt nagybátyjánál.

„Namost ez a H egy tősgyökeres magyar város, ahol senkinek nem jutott eszébe, hogy én ki vagyok és hogy honnan kerültem ide, tehát engem ott veszély nem fenyegetett, de ennek ellenére, állandóan úgy éreztem, -- ha én egy rendőrt láttam, akkor én mindig megijedtem, és mindig azt hittem, hogy na most engem le fognak tartóztatni és visszavisznek vagy előállítanak vagy valami.”

A fenti részletből nemcsak az derül ki, hogy a sváb Q-val szemben H, ahol nagynénjénél lakott, „magyar város”, hanem az is, amit a kisgyerek perspektívájáról jegyeztem meg. Míg a németországi faluban sikeresen beilleszkedik („a gyerekek között én nem éreztem magam -- hogy is mondjam -- se kirekesztve, se megkülönböztetve”), addig H-n – noha ugyanez a helyzet – az illegalitásból fakadó másság fenyegetésként jelenik meg. Erre utal az is, hogy az elbeszélő elmondja: bátyja megtanította „hazudni”, „származását letagadni” vagyis arra, hogy önéletrajzában mit kell mondania.

„Időközben - időközben meghalt a nagyapám Q-n és neki volt ott egy háza, amit aztán megosztottak a nagybátyám és apám egymás között úgy, hogy nagybátyám kifizette apámnak a - a - az örökséget, és azon a pénzen vettünk itt Pesten egy házat, itt ez a ház, ami szemben áll velünk”

Ezt követően, a család újraegyesülése után – „hát mit mondjak még, akkor kezdett így rendbejönni az életünk”; „hát aztán nem is tudom, hogy mondjam-e még tovább” beszúrásokkal – az elbeszélő saját karriertörténetével folytatja. A munkahelyek, beosztások felsorolása után, mintegy a főnarratívát követően, számba veszi a családi veszteségeket:

„Hát ennyit tudok körülbelül elmondani, azt még talán elmondanám, hogy ugye mindent elvettek tőlünk a kitelepítés során Q-n, (...) tehát elég jelentős értékeket vettek el tőlünk, ebből semmit nem kaptunk vissza, az egygyúrágon semmit -- nevetséges összeget kaptunk a kárpótlási jegy kapcsán, mert akkor kikértem ezeket a régi iratokat, amiket annak idején igen felületesen készítettek, ilyen jegyzőkönyveket, hogy mik maradtak ott a svábok után a kitelepítés után és ez alapján némi kárpótlási jegyeket kaptunk, de hát olyan sokat nem értem el vele. **”

Itt tudjuk meg, hogy nagybátyja segítségével sikerült megtartani egy szőlőt és egy présházat a családi vagyonból, továbbá azt, hogy amikor felkeresték a családi ház új lakóit, azok még egy bútort sem voltak hajandók visszaadni. A főnarratíva legvégén egy értékelés következik:

„Ja, igen, aztán a bátyám ugye ötvenhatban disszidált, most ...-ban él, ((őmiatta jöttünk elsősorban haza)) és ((ő az, aki végülis nem itt lakik)) az országban, ő családot alapított, úgyhogy ő már nem is fog visszajönni, én meg úgy érzem, hogy magyarnak érzem magam, bár -- bár büszke vagyok a sváb származásomra, de -- úgy gondolom, hogy ez a hazám --- és -- és nagyon jó, hogy visszajöttem -- és hát az utódaim már ebből nagyon keveset -- mondjuk éreznek, inkább én próbálom bennük táplálni ezt a --- ezt az érzést, de igazából ők ebből már nagyon keveset éreznek. Feleségem is magyar, úgyhogy --- ez már --- Az asszociáció, --- az asszimiláció, ez már --- ez már működik itt ilyen szempontból. * Kár, mert a Q-i -- volt egy saját kultúrája a svábok által kialakítva, saját nyelvjárásuk volt -- vagyis ezt a Pest környéki vidéken egy speciális sváb nyelv volt, amit én egyébként beszélek a mai napig is, csak nincs kivel, és -- ezek mind semmivé -- megszűntek, semmivé váltak -- mind --- mind tönkrement. == Mert akik oda kikerültek, azok -- azok ott -- ott kellett, hogy belesimuljanak az ottani környezetbe, nem tudták tovább vinni a saját kultúrájukat, itt meg nem maradtak annyian, hogy ez megmaradhatott volna. --- Hát ezek már --- ilyen szempontból szomorú dolgok -- de -- ez a valóság. * Hát ennyit tudtam elmondani az én történetemet illetően.”

A családi anyagi veszteség e részletben egyfajta kulturális veszteséggé alakul. Azt gondolom, hogy ez az identitásstratégia az én artikulációját elsősorban a veszteség elhelyezésével végzi el. E lokalizáció legfőbb eszköze az, hogy az elbeszélés az anyagi károkat kulturális veszteséggé alakítja át, a kulturális értékek ismerete és felmutatása, mintegy leltára egyúttal azonban kárpótlást is jelent. Ezért van jelentősége annak, hogy az elbeszélő „*utódai ebből keveset éreznek*”, vagy máshol: „*az a régi -- időnként bemegyek a falu centrumba és nézegetem -- az a régi hangulat már nincs meg, ami volt. Nem is lehet már meg*”. E stratégiát szolgálják továbbá az egyes etnikumokhoz kapcsolt önálló értékrendszerek: a magyarnak, a svábnak, a cigánynak, a kunoknak meghatározott kulturális jegyei vannak az énelbeszélésben. Megjegyzendő, hogy miként azt a fenti részlet is mutatja, a „*sváb*” élesen elkülönül a „*némettől*”, és ez a határ kulturális különbséggé húzódik meg. H, vagyis a „*tősgyökeres magyar város*” is úgy szerepel a történetben, hogy – hasonlóan Németországhoz – az én kulturális érdekességekkel gazdagodott általuk (jelen esetben magyar nótákat tanult). A kulturális érdekességek, úgy tűnik, analógok a gyermeki perspektíva által láttatott érdekességekkel: az énelbeszélésben szerepel egy németországi farsang leírása, a német viseletnek, pl. a klumpa jellegzetességeinek, az eltérő növénykultúráknak az összevetése hangsúlyos szerepet kap. A tárgyak gyűjtése is emiatt lesz jelentőségteljes. Ilyen a bárszék példája („*tonettszékek voltak a kocsmában, ami a mai napig sikerült egy széket megőrizni abból a kocsmából*”), az elbeszélő által birtokolt „*mindenféle emlékkönyvek Q-ról*”, vagy a kitelepítési törvény teljes szövege. Ugyanezért fontos a sváb gyerekjátékok számba vétele az elbeszélésben („*egy játékkultúra volt, ami - ami kialakult azon kívül, amit népviseleti kultúrát lehet mondani vagy más szokásos kultúrát.*”) és persze nem utolsósorban a sváb nyelv szerepe, amely hangsúlyozottan különbözik a némettől. És még lehetne folytatni a sort.

A személyes-családi múlt etnikai kategórián keresztüli kulturális örökséggé alakítása Q lokalitásának konstrukciójában valósul meg. Erre a lokalizációra példa a tárgyak rökrészesítésén túl többek között a Q-i temető rendszeres látogatása, a sírok (végül sikertelen) felújításban vállalt szerep, és az is, hogy az interjúalany a mindennapokban bármikor láthatja azt a lakást, amely, mivel a család kitelepítés utáni első tulajdona volt, ahol együtt lehet, az élettörténeti narratíva csúcspontján helyezkedik el.

3.

ZÉ szegénységben nőtt fel. 1903-ban megépül az a szobakonyhás parasztház, amelyben született, és a mai napig él. 1913-ban anyai nagyapja meghal, a nagymama egyedül marad három gyermekével (anyja 1905-ben születik). Apja hét éves korától dolgozik béresként a teljes ellátásért. A szerződést a gazda 1925-ben, ZÉ szüleinek házasságával bontja fel.

ZÉ 1926-ban születik R-en, anyanyelve német. Húga négy évvel később látja meg a napvilágot. 1932-ben apja betegségben meghal, arra sincs elég pénz, hogy hazavittessék a szertartásra. Ezért a pénzzé tehető ingóságokat sorsjegyekkel értékesítik a faluban (apja télikabátját egy rokon nyeri, aki visszajuttatja, ZÉ-nek a mai napig megvan). Édesanyja egy évig betegen fekszik, ezért egyedül a nagymama keresetéből élnek, aki egy gyár vendégházának mindenese. Húga ingyenkonyhán étkezik, ZÉ pedig nagykeráron vásárolt zöldséget árul, illetve napszámban időmunkát végez. Miután anyja munkába áll, nagymamája neveli. Gyermekkori csínytevések. Az elemi iskolát követően polgárba jár, és miután egy tanárnő nyáron felkészíti a különbözeti vizsgára, eredménye miatt rögtön a harmadik osztályt kezdi. Szabadideje akkor van, ha nagymamája nem talál neki munkát (fahordás, krumpliszedés, nádgyár stb.). 1941-ben leérettségizik. A nagymamát alkalmazó gyárban kezd dolgozni, akivel az igazgató jóban van, és németül beszélgetnek (nagymama nem is tud magyarul).

Protezsáltként kisebb lógásokat megenged magának, de lebukik, büntetés. A harmadik zsidótörvény miatt a gyárigazgató külföldre szökök: ZÉ Pestre kerül egy nénikéjéhez fodrásztanoncnak.

1944-ben munkaszolgálat, leventeként lövészárkokat ás. Egyszer egy SS-tiszt magával viszi tolmácsnak, és ütköztetbe kerül, de sikerül elmenekülnie, igaz, nyílt parancsát széttépik. SS-katonaruhát adnak rá, amelytől tetves lesz.

1945. januárjában jelentkezik a plakát miatt, amelyen a felhívás olvasható a német származásúaknak. Anyja és húga rákerül a kitelepítési listára. Bevagonírozás.

Február közepén megérkeznek egy SZU-beli lágerba, fertőtlenítés, majd kéthetes karantént követően munkába állnak. Szénbányákban dolgozik, vagonokat pakol. Kap fizetést, de neki kell megfizetnie az ételmen kívül a lakhatást, a munkavállalást, a világítást stb. Csencselés, barátságba keveredik örökkel, személyzettel.

1947-ben a katonákat elviszik a tából, amely feloszlik, és ZÉ új lágerbe kerül. Az új rubel bevezetésével megötszöröződik a fizetése. Az elhurcoltak többet keresnek, mint az oroszok. Nagymamája ebben az évben meghal.

Négyszáztagú brigádban dolgozik, a csapat hihetetlen teljesítményekre képes, többször annyi munkát végeznek, mint mások. Jól keresnek, a körülmények is enyhülnek, a pénzt el tudják költeni étteremben, a magyar szakács ételeire, Egri Bikavérre vagy a táncesteken. ZÉ itt ismerkedik meg későbbi feleségével, aki hozzá hasonlóan svábként került a SZU-ba.

1949. november közepén, az utolsó munkanapon még vállal munkát a brigád, majd zenekari búcsúztató kíséretében elindulnak Magyarország felé.

December elején érkeznek meg. Felesége is munkát vállal, ZÉ abba a gyárba kerül, ahol azelőtt is dolgozott. Szerez gyakorlatát igazoló papírokat. Majd átkerül egy másik gyárba, ahol egy részfeladat vezetője lesz.

Az ötvenes évek elején elvégzi a technikumot, és gépész szakmát szerez. 1956-ban a Mester utcánál eltépi párttagjelölti igazolványát és a tűzbe dobja.

Részfelvezetőként a gyárban, amikor a tagjelöltség leteltével a párt felvenné tagjai közé, ír egy levelet, amely szerint amíg a jelen vezetés irányít, nem hajlandó belépni. Elbocsátják a gyárból. Visszamegy a másik gyárba dolgozni, előző munkahelyére (a protekció újra működik). Középfelvezetői beosztás. Egy párttaggyűlésre meghívják, de számonkérésekre visszavág. Nem bocsátják el.

1966-ban főnöke kérésére belép a pártba. Üzemvezető lesz.

1976-ban felesége erdélyi szülőfalujába látogatnak, ZÉ rajzokat készít.

1982-ben rokkantnyugdíjazták. A gyárvezető tanácsosként alkalmazná, de nem fogadja el. Palettát, ecsetet, festéket vesz, és megőrököti volt környezetét, ami már nincs meg.

1990-ben meghal édesanyja. Jelenleg nyolcrészes önéletrajzi festménysorozatán dolgozik, két könyve jelent meg, melyekben gyermekkorának világát rajzolja meg. Két könyve készülőben. Gyermeke, unokája van.

A főnarratíva azzal kezdődik, hogy az elbeszélő „nem volt jelen” a kitelepítésekkor, mert a Szovjetunióba vitték, ahol megismerkedett későbbi feleségével. A romániai utazással folytatódik a történet, amikor meglátogatták felesége szülőfaluját.

„Én ő ezerkilencszázhetvenhatba voltam ott, azután az egy **nagyon** tiszta sváb falu, és ami ott engem ö: n-nagyon megfogott az, hogy a a: Ceaulescut én a a legkeményebb diktátornak ö: tartottam és tartom – ma is, hát hála = Istennek = nem = él, de volt a temetőbe nyolc német katonai sír, és ő ezeket lebontatta. Nappal lebontatta, éjjel a falu lakói vissza – helyezték, visszatették, és rendbe hozták. Ezt csinálta két, háromszor, utána úgy érezte, hogy ebbe neki sajnos bele kell törődni, ezek a sírok megvannak. Én amikor hetvenhatba voltam ... - en, akkor ezek a sírok még léteztek, és **gondozott** sírok voltak. Hát a feleségem egész családját áttelepült most Németországba.”

Felesége németországi rokonainak életét ismerteti röviden, azzal a kommentárral, hogy „hát ők a mennyországba kerültek ugye, a pokolból a mennyországba”. Ezzel veszi kezdetét a szegénység motívuma, amely talán legfőbb jellegzetessége az élettörténeti narratívának. A németországi rokonok jólétének leírása után kezdődik el a személyes élettörténet a ház megépülésével és az anyai nagyszülők rövid bemutatásával.

„Az utcában **én voltam** és én **vagyok** a legszegényebb. Szóval nekem az élet az nem úgy sikerült, ahogy kellett volna, de én most megmutatom Önnek azt, hogy ennek a háznak, tehát ott egy szoba, itt egy szoba, annak a háznak a felét örököltam, és negyvenkét év alatt ez ö - sajnos a Kádár-rendszerre vonatkozik, negyven- ö is, is, mert itt a háború = előtti munkát is beleszámították, de ö: a Kádár-rendszer alatt is én kerestem egy hálószobát, egy fürdőt, egy kamrát és egy konyhát. Negyvenkét évi kemény munkával – – hát ö: kemény munkával, mit mondjak. Nagyon sokan azzal ö: vádolják – – azt a rendszert, van is benne valami igazság, mert nem mindenkinek volt olyan a helyzete, mint = az = enyém. Nekem bizony keményen meg kellett dolgozni.”

Maga a Kádár-rendszer is a szegénység-jólét témáján belül helyeződik el, méghozzá úgy, hogy a „lényegét”, vagyis a boldogulást szem előtt tartva indifferens („**én voltam és én vagyok a legszegényebb**”). Ám fontosabb ennél, hogy az élettörténet keretét a szülői ház adja: egy élet munkája az épület kiegészüléseként reprezentálódik. A szegénységet bemutató epizód történetek közül az apai nagykabát motívumát mutatom be:

„És hogy arra gondoljon, hogy ezerkilencszázhuszonötbe, hogy ez a kabát az mit jelentett, akkor ez - hát ö: – ezt meg fogom őrizni. Meg is mondtam az unokámnak, a fiú unokámnak, hogyha meghalok, vidd el, tedd el, mert ez évtizedek múlva ez egy ez egy ö: nagy érték, és ez - – Na ezek alapján végre sváb viseletnek lehet nevezni. Ilyen félpaszt, paraszt, paraszti sváb viseletnek lehet nevezni, és ezt – – hordták.”

Fontos megjegyezni, hogy a kabátot *értéke* alapján lehet sváb viseletnek nevezni (és nem fordítva). Ez az érték egyfelől eszmei, mivel a történet hőse apjától örökölte (és akinek monogramja a kabáton egyezik az övével), továbbá értékét az adja, hogy a paraszti életmódnak állít emléket, ezért is lényeges, hogy hordták. Így az átörökölt családi tárgy a sváb kategórián keresztül kulturális értékre és jelentőségre tesz szert. Azt is lehetne mondani, hogy az a diszkurzív munka, amely során a (szegény)paraszti életmód sváb hagyományként konstituálódik, értéket állít elő. ZÉ könyveiben is a háború előtti mindennapi élet eseményeinek, és szokásainak állít emléket, gyerekjátékokat mutat be, olyan mezőgazdasági eljárásokról, munkaeszközökről ír, amelyeket már nem használnak, a napszámról, vagy ugyancsak apja okán a béres-lét jellegzetességeiről. E régi világ történeteinek megörökítése tanúságtétel is egyben:

„Ezek ilyen – szezonmunkáknál dolgoztam gyerekkoromba. Tehát krumplit szedni vagy vagy ö: éppen aratáskor, amikor ezeket a fonott köteleket szépen kirakosgattuk, és az aratásról csináltam itt egy egy azér egy ö: (...) festék, hogy a gyerekeknek megmutassam. És én a helytörténeti gyűjteménybe be is szoktam ezt mutatni. Na most mi ö: – gyerekek – mer itt az történt, hogy itt ö: bemutattak egy ilyen aratást. A: hogy ilyen hagyományörző aratás. Na, gondoltam magamba, ha ilyen aratás lett volna az én gyerekkoromba, minden nap mentem volna aratni. De szó sincs arról, hogy ott énekeltek, meg szó sincs arról, hogy a gyerekek vitték a vizet. Egy nagy fenét!”

Az interjú szövegében egy olyan személy tárul elénk, aki egyfajta kultúrmissziót folytat azért, hogy az elveszett világ a maga valóságában a lehető legtöbb embert emlékeztesse, vagy érje el újdonságként: könyveket ad ki, újságcikkeket ír, festményeit lefényképezi és a képről készített képet elajándékozza, illetve kiállításai vannak. A kényszervándorlás legfőbb jellegzetességét ugyancsak a valóságra hivatkozásban találhatjuk meg a történetben:

„A kitelepítés, az engem nem ért otthon, mint mondom, engemet engem elvittek a – Szovjetunióba. Öt évig voltam. – – Itt egy kicsit meg kell állnom, mert ahányszor kérdeznak, engem, mindig erről a fogságról, itt mindenki azt várja, hogy borzalmakat meséljek. Na most én nem: tudok borzalmakat = mesélni, én a valóságot mondom el”

„Ezek mindig valaki mindig rátesz valami szörnyűséget. Hogy mi e: nnek a célja, azt én nem tudom, én nem teszek rá. Mert én kijelentem azt, hogy az a láger – – az ö: nem volt gulág. Tehát mi nem gulágba kerültünk, hanem egy lágerba.”

Ez, a valóság elvesztésének megakadályozásáért folytatott kultúrmisszió azzal áll összefüggésben, amit jobb híján kivonulásnak nevezhetnénk. Az elbeszélés néhol hallgatásba torkollik, és az így előálló csendet a festmények töltik ki:

„Az ifjúságról má azér nem beszélek, mer az ifjúságunk az má úgy volt, hogy má ö: este = nyolckor megszólalt a sziréna, meg mit tudom mi. Engedd meg, hogy behozzak két ö: festményt, amit amiről úgy fogok majd egy-két szót mondani.”

Élettörténeti eseményként a kivonulás 1982-be helyeződik, a betegségek miatti rokkantnyugdíjba vonulással összefüggésben („nyolcvankettőbe mintha elvágták volna”). A gyárigazgató felajánlja, hogy tanácsadóként még foglalkoztatja, azonban az elbeszélő ezt visszautasítja.

*„Úgyhogy én így szereltem le. Viszont egyet elhatároztam. Műszaki ember vagyok, műszaki, ez a szakmám, amit nagyon szerettem. De ezt abba kell hagynom. Ebbe nem szabad sem tanácsadóként, semmiféleképpen ezt folytatni, nekem egészen új dolgot kell csinálni ahhoz, hogy az agysejtjeimet frissen tartsam, és ahhoz, hogy én a fejlődésbe ne álljak meg. Hiszen ez az egészség az olyan, **minden** sejt pótolható, vagy szaporodik, az agysejt az elhal. Annak vége. Így aztán a: gyerekkori álmaimat valósítottam meg, vagyis palettát és ecsetet fogtam a kezembe, és ezek lettek az alkotásaim, amiket itt lát, nagyon sok. Volt kiállításom is, és ö: ráálltam a festészetre,*

akkor írtam ezt a két könyvet, de megmondom őszintén, még kettő van benn elkezdve, az egyik itt tart, a másik ott tart.”

Az elbeszélés énje a mindennapi megélhetésért folytatott küzdelemből száll ki (vö. „én így szereltem le”; illetve előbb: „az iffjúságunk az má úgy volt, hogy má ő: este = nyolckor megszólalt a sziréna”), és az azzal járó folytonos ügyeskedést hagyja abba. Azt lehet mondani, hogy mivel az anyagi értékek előállítására 42 év alatt nem járt sikerrel („Szóval nekem az élet az nem úgy sikerült”), a veszteségeket a kulturális érték előállítása kompenzálja.

A kivonulás egyfelől tehát azt jelenti, hogy az elbeszélő felhagy a Kádár-rendszer mindennapi politikumában folytatott küzdelemmel. Érdekes felidézni az interjú elejét, amikor a romániai „*nagyon tiszta sváb falu*” temetőjéről van szó, ahol a falubeliek a diktatúra által lerombolt német katonasírokat rendre újjáépítik, és a mai napig *gondozzák*. Másfelől feltehető, hogy a kivonulás a rendszerváltás utáni kisebbségi politika elhagyását jelenti, visszatérést a nyugdíjazással elkezdett apolitikus kultúrmisszióba. Puhább megfogalmazásban a részvétel elutasításáról van szó.²² Feltevésünket támasztja alá az is, ahogy az elbeszélésben a kényszmigrációról folytatott beszéd konstruálódik, a valóságot meghazudtoló sérelmi egymásra licitálásként.

A fenti szövegrész így folytatódik (emlékezzünk, a megírásra váró két könyvnél szakítottuk félbe):

*„Az egyik éppen azt akarja ő: ő: megírni, hogy a fándlitól a gyöngymalomig, vagyis én elkezdtem a ...gyárba, amikor kézzel keverték meg mi, és ma milyen **akkor** milyen volt akkor a legkorszerűbb gép, amikor én eljöttem nyugdíjba. Ezt le akarom írni. Na de közbe jött ám ez a ez a festészet, most ezt azért mutatom, mer ez ez ő: a gyári pataknak egy része, és ez az én gyerekkorom valahol itt van látható. Szóval mi innen, erről a hídról ugráltunk be a vízbe, ide csináltunk egy kőgátat, felduzzasztottuk, hogy mély legyen, itt volt egy homokbánya, mikor má nagyon fáztunk, akkor itt fölszaladtunk, bele a forró homokba. Szóval ez már nincsen, ezt így emlékezetből megfestettem. Nagyon sokan vagyunk - akik erre nagyon szívesen gondolunk vissza. Ezerkilencszáznegyvennégy április negye- harmadikán volt az első bombázás R-en, és ez a ház, ez most itt a szembelevő ház. Ez = a szembelevő ház. Itt volt egy fűszeres, ide becsapott egy légiakna. Azt a földszinti részt elvitte, ennek a háznak elvitte a felét. Mellette ház- levő háznak is elvitte a felét. Ott volt egy haláleset is, és ez a fehér ő: lovas paraszt szekér, ez lakott itt a szomszédba. Ez lakik itt a szomszédba, hát ezt már utólag festettem oda. Na most ezt az egész képet úgy kellett megszerkesztenem, hogy az én házam nincsen. Mert ilyen látószög nincs. Mer akárhová állok, ezt nem látom. Na én ezt - mi sem könnyebb - így ugye, mer ezt ezt- Na most ezt a képet erről fotót küldtem ki, mert nem adom oda senkinek, de ezt megsiratták. Ott kint éppen ezek a stájeriak, mer ezek emlékeztek erre a házra, erre a két lóra, ezek emlékeztek, hogy itt laknak, ez volt a mi játszóterünk, a mi szabad terünk. Aztán egyet festettem arról a másik épületről. Azt úgy küldtem el, a: szomszéd kislánynak. Annak megírtam, hogy húzd végig a kezdet a - képen, érezni fogod, hogy milyen forró a homok, amikor mi mezítláb azon végig szaladtunk. Ez is olyan könnyes telefont - küldött nekem. Na = most ez a másik, és itt van ez a ház, amiről beszéltem, ez ottan errefelé folytatódik, mer ez egy darázs-fészek, és ez az a ház, ami az R-i ...gyárnak a ve- Na de ez egy másik ő: utcáról, mert erről a házról szól, meg erről a házról, ez a ház megvan, de átépült, viszont ez a kis nyári konyha majdnem ebbe a formába megvan. Itt lakott a barátom, aki ma építészmérnök. Ide is becsapott egy bomba, és itt ez teljesen tönkre ment. Na most őnekik volt egy - másik házuk, abba beköltöztek, és ez a ház megsemmisült. Én ezt emlékezetből, mer sehol, semmilyen fénykép nincsen.”*

E hosszú idézetből, melyet elég röviden kommentálni, a hiány és a csend beszél. A szülői ház kitüntetett helyet foglal el az élettörténeti narratívában (a romániai utazást és a feleség németországi rokonait követően a születés és a ház megépülése együtt szerepel, csakúgy, mint az én és az épület kiteljesedése is párhuzamos). Ebben a történetben nem a település, hanem a szülői ház és mikrokörnyezete a tárgya és eredménye a lokalizációs gyakorlatoknak. Az élettörténet tehát a ház születésével kezdődik, és ezzel az otthon-konstrukcióval is ér véget. Mindeközben a történetmesélés a képek interpretációjává válik. A bombázások, csakúgy, mint a szülői ház bővítése egy élet munkájával, szimbolikus jelentőségre tesznek szert, ezek megfestése több, mint megörökítés, sokkal inkább a hiány betöltése. A verbális-diszkurzív lokalizációt pedig a vizuális lokalizáció váltja fel, melyben az otthon konstrukciója a hiányt jelöli („Na most ezt az egész képet úgy kellett megszerkesztenem, hogy az én házam nincsen. Mert ilyen látószög nincs.”). Az interjú szöveg végén egyenesen problematikus narratív énkonstrukcióról beszélni, hiszen a nyolcrészes önéletrajzi festménysorozat tervének részletes ismertetése az ecsetkezeléstől a színhasználatig, nélkülözi az önreferenciát. Éppen ellenkezőleg, a képekre, vagyis a hiány jelölőire referál valósággént. Az alkotásnak ebben az esetben nem a szárnyaló fantázia kreativitása szolgál alapjául. Az otthon vizuális lokalizációja ugyanis elsősorban emlékezetmunka, az elbeszélő saját tevékenységével kapcsolatban ki is jelenti, hogy „A restaurátor az nem festő. Annak annak azt kell produkálni, ami **volt**. Annak azt kell visszahozni.”

²² Az interjúalanyt a német kisebbségi önkormányzaton keresztül értük el.

Az identitás mint politika

Láthattuk, hogy a politikum ZÉ történetében is problematizálódik. A következő két szövegben azonban az etnikai hovatartozás és politikai participáció összefüggései szerves részei a cselekményszövésnek.

4. művelődéspolitikai

DÁ módosabb családba születik 1937-ben S-en, egy szigeten. Anyai nagyapja borkereskedő, üzlettel, Bécsbe szállítja a bort. Apai nagyapja révész, és kocsmát tart fenn az átkelőnél. Anyja 1910-ben születik 11. gyerekként, apja 1908-ban egykeként. Apai nagyapja betegen tér haza a világháborúból, majd néhány év múlva meghal, a faluba költöznek és vegyeskereskedést nyitnak. Nagymama 1923-ban újraházasodik, de férjével csak adósságokat kap. DÁ nővére 1933-ban születik. Apjuk tűzoltó, trombitál.

Megérkezik a front, hamar megbarátkozik az orosz katonákkal, egy tiszt náluk elszállásolva, németül diskurálnak vele. Nagyanyja anyját öregasszonynak öltözteti.

Apja nem hajlandó nevét magyarosítani, elhurcolják a SZU-ba 1945. januárjában.

1945 tavaszán evakuálják a falut, szánkón viszik el az összepakolt holmijukat, az őrizetlen házat a falubeliek kirabolják. Hazatérésükkor elolvad a hó. Visszatérve látják, hogy ég az apai ház, apja német nyelvű könyveit gyújtották föl.

Nagymama élelemre cseréli a bort, ezen kívül piacolnak. Anyja két gyermekével a kitelepítési listára kerül. 1945 májusában indulnak a megszállt Németország felé, E-be érkeznek meg. A helybeliek közül egy család kiválogatja őket, és az istálló felett szállást ad nekik. Trágyaszag. Anyja mosodában vasalónő.

Kezdetben még anyja tud főzni paprikás krumplit, mert a hozott paprika még kitart, és DÁ csőr krumplit és hagymát. Kéreget is. Iskolába élvezettel jár, nővére azonban beteg a honvágytól, amely csak akkor csillapul, amikor anyja hátizsákot kezd varrni, és akkor múlik el, amikor már be is pakoltak.

1945. szeptemberében gyalog indulnak Magyarország felé. Az amerikai-orosz zónahatárnál egy férfi fülbevalóikért cserében a határpatakhöz vezeti őket. Anyja összekötözi mindhármukat, és átkelnek a vizen, DÁ egyik cipőjét elviszi az ár. A túloldalon éppen a határőrség épületén kopognak be, ezt követően fegyveres kísérettel parancsnokságról parancsnokságra kerülnek. Egy faluban aztán az orosz katonák a főtéren hagyják őket, egy istállóban kapnak szállást és munkát. Egy magyarországi férfi saját családját keresve jut el hozzájuk, vele együtt a határig, ahol átengedik őket. Sopronban jegygyűrért jegy Pestig, de DÁ-nak már nem jut, ő mindig a mellékhelyiségben bújjik el, ha ellenőrzés van.

1945. novemberében anyja nővérénél, Budapest környékén kapnak szállást. Anyja többször visszamegy S-be, de minden alkalommal razziák. Vagyonuk és 20 hold földjük elveszett.

1949-ben apai nagymamát kilakoltatják, a helyiséget a szövetkezet kapja. Erre nemsokára meghal. Ekkoriban hal meg az anyai nagymama is, a család visszaköltözik a faluba, ebbe a házba (DÁ a mai napig itt él). Az 1950-es egyenjogúsító rendelet után anyja napszámosként dolgozik. Visszatérnek a malenkij robotosok, ekkor tudják meg, hogy az apa meghalt.

1951-55 óvónőképzőt végez Pesten, vörös diploma. Megismerkedik későbbi férjével, aki villanyszerelő. 1956-ban férje katona, biciklin meglátogatja menyasszonyát. Házasságukból két gyerek születik. DÁ nővére tanítónő lesz.

Az ötvenes években sváb tanácselnökük lesz. 1955-ben megalakul a német szövetség, DÁ-t küldöttek választják. A sváb néptáncokat a bölcsöde vezetője kezdi gyűjteni.

1963-ig egy közeli faluban óvónőként dolgozik. Ekkor terhes második gyermekével, visszatér S-be, és innen megy nyugdíjba az óvodából.

35 évig kongresszusi küldött, az oktatási program kidolgozásában vesz részt, például a falubeli iskolai német oktatás beindításában.

1971-ben meglátogatja sógorát Németországban (férje nem kap vízumot).

1973-ban beindítja az óvodában a német nyelvoktatást „anyaországi segítséggel”. Ellenséges reakciók a faluban. A német szövetség óvodai német oktatási bizottságában tevékenykedik, igényt mér fel, munkaközösséget vezet, továbbképzéseket szervez, bemutatókat tart. Beindítják a német nyelvű tanári és óvónői képzést. A faluban helytörténeti gyűjtőmunkát indítanak. Továbbképzésen németül tanul.

1980-ban DÁ hosszas kijáráásával anyja végül megkapja a neki járó támogatásokat. Anyja a kilencvenes évek közepén hal meg, két évre rá a férje.

Lánya helytörténeti munkákat ír a faluról, DÁ egy egyházi egyesület tagja, német miséket tartanak. Táncsoport, községi német énekkar működik. DÁ vezeti a nyugdíjas klubot, mely a kisebbségi önkormányzat felkérésére alakult meg. Unokája trombitál. Az oltári szentség kíséretének hagyományát nem sikerül meghonosítani.

Az élettörténeti elbeszélés az „ősök” felsorolásával veszi kezdetét, az anyai ág „nyugatról települt”

Magyarországra, majd a szülők, nagyszülők felsorolását követően szerepel a szövegben, hogy az apai ág német

származású, és a török hódoltság után érkezett a szigetre. Mindezt képekkel, és anyakönyvekkel, különféle hivatalos iratokról készített fényképekkel támasztja alá az elbeszélő.

„Én, SG és LK két gyermeke közül, a négy évvel idősebb nővérem után, ezerkilencszázharminchétben láttam meg a napvilágot itt, S-n. Itt jártam óvodába, iskolába, és harminc éven át óvónőként – itt neveltem az akkori ovis generációt. Nagyon kötődöm a faluhoz, csak itt tudok otthon lenni. – Most nem tudom, kíváncsi vagy-e rá, hogy éltem meg a második világháborút és az azt követő eseményeket.”

A fentiekől, elsősorban MM történetétől az különbözteti meg a fenti szövegrészt, hogy a mindennapi önéletrajzi narratíva megszakítatlan az iskolák elvégzésétől a hivatás gyakorlásáig (amely egyben generációs folytonosság is). A háborúval és az „*azt követő eseményekkel*” kapcsolatos élmények mintegy érdekességként kínálódhatnak föl a kérdező számára, aki jelzi, hogy kíváncsi a történetekre („*Sajnos, hogy bólong- bóln- ő -tasz, elmondom, hogy...*”). A családi veszteségekkel és szenvedéssel folytatódik a történet, meglehetősen tömören, a németországi, E-beli időszakról egyetlen információval, a honvágygal (és egyetlen történettel, a hátizsákéval).

*„Egy szeptemberi napon kézen fogott, kézen fogva anyánk elindult velünk haza, Magyarországra. Pénzünk nem volt, lovas kocsira, teher kocsira kéredezkedve - fel, és jóformán gyalog érkeztünk az amerikai-orosz zónahatárhoz. – Há:t útközbe nekem mindig sikerült egy kis kenyeret, tejet kéregetnem. És azóta, tudod – fájdalom **mindig** belenyilall a fájdalom, ha egy kéregető gyermeket látok. Önmagamát látom bennük.”*

Lényeges, hogy a kitelepítés élettörténeti eseménye a mindennapok eseményeivel kerül narratív egységbe. Persze nem arról van szó, hogy a kéregetés mindennaposnak minősülne a szövegben. Arról ellenben annál inkább, hogy a két eseményt a szegénység motívuma köti össze. Hasonlóan, néhány mondattal később, amikor egy pajtában rejtőzködésről esik szó: „*Ott tanultam meg nem félni az egerektől.*”. Ez a stratégia nem egyszerűen távolítja a kitelepítés eseményeit, hanem olyan viszonyba helyezi későbbiekkel, amelyet nem feltétlenül az ellentét, a kizárás határoz meg („*azóta is irtózom, és ha tehetem, elkerülöm, hogy a vonaton – a nagy vonatokon WC-re menjek*”). Akárhogy is, valamilyen folytonosság konstrukciójáról van szó (pl. az időbeliség viszonyszavai közül az „*azóta*” és a „*mindig*” rendkívül hangsúlyos az idézett részletekben). A visszaút hosszabb és részletesebb története megszakítás nélkül, de kis szünettel folytatódik a hazatérés után történetekkel:

*„Én sokszor elmondom itt a faluban, hogy nagy magyarnak érzem magam. Mert én a hazámért gyalog, egy cipővel, betekert lábbal jöttem, és én **mindig** is ide vágyódtam. Ide, Magyarországra. Hát, így kerültünk a nagynénikémhez. – – – És most Máté, elmondom, hogy mi várt ránk, itt Magyarországra. Magyarországon. – – – Hogy mi várt ránk?”*

A kitelepítés és az azt követő idők tematikus folytonossága e fenti részletben úgy jön létre, hogy az interjúalany mintegy a kérdező helyett felteszi magának a következő kérdést. Majd megválaszolja: a narratíva eddigi mélypontjára zuhan, a kilátástalanság, kisemmizettség és a család szétszakadásának témáival:

*„A vagyonunk teljesen a va- üm.: el volt kobozva. **Semmink** nem maradt. – – – – (…) Amikor nagymamát is ki - lakoltatták a házából. És nagymamám földjeit is elvették. – Az örökös razziák. És az, hogy most már ő is teljes vagyontalan. A kilátástalan jövő, és az, hogy nem tud semmit, mer akkor még nem tudtuk apám halálát, felőrölték az erejét, idegeit, és még ebben az évben meghalt. – – Ekkor halt meg az itt lakó, ahol most mi ülnék, [anyai] nagymamám is – ő – és nagyapám itt maradt ebbe a házba egyedül. – – – És a testvérek arra kérték, hogy költözzünk mi ebbe a házba be. És így kerültünk mi haza, így kerültünk mi ebbe a házba, és lett ez az otthonunk. – – – Aztán enyhültek a hely- öüm: enyhült itt ő:m megnyugodott – körülöttünk – a a légkör, ha így mondhatom, és az ötvenes évek elejére sikerült anyámnak személyi igazolványt szerezni.”*

A konszolidáció, az „*enyhülés*” az ötvenes években veszi kezdetét, két legfontosabb jellemzője, hogy van egy otthon, amely hazaként van megnevezve (és amely a faluban van és a felmenők öröksége), és hogy az egyenjogúvási rendelettel végre törvényes létezőként ismerik el a „*visszaszivárgottakat*”, és így nincs akadálya a munkavállalásnak sem. Az anya legálisan dolgozni kezd, a gyerekek iskolába járnak, a razziák megszűnnek. Itt ismét egy tematikus lezárás következik:

„A nővérem tanítónő, én pedig óvónő lettem. – – – – – Hát most ugrok egy nagyot az életemben, jó? hogy – – – Mikor kikerültem, mint óvónő, abban az időben a nevelőmunka és a társadalmi munka a pedagógusnak elvált: ő: hatatlan a pedagógusnál elválaszthatatlanul összekapcsolódott. – – – – – Én láttam a kuláko- az itthoni kulákok – – – helyzetét. A kisebbségben lévő nemzetiség féltelmét. – – – Én jómagam is, amit á- kisgyermek fejjel átéltem, megérlelődött bennem, és láttam, hogy mindenki, minden erejével igyekszik eleget tenni a követeléseknek. Olyannyira, hogy féltek, hogy titkolni kezdték a svábságukat, és nem beszéltek – –

anyanyelvükön. Nem gyakorolták szokásaikat, hanem valami görcsös félelemmel – – éltek napjaikat. A begyűjtés – – a üm: – – – a begyűjtés a a üm: – – a TSZ ö -be való agitálás, ez mind, mind itt a faluban zajlott, csak bennünket nem érintett. Én erről sokat nem tudok neked beszélni, mer nekünk **semmink** nem volt. És ez így a TSZ-be se ö: agitáltak minket be, és nem is nagyon vettek be minket, mer nem tudtunk semmit beadni. – – – Ez a görcsös félelem itt, a faluban – – – ez akkor kezdett enyhülni igazán, amikor a – – – az – – a s- első sváb tanácselnök - künk lett. Aztán jö- következett egy másik, és a polgármesterünk. Az ő jó érzékű, és békesség töle-törekvő toleranciájuk mind jobban közelebb hozta a falut, a falu lakosságát egymáshoz. – – Én akkor léptem – – és kezdtem el dolgozni velük együtt – – – tevékenykedni, nem is dolgozni, tevékenykedni, az itt élő német nemzetiség érdekében. – – –”

Az élettörténeti narratíva nyugvópontja tehát nem egyszerűen a család helyzetének konszolidációja, a falubeli „enyhiülés” a német nemzetiségért végzett tevékenységekkel veszi kezdetét. A szöveg így folytatódik:

„Hát tudod? akkor nevet adni ehhez a munkához, ez egy nagy merészség volt. Ez ez az a Kádár-korszak, ami nagy nagy nehézség üm: merészség volt. De én megfogadtam, hogy életem során azon fogok munkálkodni, hogy az emberek békében, és békességben éljenek egymás mellett.”

Az időben a Kádár-korszakba helyeződő második „enyhiülés” ellenére a német nemzetiség érdekében végzett tevékenységek nehézségekbe ütköztek, illetve elvégzésükhöz merészség kellett. A sváb etnikai hovatartozás lokális megjelenítéséből és artikulációjából fakadó „nehézségek” megoldásának kulcsfogalma a már említett „tolerancia”. Az elbeszélő úgy fogalmaz, hogy „kezet nyújtott a múltnak”, nem keresett felelősöket, igyekezett megértetni a magyarokkal és szlovákokkal, „hogyha összefogunk, és megismerjük egymás szokásait, kultúráját, anyanyelvét, gazdagabbak és összetartóbbak -ká fogunk válni”. Meg kell jegyezni, hogy a nehézségek megoldásának ez a receptje a történetben csak akkor nem működik, ha „*lelki sérültségről*” van szó. A „*lelki sérültség*” nem más, mint a sérelmi politika konstrukciója, amely az elbeszélésben valóban érinti a lelki betegség jelentéstartományát. (Dá később óvidásainak példáin keresztül meséli el a sérelmi politizálás árnyoldalait: „*Akik politikát láttak ebbe a dologba, másképp veszik föl, és másképp látják. Én mondom, így gyerek szemmel, így látom. Mert én sok politikát nem tudok neked, szóval nem ö: Szóval aki aki politikai szemszögből, tehát felnőtt i::zéval nézte a dolgokat, az azér másképp látja ezt mind én a meséimmel. Mer ezek ilyen – ilyen gyerekkori mesék jóformán.*”)

Egy megszakítatlan progresszív narratíva vezet el a jelenbe, a folyamatos gyarapodást a nemzetiségi oktatás beindulása, a német nemzetiségi gyűjtemények, helytörténeti munkák és egyesületek, klubok, az énekkar és egyéb szerveződések megalakulásának állomásai jelölik. A főnarratíva egy jövőnek szóló üzenettel ér véget:

„Én csak egyet szeretnék a jövő generációjának – elmondani, hogy én **mindig** együttműködtem a helyi önkormányzattal. Én mindig he- együttműködtem az itteniekkel. (...) És én ha – – – azt tudom mondani mindenkinek, hogy – – harag nélkül, indulat nélkül – – sokkal messzibb távlatban, sokkal messzibb lehet eljutni, és a célunkat jobban el tudjuk érni. – Én kívánok továbbiakban mindenkinek – toleranciát, és í- így – – ilyen munkálkodást, hogy békesség és együttműködés legyen a mi falunkban. Ahogy eddig volt. – – – – –”

A „munkálkodás” elsősorban (és a korábbiakhoz hasonlóan) néprajzi jellegű hagyományörzés, a kulturális örökség ápolása, amely, szintén a fentiekkel összefüggésben, összekapcsolja a családot az etnikával, méghozzá a lokalitás konstrukcióján keresztül (erre példa az Dá említette úrnapi „virágdíszítő kultúra”, vagy a tűzoltósággal kapcsolatos hagyományok: „*Azt mesélték, és olyan fényképem is van, ahol a tűzoltóság két ol- ö:üm dalt üm üm áll, a m: és kíséri öüm:: baldachin ö alatt menő ö: oltári szentséget, a papot, aki tartja az oltári szentséget. És mondják, hogy édesapám fehér ö::öm trikóján fújta ö:: trombitával fújta a Mi Atyánkhoz. ö:: Unokám is fúj ((ö is trombitál, és a fiú- fiúunokám is trombitál.*”). A korábbi szövegektől az különbözteti meg ezt a történetet, hogy benne a Kádár-rendszer nemzetiség politikája által lehetővé tett diskurzusteret látjuk zavartalanul, problémamentesen és sikeresen belakni. E „helyet” a szó szoros értelmében vett művelődéspolitiká határolja le, és a kulturális örökség ápolása tölti be. Különösen érdekes, hogy ez az identitásstratégia tovább működik a kilencvenes években és az interjú készítésének jelenében, a kétezres évek elején is. A Kádár-rendszer konstrukciója apolitikus, a „*tevékenységekkel*” kapcsolatos „*merészség*” és „*nehézségek*” a falu mindennapi életében tapasztalt konfliktusokra, illetve a sérelmi politizálásra vonatkoznak.

5. emlékezetpolitika

NS többgenerációs bányászcsaládba született 1943-ban T-n, egy nyugat-magyarországi kis faluban. Anyai nagyszüleinek kilenc gyereke van, és anyján és nővérén kívül 1946. április 17-én az egész családot kitelepítik. Nagymama ekkor 64 éves, legidősebb gyermeke 30. Apa és négy évvel idősebb bátyja, mivel bányász, elkerüli a kitelepítést. Az elhurcolt rokonok közül többen öngyilkosok lesznek. 1956-ban apai ági rokonai közül többen elhagyják az országot. Az apának kétszer van bányászbalesete.

NS szegény körülmények között nő fel, az egyszobás helyiségben hatan laknak, a lakást majd 1967-ben veszik meg az államtól. 17 éves korától rendszeresen sportol, a megyei Vasas természetbaráti szakosztály futóversenyzője, hétvégenként túravezető, síel. Több első helyezés, a hatvanas évek első felében országos versenyen az élen végeznek, a csapat bekerül az Országos Sportújságba is. Megnősül, 1965-ben megszületik a fia, aki később egy budapesti német gimnáziumot végez el.

NS szakmunkásképzőt végez, majd később munkavédelmi szakvizsgát tesz. Egy városi vasöntödében dolgozik, innen is távozik rokkantsági nyugdíjba. 1964-től a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének választmányi tagja, két alkalommal (4-4 évig) alelnöke is. Később munkavédelmi felügyelő az Öntödei Szakszervezeti Bizottságon belül. Járja az öntödét országsszerte, 13 gyáregység tartozott az öntödei vállalathoz. 20 éven keresztül üzemi bizottsági tag. Ellenállásba ütközik az a terve, hogy megszervezi az egykor híres öntödei nemzetiségi fúvószenekart. A hetvenes években szakszervezeti bizottsági tag, bértárgyaláson egyszer konfliktusba keveredik a vezetéssel. Konfliktusba kerül az igazgatóval is, miután leállítat egy darut munkavédelmi okokból – ezt követően az igazgató maga mellé veszi országos körútjaira munkavédelmisnek. 1970-ben meghal kitelepített nagymamája, és NS, noha sokszor próbálkozott már korábban, csak 1971-ben kap vízumot – ezért csak nagyszülője sírját tudja meglátogatni. A hetvenes évektől a kitelepített unokatestvérek kvázi rendszeresen látogatják a családot. 1973-ban egyhetes ausztriai utazáson vesz részt a Természetbarát Szakosztállyal (az osztrák természetbarát szövetség fizeti).

A hetvenes évek végén MSZMP KB határozat születik arról, hogy azokon a településeken, ahol 30 százalékban nemzetiségiek élnek, kétnyelvű feliratokat kell elhelyezni. A végrehajtásban NS Győr-Moson-Sopron, Vas és Veszprém megyéért felelős, ahol zökkenőmentesen megy a teljesítés, azonban szülőfaluján, T-n ellenállásba ütközik tevékenysége. A megyei párttitkárhoz fordul, aki Győrben találkozót hív össze. Jelen van a győri rádió, egy német nyelvű lap főszerkesztője, német szövetség főtitkára, és egy felelős a soproni pártbizottságtól. A táblák végül kikerülnek, de 1982-ben emiatt gyomorvérzést kap. Nehézségek árán eléri, hogy a T-i öreg temetőben, ahol ükapja is nyugszik, ne építkezzen a TSZCS.

A nemzeti szövetségek budapesti központjában közlik vele, hogy ha eredményeket akar elérni, be kell lépnie a pártba, be is lép. Hazafias Népfront elnöke évekig, majd titkára. SZOT arany kitüntetést kap: a munkavédelemért és a dolgozókért kitüntetés; ezen kívül kulturális tevékenységét is elismerik.

Fia vendéglátós, három napig a honvédelmi miniszter személyi pincére, de miután megtudják, hogy vannak rokonai külföldön, a HM vendéglátója lesz. Leszerelését követően Ausztriában nyit görög éttermet.

1987-ben NS egy másik német és egy horvát nemzetiségi-párttagtársával együtt kilép a pártból. A kilencvenes évek elejétől nem választmányi tagja a Magyarországi Németek Demokratikus Szövetségének. A helyi Német Önkormányzat elnöke, jelenleg elnökhelyettes, az énekkari egyesület elnöke.

1993-ban megszületik unokája. 1996-ban befejezi könyvét T-ről. Szülőházában saját tulajdonú múzeumot tart fenn (tájházat üzemeltet 8 szobában, saját berendezésében), fotókat, anyagokat gyűjt. 2000-ben kérése ellenére az önkormányzat nem támogatja a gyűjteményt, mert az magánkézben van, Ausztriából kap segítséget. A helyhatóság a tájház táblát sem engedti kihelyezni a faluban.

2001. december 12-én kormányülés Sopronban, ahol eldöntötték, hogy Sopronban, a környező falvakban az 1921-es népszavazás emlékére megemlékezések lesznek és nagyobb nézősszeg használható fel. A Német Önkormányzat az iskolájára akarja fordítani a pénzt, de ellenzi az T-re tervezett ún. hűségoszobrot, mondván 1921-ben a túlnyomórészt német nemzetiségű település többségében Ausztria mellett szavazott. Mivel a szoborállításról nem kérték ki Német Önkormányzat véleményét, ombudsmanhoz fordulnak, aki többek között javasolta a határozat visszavonásának előterjesztését, és az emlékmű rendeleti újraszabályozását a T-i német kisebbségi önkormányzat egyetértésével. Mégis átadják a hűségoszobrot, amelyet később Orbán Viktor is meglátogat.

2003-ban kiderül, hogy nincs bejegyezve a T-i német önkormányzat. Három hónapig nincs kulcs az irodához (polgármesteri hivatalon belül van egy német önkormányzati iroda).

„Tulajdonképpen az alapoknál kell kezdeni” – indítja élettörténetét NS, majd rögtön leszögezi, hogy a Kádár-rendszerbe *„csöppent bele automatikusan”*. Szakmai végzettségének elmondását követően munkásöntudata bemutatásába kezd: az öntödében munkások között nőtt fel, akik *„nagyon kemény fizikai munkát”* végeztek. E kezdésnek talán az a jelentősége, hogy legitimációt nyújt a későbbi politikai tevékenységhez, mely során az elbeszélő a munkások képviselőjeként jár el. Miután közli, hogy sok társadalmi funkciót látott el az öntödében, e funkciók közé értve a sportkarrierjét meséli el. Társadalmi funkció és szabadidő így összefonódik. A versenyek, túrák leírása egy értékelésbe torkollik:

„Még egyszer mondom nagyon csodálatos élményre, nagyon szép élményekre emlékszik vissza az ember, így természetes dolog, nyilván csak a jó marad meg végig, hogy az emberek hogy szerették akkor egymást, azt máma elmondani nem lehet. Ugyanis akkor valahol az ember az emberhez szól, de hát máma egy kicsit ridegek lettek az emberek – nem ugrok nagyot, csak egy kitérővel, máma nagyon ridegek az emberek, akkor valahogy úgy érzem, hogy közelebb álltak egymáshoz, egymást segítették. Én értem ezt legelsősorban üzemen belül is. Mindenki

megszólította egymást, és gondjait, bajait ismerte szinte mindenki egyik a másikának, ez egy nagy család volt, ez a közel ezer fős.”

Egy fiatalkori aranykor rajzolódik ki a történetből, egy olyan világ, amely „embercentrikusnak” neveződik. A régi szép idők e teljességének a jelen hiányossága ad jelentést: noha e fenti részletben egyelőre csak negatív minősítésben ismerjük meg a mai világot, az élettörténeti narratíva végére az említett „ridegség” és emberek közötti távolság pozitív értelmet kap. Így a következő szövegrészben – a fentihez hasonló ellentételezős szerkezetben – a generációk harmonikus egymásutánisága a kapitalizmussal kerül szembe, ahol „az emberek úgy vannak ezzel, mint az a rideg gép, mint az a rideg alkatrész.”. A narratíva újra az egykori teljesség részletezésével folytatódik: kulturális rendezvényekről, sporteseményekről értesülünk. A korábbi szerkezetnek megfelelően ismét egy értékelés következik ennek az időszaknak a szépségéről, majd a közös együtt tévészésekkel szövődik az elbeszélésbe, hogy az öntöde szakembereinek „közel kétharmada német ajkú volt”. E finom váltással tér át a (nemzetiségek közötti) együttélés témájára, a „Zusammenleben-re”, a szó szerinti testvéri, családi együttélésre. Pozitívumok újabb felsorolása, majd újabb értékelés:

„Most írunk 2003-at. De nem 2003-ban, hanem itt T-n már közel 15 éve nincs kulturális, de olyan jellegű élet, hogy kötődne egyházhoz, művelődési otthonhoz, vagy kultúrotthonhoz, teljesen mindegy, hogy hogy nevezzük azt a házat. Nincs ilyen. Miért nincs? Kutatni lehetne, én nekem nem kellene kutatni, mert én ebbe élek, tehát a nemzetiségi politikát művelem, nyilván így is, úgy is, amúgy is, tehát mindenféle szempontból úgy érzem, hogy hiányzik ez, amit az előbb elmondtam, hogy együtt éltünk, együtt lélegeztünk valahol abban az időszakban, amit ma azt mondjuk, hogy tényleg hála Istennek, hogy elmúlt. És mégis ugye az emberek annak ellenére, ezt hozzá kell tenni, hogy az igény nem volt ekkora. Megközelítőleg nem volt ekkora, tehát az igény, az emberi igény akkor szinte az volt, hogy élni, tulajdonképpen, még egyszer mondom ezt a szót, hogy együtt élni, nem voltak ennyire elzárkózva a családok egyik a másiktól, tehát értem ez alatt a családi házak faluhelyről beszélek most.”

Nincs a „kultúrának háza”, otthona, ahol a fenti értelemben vett nemzetiségi-családi együttélés megvalósulhatna – az elbeszélő által fenntartott „tájház” e hiány betöltési kísérleteként értelmezhető. Lehet, hogy a kutatás megemlékezése a kérdezőnek szól: azt kéne vizsgálni, miért nincs már az a teljes, gazdag kulturális együttélés, mint egykor – nem derül ki. Mindenesetre az elbeszélésben saját élmények igazolják ezt az elképzelést. A fenti szövegrészben rá kell mutatni a Kádár-korszak ellentmondásos megítélésére: annak ellenére, hogy egy teljes és emberi világ volt, ma úgy ítélik meg, hogy hálát kell adni elmúlásáért. Az emberi igény fogalma nem teljesen világos, talán a boldogulás kilátásaira utal, arra, hogy a mai világban az embereknek nagyobb (anyagi?) igényei vannak.

Az „emberi mivolt” teljessége kapcsán, a „turizmus” megemlékezésén keresztül az 1973-as ausztriai utazás szövődik a történetbe, ami rendkívüliségeivel különös módon szintén a régi, emberi világ pozitívumai közé kerül, hiszen a külföldi utazás a hetvenes években – mint tudjuk, a saját tapasztalatok szerint is – nehézségekbe ütközött.

„Egy hétig voltunk úton, szinte hihetetlen. És szinte már bejártam – azt mondom – akkor már nyugatot, nagyon érdekes volt először kint lenni annak ellenére, hozzáteszem, és ez a dokumentumok miatt nagyon lényeges, annak ellenére, hogy az igazi nagy család, tehát az anyai ágról a család, az sajnos nem azt a szót lehet használni, hogy Vertreibung, tehát el lettek üldözve, ez a nagyon szép szó, még nagyon sokan használják, megszoktuk, hogy kitelepítették őket.”

Mielőtt a „turizmussal” folytatnánk, álljunk meg egy pillanatra az „igazi család” kifejezésnél. E jelző, úgy tűnik, a nemzetiségek, munkások, emberek családi-testvéri együttélésétől különbözteti meg a vérszerinti családot. A fenti részletben az utazás értékét – és ezzel az akkori aranykorét is – tehát növeli az tény, hogy annak ellenére történt meg, hogy a család egy részét elűldözték 1946-ban. A történetészövés e „visszfelé-logikája” külön figyelmet érdemel. Az elbeszélő a Kádár-kor pozitívumai közé helyezi a nyugati utazást, annak ellenére, hogy ezt követően, egy rövidebb családtörténeti történetből tudjuk meg, hogy többször, sikertelenül kért vízumot, hogy nagyanyját meglátogassa, és csak halála után, 1971-ben kapta meg. Első ízben értesülünk a rendszer negatívumairól:

„alig hatszáz kilométerre vagyunk egymástól, nagyanyámról beszélek, és nem ismerhettem meg, nem nőhettem mellette fel, nem látogathattam, úgy halt meg, hogy én egy nagyon belső vagyok, amíg élni fogok mindig, amikor ez a téma van, hogy nagyanyám, mindig az jut eszembe, miért nem ismerhettem meg? Nagyon egyszerű a válasz erre, mert nem kaptam vízumot. A család sem, úgyhogy ez egy nagyon szomorú dolog. Úgyhogy nagyanyám tulajdonképpen egy törlés, nem ő, hanem egy törlés ebben az elmúlt rendszerben.”

Fontos megjegyezni, hogy a család kettészakadásának „egyszerű”, csupán adminisztratív okai vannak. A hiánnyal azonban, ami ebben a szövegrészben megfogalmazódik, a főnarratíva a mélypontjára zuhan: a nagymama nem önmaga, hanem egy törlés a rendszerben. Az énelbeszélés itt meg is megszakad:

„Mert a határok nagyon megszabták a dolgokat. Nem tudom, hogy most ezt hol folytatjuk?”

Az interjúalany átadja az elbeszélés fonalát az általunk ismeretlen kérdezőnek, majd egy rossz kérdést követően, mely „a többi rokonra” terelné a szót, szerencsére ott folytatja, ahol egy lélegzetvételnél szünet erejéig abbahagyta. Vagyis ő maga válaszol a kérdésre, amely valószínűleg arra vonatkozott, hogy a „rendszer” krónikájával folytassa-e vagy a kitelepítés családtörténetével. A „törlés” megfogalmazás ugyanis arra utal, hogy az élettörténeti elbeszélésben a Kádár-rendszeren keresztüli személyes életpbeszélés és a kitelepítéssel kapcsolatos családtörténet elválik egymástól. Az én narratív konstrukciója így két utat is követhet.

A történet tehát a kitelepítés elbeszélésével folytatódik, a téma továbbra is a család szétszakadása marad. Az 1946 előtti egység a család együttlétén túl T-hez is kötődik: megtudjuk, hogy „németégi és evangélikus” terület, és hogy az utolsó konfirmációt Pusztai László tartotta 1946 tavaszán. Újabb, a már alkalmazott ellentételezéses történetészövésben következik a kitelepítés előtti és utáni világ elbeszélése. A 32 elszakított unokatestvér külföldön, akikkel, mivel a hetvenes évekig nem találkoztak, az „igazi testvéri kapcsolat soha nem alakult ki”, szemben a nagymama kilenc gyermekének egymást segítségével és együttműködésével.

„Na most ez máról holnapra megszakadt. Megszakad az anya és a gyerek közötti kapcsolat. Mi nem tudtuk, ővelük mi van, jobban mondvá édesanyámék nem tudták, hogy ott kint mi van, azt is hadd mondjam el, hogy nyomorogtak ott kint, fáztak, áztak, éheztek, és ebből aztán családon belül nem, de rokonságon belül voltak sajnos öngyilkosságok is, nem egy T-i vetett véget magának, idősebb generációról beszélek, akik beleugrottak a ..... folyóba, vagy az emeletről ugortak le, vagy vonat alá dobták magukat, nem akartak tovább élni, mert el lettek szakítva, mert el lettek szakítva T-ről, Magyarországról, a gyökereiktől.”

Mint már korábban is láttuk, ahhoz az identitásstratégiához, amely az elbeszélő én önmagához (múltjához) fűződő viszonyát a kulturális örökség elve szerint határozza meg, szervesen hozzátartozik a szűkebb értelemben vett otthon vagy haza konstrukciója. E konstrukcióban összekapcsolódik a földrajzi lokalitás (általában egy település) és a család története, és a kettő között a sváb nemzetiség közössége teremt kapcsolatot. Ez a konstrukció teszi lehetővé, hogy a lokalitással kapcsolatos néprajzi kutatások családtörténeti jelentőséggel bírjanak – és fordítva, a családi kutatások etnikai jelentőségre teygenek szert. A fenti, szomorú szövegrészletben e konstrukció azáltal valósul meg, hogy ugyanabban a narratív struktúrában több alany („mi”, „édesanyámék”, „ők „ott kint”, illetve „nem egy T-i”) követi egymást, és ezáltal szinonimává válik. A családok szétszakítása így az T-i (tágabban magyarországi) gyökerektől való elszakítás jelentéstartományába esik és viszont. Feltehető, hogy a „család” és a „rokonság” megkülönböztetése a fentihez („igazi család”) hasonló diszkurzív csoportképző eljárás. Ezt követően az interjúban a már ismertett narratív struktúrában a már felvetett témák váltakozó elbeszélése következik: a sikertelen vízumigénylést követi az „építés a jövő számára”, a társadalmi munka, a karrier, a belföldi utazások, egyszóval az „embercentrikusság” változatai. E szövegrészt a kitüntetések felsorolása zárja, mintegy csúcspontként, majd ismeretlen okból az interjú ismét megszakad („Nem is tudom, megállunk talán most.”). Az öntödei és pártbürokrácia „munkáscsentrikussága” következik, párhuzamban a elbeszélő én hatékony érdekképviselésével, azzal, hogy többször szembeszállt az embert figyelembe nem vevő, tisztán hatalmi döntésekkel (a daru leállítatásának története pl.). A főhős ezen sokszor „árral szembeni” cselekedeteinek alapját a valóság ismerete alkotja:

„Mi láttuk Bécset, Bécs I-et, Bécs II-t. Nekem a nyelvem ez volt, anyanyelvem ez volt, nekem nem kellett ezt megtanulni, na most mit néztünk? A fejlettebb nyugatot. Mi volt a témánk [ti. a gyárigazgatóval] a hosszú úton, amikor Budapestre fölmentünk vagy akár máshova? Közbe-közbe jöttek, hogy mit tudom én mi van Ausztriában, mi van itt, mi van ott. Én nem tudtam, hogy rosszat teszek azzal, hogy elmondom azt, hogy mi van odaát. Én azt mondtam, ami valóság.”

A valóság ismeretének témája a szövegben összekapcsolódik a családtörténet sváb származás-témájával: anyanyelve miatt az elbeszélés főszereplője „természetes” módon, vagyis tanulás nélkül tisztában van a valósággal, ismeri a Nyugatot – szemben a pártfunkcionáriusokkal, akik olyan „típusú emberek, akik csak azt a szemléletet látták”, nem a valóságot. Az igazgatóval kialakult nyílt beszéd témáját a német szövetségben betöltött szerep témája követi. A mai nemzetiségi politika és az akkori ismét ellentételeződik (rendezvények a „semmiből” szemben a pénzközpontú pályázati rendszerrel), majd következik a kétnyelvű helységnevtáblák története. Itt T, ahol nehézségekbe ütközik a táblák kihelyezése, „óhazaként”, „az én hazámként” van megnevezve. Az elbeszélő döbbenetét tolmácsolja, az esettel kapcsolatban az értetlenség érzése hangsúlyos, hiszen egy felső párttáborozatot éppen a pártfunkcionáriusok nem hajtanak végre, csak hosszas huzavona után.

Újabb beágyazott naratíva kezdődik ebben a szövegrészben, melynek legfőbb jellemzője az az imperatívusz, hogy a valóságnak megfelelően kell tudósítani a múltról. A német szövetségben a nemzetiségi képviselet ellen támasztott akadályok ismertetéséről van szó, és arról, hogy a pártba belépve könnyebb volt a szervezőmunka („*Valóban így igaz. Sokkal egyszerűbb volt a munkám, nem volt rács előttem, nem volt zárt ajtó előttem.*”). Ezután rögvest a pártból kilépés elmesélése következik, majd a nemzetiségi munka mérlegének megvonása, melyben egy etnikai „mi” konstruálódik.

„Úgyhogy nagyon örülök, hogy a fiatalságomnak a legnagyobb részét, most már azt mondom sikerült annak szentelnem, az életemet annak szentelni, hogy amit az őseinktől kaptunk, át tudunk adni, át tudtuk adni a követő generációknak, értem ez alatt az óvoda, iskola, akár a jelenlegit is”

Az eredmények mindig együtt jelennek meg elérésük nehézségeivel, de nem hősiességgként reprezentálódnak, hanem úgy, hogy a történet szereplője egyszerűen a feladatát végezte, és „*ember volt megint*”. Majd egy értékelésen keresztül, mely szerint „*most sem felhőtlen T-n nemzetiséginek lenni, sokkal rosszabb, mint az ötvenes, hatvanas, hetvenes, nyolcvanas években*”, a hűségsszobor történetének részletes ismertetése következik, dokumentumokkal igazolva. Az interjúalany levelekből, újságcikkekből idéz, az ombudsmani jelentést is felolvassa. A valóságghú tudósítás narratívája ezzel hangsúlyossá válik, ezzel együtt az interjúalany által felvett szerep is módosul: tanú lesz belőle, aki mint egykor, kimondja a valóságot, élettörténetből pedig tanúságtétel válik. Újabb kivonulással van tehát dolgunk, amelyet az akkori éa a mostani nemzetiségi politika ellentételezése alapoz meg. Az emlékmű történetének tragikumát az adja, hogy szinte a végletekig feszíti a családtörténeti és a személyes (nemzetiségi képviseleti) narratívát, amely, mint láttuk, korábban is széttartóban volt. Talán lehet úgy fogalmazni, hogy a kilencvenes évek emlékezetpolitikájának új rendszerében egy újabb törlés megy végbe, amely azonban a teljes (etnikai) családtörténetet érinti.

„Azt szoktam mondani, nagyapámékat miért köpjem szemközt 2002-ben, hogy ők úgy szavaztak, én most ennyi év után köpjem szemközt őket, hogy disznók voltak, meg ilyenek voltak. Nem. Ők úgy szavaztak '21-ben, ahogy szavaztak.”

A mindennapi, a sváb nemzetiségért végzett munka és feladatok elmesélése után az interjú ismét megszakad:

„Ahogy elmondtam, ez az én életem, én úgy is szeretnék elmenni az életből, hogy érdemes megnézni, nem tudom, van-e még egy negyedórája, megnézni a kis múzeumunkat, jó, jó. Hát ennyit talán a mai napról, ha elég.”

Az interjú pontos körülményeit nem ismerve nem állítható teljes bizonyossággal, de valószínűsíthető, hogy ez a lezárás a korábban már megszakított főnarratíva vége. Erre utal, hogy az interjúalany a múzeumába invitálja a kérdezőt. A szülői házban fenntartott „*tájház*”, ezt fontos megjegyezni, nem egyszerűen a már említett identitásstratégia része (a Kádár-rendszer „*töröl*” részének kiegészítése), hanem tanúságtétel is egyben. Egybekapcsolódik itt családi öndokumentáció és etnikai néprajzi kutatás, amely politikai jelentőségre tesz szert, amennyiben a valóságot örökíti meg (többek között a család múltbani létezésével, T etnikai lokalitásával, vagy az öreg temető beépítésével kapcsolatos eset dokumentációjával).

Az összegyűjtött tárgyak és fotók egy egységes „*történelembe*” ágyazzák a németek-lakta falu kitelepítéssel, a Kádár-rendszer „*törlésével*”, majd a hűségsszoborral megszakított, és az ugyanezért hézagos családtörténetet. Az interjúalany megjegyzi, hogy mivel gyermekének nincsenek anyagi gondjai, „*azt a pénzt, amelyet tulajdonképpen a gyereknek illene mindig adni, azt erre a hobbi-ra, amit elmondtam az előbb, képeretekre, rengeteg ilyen-olyan, hát a helyiségeknek a fenntartására fordítom*”. Ugyanakkor a képarchívum azáltal is jelentőssé válik, hogy kitorölhetetlen:

„Szóval ilyen volt, és még egyszer mondom a fotókra visszatérve, maradandó dolgok ezek. És ilyen jellegű fotó több is van, ami a múltból, szóval nem a legrózsásabb dolgot vetíti a mai ifjúságnak, vagy akik ezeket a dolgokat nem tudják. Természetes dolog, hogy ezeket a fotókat gyűjtöttem, és érdekes dolog az, hogy megmaradtak, és most ezt mind kiállítjuk tulajdonképpen.”

Nem egyszerűen olyan énkonstrukcióról van szó, amely a kulturális örökségen keresztül valósul meg, hanem a kulturálisörökség-politika személyes verziójáról. Az identitás politikájáról, amelyben az emlékezet (különösen a Kádár-rendszeré) megőrzése és dokumentációja kitüntetett helyet foglal el. Itt, az interjú végén meséli el az elbeszélő, hogy személyes elhatározásból lemondott a német önkormányzat elnöki tisztségéről. A kivonulással politikai tevékenysége áthelyeződött az identitás folyamatos és hiteles artikulációjára. Az interjú így végződik:

„A következőt tudom elmondani, és ezt nem győzőm hangsúlyozni, hogyha akármilyen kérdés van, én azt hiszem a múltkor adtam abból a levélből is, szívesen, bármikor, ha olyan jellegű dolog van én megpróbálok mindig

megmaradni, teljesen nem tudom, mert ha más mondana el, más meghallgatja, azt mondja, ez hazudik. Tehát még egyszer mondom. Magam részéről megpróbálok a talajon maradni, és ott a valósághoz közel maradni. Tehát amik megvoltak, megtörténtek, meg a mai helyzetben is megközelíteni ezt a valóságot, és megközelíteni...”

Összefoglalás

Az emlékezet és identitás időbeliségében a lokalizáció az esemény „elhelyezését” jelenti a narratív struktúrában – és az általa konstruálódó időben. Ebben a tekintetben a kényszmigráció a veszteség és a hiány értelmében konstruálódik (még akkor is, ha nincs kívül helyezve az élettörténeti narratíván), melynek betöltését szolgálja az a stratégia, amely az én önmagához való viszonyát a kulturális örökség elve szerint határozza meg. Az önmuzealizációval értékke alakítható az, ami korábban az elüldözés okaként funkcionált. A személyes-családi múlt etnikai kategórián keresztüli örökségesítése nem más, mint a stigmatizált etnikai hovatartozás szubverziója: az etnikai múlt az örökségesítésen keresztül a (nemzeti) közös részévé válik.²³

Ami a vizsgálat tárgyát képező lokalizációs stratégiákat illeti, az otthon konstrukciója egy olyan „minihaza”, amely minden tekintetben analóg a nemzeti hazával: az örökségesítésen keresztül etnicizálódó személyes-családi múlt a lokalitásban testesül meg (amely lehet település, ház vagy közvetlen környezet), és kulturális értékkel telítődik. Ez az eljárás megegyezik a nemzetállami örökségesítéssel, a különbség csak annyi, hogy utóbbi esetben a hazát az állam határai keretezik. Mindeközben a „hely” története, a családi leszármazás és az etnikai múlt összefonódik a narratívában, és ezt megerősíti a fizikai közelség az otthonként konstruált helyszínhez. Az otthon értékei a lokalitás abszolút és kizárólagos földrajzi elhelyezkedéséből erednek (egy másik sváb faluból nem lehetne otthon, mivel az kizárná az őseket). Ez a konstrukció egyszerre lokalizál a magyar nemzet szerves, de megkülönböztethető részeként („egység a sokféleségben”), és különít el a „némettől”.

A „svábbal” kapcsolatos élettörténeti visszaemlékezések sajátja, hogy a Kádár-korszak határának megvonása a Rákosi-érától választ el, és nem a rendszerváltás utáni időszaktól. E szerkezeti sajátosságon túl is megállapítható, hogy a kulturális örökség elvén működő lokalizáció kezdeményeit a Kádár-korban találhatjuk meg, ám csak abban az esetben, amennyiben az a művelődéspolitikai területén maradt. A fenti interjúk közül azokban része a cselekményszövegszerűnek a „rendszer”, amelyeknek egyúttal az etnikai politikum is részét képezi. Egyébként a Kádár-kor mintha hiányozna az elbeszélés szerkezetéből (néhány utaláson kívül nem szereplő). Fontos megjegyezni ugyanakkor azt is, hogy az „apolitikus interjúkban” az állampárti rendszerben lehetővé tett területen indul *újra* az etnikai hovatartozás artikulációja. Ezzel párhuzamosan a „politikus” interjúkról pedig az mondható el, hogy az „etnikai” kivonul a kilencvenes években felszabaduló emlékezeti térből, pontosabban visszavonul a művelődés és kultúra területére.²⁴

Mindezt a fentiekben diszkurzív stratégiaként értelmeztem, amely során a kollektív bűnösség és igazságtétel logikájába szorult „etnikai” szubverziója általa valósul meg, hogy a Kádár-rendszer kulturális etnikai koncepciója összekapcsolódik az örökségesítés személyes verziójával. Nem szabad elfelejteni, hogy az interjúk alanyai az „első generáció” képviselői. Azt gondolom, ezzel magyarázható, hogy az etnikai kategóriát a diszkurzív kényszeren keresztül kell felszabadítani. A harmadik generációnak már minden bizonnyal megadatott a felejtés²⁵ – és ezzel a primordiális újrafelfedezésének lehetősége.

²³ „Az államnemzet már nem tudja értékeit a társadalomra kényszeríteni, csupán megőrizheti azt, amit a különböző társadalmi aktorok jelenleg örökségként ismernek el.” Hartog uo. 18.

²⁴ Vö. Kovács Éva: villány

²⁵ Vö. Kasznár Kata Veronika: Emlékezet és felejtés egy lokális konfliktusban. *Anthropolis* 2005/1-2. 179-196.

Füleki Katalin:

A gulyáskommunizmus a szlovákság emlékezetében

1. A Kádár- korszak avagy a gulyáskommunizmus megítélése napjainkban

A rendszerváltó évek elmúltával, az elmúlt nagyjából egy évtizedben felértékelődni látszik a Kádár-korszak, elsősorban a közvéleményben, de helyenként a tudományos megközelítésekben is. Elsősorban a szociális biztonság, a mindenki számára elérhető viszonylagos jólét, a teljes foglalkoztatottság, az egyéni és társadalmi szintű anyagi gyarapodás a nosztalgia fő építőkövei.

A Gallup Országimázs vizsgálat eredményei szerint a Kádár-korszak a harmadik leginkább jó megítélésű korszak hazánk történelmében – azonban a Mátyás király és Szent István kora előzik meg a sorban, így tulajdonképpen az újkorban a legjobb megítélésű.

Valuch (Valuch 2003) szerint a közvélemény ilyen irányú alakulása háttérében három tényező húzódik meg:

- a hatvanas-hetvenes években történik az ország civilizációs szintjének jelentős, a lakosság számára is jól érezhető növekedése. „Ezt a változást akkor és ma is sokan úgy értelmezték/értelmezik, mint a viszonylagos jólét általánossá, pontosabban elérhetővé válásának (kivételes) pillanatát.” – fogalmaz a szerző.
- a rendszerváltás a társadalom jelentős részétől nagy áldozatokat követelt, s sokan csalódtak a kezdeti remények után. A rendszerváltás „vesztéseinek”, akik nem tudtak sikeresen alkalmazkodni az új körülményekhez, a Kádár-korszak kiszámíthatóságával, szociális biztonságával felértékelődött.
- a harmadik tényező e jelenlegi helyzettel való elégedetlenség – ami megkérdőjelezi a rendszerváltás érdekében hozott áldozatokat is.

2. A kisebbségek helyzete Magyarországon a II. világháború után

A XX. század második felének kisebbségpolitikáját, a Magyarországon élő nemzetiségek helyzetét a második világháború utáni európai és hazai politikai átrendeződések ismeretében érthetjük csak meg. Ennek részletes tárgyalására nyilvánvalóan most nincs mód, ám a legfontosabb folyamatokat az alábbiakban megpróbáljuk röviden felvázolni.

A megváltozott „körülmények” közül az egyik legszembeötlőbbnek Európa új politikai térképét, illetve a jelentős részben már az első világháború után kialakult államhatárait tekinthetjük - ez utóbbi különösen nyilvánvaló volt Közép- és Dél-Európában. Ebben a térségben a nemzeti kisebbségek szempontjából döntő jelentőségűnek számított az a tény, hogy a nemzeti és az állami területi határok nagyon távol estek egymástól. A győztes hatalmak által diktált békeszerződések olyan helyzetet teremtettek, ahol a lakosság rendkívül jelentős arányát különböző nemzeti kisebbségek alkották (Balogh, 2003.), illetve a létrejövő új országok egy része (pl. Csehszlovákia, Jugoszlávia) ún. államalkotó nemzetek kerültek „meghatározásra”. Ez különösen paradox helyzetet teremtett, hiszen az államhatárok kijelölésében (az első világháborúhoz hasonlóan) alapvetően a nemzeti elv volt (pontosabban lett volna) a meghatározó. 1945 után ráadásul - ellentétben az első világháború utáni időkkel - a nemzetiségi kérdést alapvetően az egyes államok belügyének tekintették, rábízva annak rendezését az ebben a kérdésben teljesen különböző történelmi tapasztalattal, illetve alapvetően eltérő helyzetben lévő régi és új országokra. Végül mindez egy alapvetően bipoláris európai és világpolitikai helyzet keretében valósult meg.

A nemzetiségek helyzetét alapvetően meghatározta az a jogi körülmény, miszerint gyakorlatilag nem jött létre Magyarországon olyan nemzetiségi törvény, amely az itt élő kisebbségek életének legfontosabb elemeit szabályozta volna. A világháborút követő években ennek elsősorban külpolitikai okai voltak, az 1947. évi békeszerződés után azonban jelentős részben a belpolitikai folyamatok voltak a meghatározóak. Az állampárt egyeduralmát megvalósító, a különböző „alulról jövő”, társadalmi önszerveződésekkel lényegileg szemben álló monolit politikai berendezkedés értelemszerűen nem engedett megfelelő teret a nemzetiségi önszerveződéseknek. Ezzel összefüggésben nem jöhettek létre önálló nemzetiségi politikai vagy állami szervek sem, így semmifajta érdemi autonómia törekvés sem fogalmazódhatott meg egyik hazai nemzeti kisebbség vonatkozásában sem. Az ilyen keretek között formálódó magyarországi nemzetiségi politika így gyakorlatilag csak a - bár az identitásörzésben önmagában meghatározó jelentőségű - kulturális és oktatási tevékenységre koncentrált. Nem volt ez másként a második legnagyobb hazai kisebbség, a szlovák közösség esetében sem.

A magyarországi szlovákság etnogenezise

A mai Magyarország területén a szlovákok a törökök kiűzése utáni időkben telepedtek le. Bevándorlásuk közel két évszázadig elnyúló hosszú folyamat volt. Elsősorban benépesítő migráció zajlott a török uralom idején elnéptelenedett területekre; e migrációnak volt szervezett s saját IDE MI JÖN???...ból való vonulata is. A migráció egyik mozgatórugója a termőföld volt: a szlovákság igen jelentős része kevés és sovány földdel bíró hegyek között élt - az elhagyott magyarországi termőföldek biztosítani látszott a jólétet. Ezen kívül is voltak azonban ösztönző tényezők: míg a szlovák parasztok a királyi Magyarország eredetileg szlovákok területén röghöz kötöttségben éltek, addig a levándorlók szabad menetelő jogokat remélhettek. A másik fontos tényező a szabad vallásgyakorlás: az evangélikus szlovákokat eredeti lakhelyükön vallási türelmetlenség sújtotta, s a letelepedéshez kötve szabaddá tették számukra a vallásgyakorlást.

A levándorlás első szakaszára a *szökés* volt a legjellemzőbb, amely olyan méreteket öltött, hogy különböző védő intézkedésekkel próbálták akadályozni. Az elnéptelenedett területekre visszatelepülő földesurak érdekeivel azonban ez ellentétben állt, ők nemhogy akadályozták, de segítették is a „szököttek” letelepedését a szabad menetelő jogokkal és a szabad vallásgyakorlással. A szervezett telepítés révén települők szintén megkapták ezeket a jogokat. Az első nagy levándorlási hullám 1690-től az 1770-as évek végéig zajlott, a második nagy betelepülési hullám pedig a 19. században. (Gyivicsán és Krupa évszám)

A szlovákság nagyrészt falvakban és mezővárosokban telepedett le, és szinte teljes mértékben földművelésből éltek. A hegyvidéken elsősorban falvak jöttek létre, az alföldön a mezőváros is jellemző. A települések nyelvszigeteket alkotva jöttek létre, amely elősegítette az asszimilációt.

A II. világháború után az 1946-ban kötött lakosságcsere egyezmények hatására jelentősen megcsappant a magyarországi szlovákok száma. Az erős nemzetiségi identitással bírók jelentős része távozott, s az ittmaradtak még inkább visszafogták különben sem túl erős nemzetiségi igényeiket. (Tilkovszky: 2001) 1948 áprilisáig 73 273 magát szlováknak valló személy települt át Csehszlovákiába, akiknek 31 százaléka alkalmi munkás vagy napszámos, 19 százaléka pedig szegényparaszt volt. (Föglein 2000). A pártállami évtizedek nemzetiségpolitikája nem törődött a nemzetiségi identitás megőrzésével, sőt, úgy vélték, hogy a szocializmus

építésének folyamatában a nemzetiségi kérdés „automatikusan” megoédódik, Így csak a folklorisztikus elemek felélesztését és ápolását tartották szükségesnek, illetve ezt támogatták. A hetvenes évektől azonban már a nemzetiségi sikolák kérdése is napirendre kerül, mivel ebben az időben megerősödnek a határontúli magyarság státusát firtató diskurzusok, s ez visszahatott a magyarországi nemzetiségi politikára is.

A pártállam megszűnte után erős a törekvés a magyarországi nemzetiségek helyzetének rendezésére: 1993-ban törvény születik a „nemzeti és etnikai kisebbségek jogairól”, lehetőséget biztosít az egyéni és kollektív nemzeti identitás megőrzésére. 1995-ben pedig megalakulnak az első kisebbségi önkormányzatok. (Tilkovszky: 2001)

3. A szlovák kisebbség ma Magyarországon

A magyarországi szlovák kisebbség száma alapján a harmadik legnagyobb nemzeti kisebbségnek számít az országban. A szlovákok hazai szervezeteinek becslései alapján számuk kb. százezerre tehető. A különböző szempontú népszámlálási adatok szerint (1990) mintegy tizenhárom-ezren vallják magukat szlovák anyanyelvűnek és tízezren szlovák nemzetiségűnek. Emellett közel hetvenezren beszélnek - valamilyen szinten - szlovákul. (Ide be kellene írni a 2000-es népszámlálás adatait is)

A különböző szocio-demográfiai jellemzők tekintetében a magyarországi szlovákokról hasonlókat lehet elmondani, mint a legtöbb hazai kisebbségről: még az összlakossághoz képest is jobban jellemzi az elöregedés, több mint negyven százalékuk pedig inaktív keresőnek számít. Jövedelmi helyzet és iskolai végzettség tekintetében azonban nincs lényeges különbség az országos mutatókhoz képest - ez utóbbi azért is érdemel különös figyelmet, mivel a második világháború utáni lakosságcserek során a hazai szlovák értelmiség jelentős része távozott Csehszlovákiába települt.

A szlovák kisebbség többsége alapvetően nem alkot zárt, homogén közösséget: jelentős részüik szórványban él, ami egyértelműen hátrányos nemzeti identitás megőrzése szempontjából. A mai szlovákok nagyobb része Komárom-Esztergom-, Pest-, Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén és Békés megyékben lakik. Ez utóbbi területen találhatók a leginkább hagyomány- és identitásörző települések, mint pl. Békéscsaba, Szarvas, Tótkomlós. Nem jelentéktelen a fővárosban lakó szlovákok aránya sem, közel egytizedük él Budapesten.

A kisebbségi önkormányzat létrehozásának lehetőségével igen aktívan élnek a szlovák nemzetiséhez tartozók, ezen kívül országos és helyi szintű kulturális és egyéb civil szervezetet működtetnek. A nyelv őrzésében igen fontos szerepet betöltő szlovák nyelven folyó oktatás is működik jónéhány településen. (A magyarországi....1997)

4. A Kádár-korszak emlékezete két visszaemlékezésben

Az első elbeszélő, P. bácsi 1927-ben született, egy minden bizonnyal jómódú családba, az apja ugyanis állatkereskedő volt, lóval, sertéssel kereskedett. Van egy testvére, róla semmit sem tudunk. P bácsi már 6 éves korától dolgozik a földeken, az iskolát a 6. osztályig végzi el. Később még leventeképzőbe jár. Amikor a helyi uraság csődbe ment, akkor banki hitelt vettek fel, és megvették 40 hold földjét. Az utolsó részleteket már a háború vége felé fizették ki. Az apja nagyjából ekkoriban a falu bírója volt. 1944-ben meghalt, májrákban vagy agydaganatban, illetve az is lehet, hogy megfázásban- ez nem egyértelmű. Utána a család tovább folytatta a gazdálkodást. 1960-ban alakul a helyi Tsz, ekkor elvették a földjeiket, a nagyapját, aki a helyi Gazdakör elnöke, mint kulákot összeverték, maradandó sérüléseket okozva. Rá két évvel meghal. P. bácsi a beléptetés után traktorosként kezd dolgozni a tsz-ben, később ugyanott sofőr. Időközben megnősül (pontos időpontot nem közölt), és születik egy fia. A felesége varrónő, aki 1980 körül agyvérzést kap, és lebénul, azóta a férje ápolja. Nagyjából ebben az időszakban P bácsit „fibrillációval” leszázalékolják, és nyugdíjba megy. A kárpótlás keretében visszakapják földjeiket. Fia a kilencvenes években feleségével Brazíliába költözik. 2000 körül költözik haza, a visszakapott földeket értékesítik, ebből építkeznek egy elit környéken (mármint a fia). P. bácsi nyugdíjazás óta otthon dolgozik a ház körül, műveli a kertet.

P bácsi élettörténete egy tipikusnak mondható „kuláktörténet”. Az anyagiakban egyre gyarapodó, felfelé törő parasztcsalád, amely feltehetően társadalmi megbecsültségnek is örvend a faluban, hiszen az apa bíró, a nagyapa a Gazdakör elnöke, a háború után a kommunista hatalomátvétellel a „rossz oldalra kerül” - illetve az apa kerülne, de ő a háború vége felé meghal - vagyonukat, a földet, addigi életük alapját elvesztik. Az addigi családfők meghalnak, P bácsi pedig már - csúnyán fogalmazva - nincs aminek az élére álljon, hiszen a családi gazdaság már a múlté. Az addig önálló gazdálkodóként dolgozó fiatalember traktorosként és sofőrként kell dolgozzon a Tsz-ben (ami az ő elvett földjeiből alakult!) , a korábbi, közösségen belüli státusza nyilvánvalóan odaveszett, életének addigi keretei szintén, megkockáztatom, hogy az identitásának alpjai is ezzel elvesztek, s kérdéses, hogy ebben az élethelyzetben kínálkozik-e bármilyen új identitás a régi helyett, milyen (a túlélést segítő) öndefiníciós lehetőségek állnak rendelkezésre ebben a helyzetben.

A Kádár-korszak bizonyos értelemben a legeseménytelenebb időszak az életében: innen gyakorlatilag egyetlen eseményt sem ismerünk. Valószínűleg ebben az időszakban születik a fia, tehát a családi bővülése, a javak gyarapításáról szólhatott ez az időszak.

Az igazi fordulópontok a fiatalokorra esnek – 13-14 éves lehet, amikor béresből földtulajdonosokká válnak, 16 éves, amikor apja meghal, a háború utolsó évében- épp, amikor emelkedőben van a család. Úgy tűnik, ez az emelkedés azonban nem törik meg az apa halálával, mert feltehetően a nagypapa tovább viszi a családi gazdálkodást. Amit a családi tragédia nem tört meg, azt azonban megtöri a történelem: először a beszolgáltatások, majd a földek tagosítása, amely az utolsó, s egyben a legjelentősebb fordulópont az életében. Hiszen ez az a pont, ahonnan az élete (amely nyilvánvalóan addig is nehézségekkel bírt, hiszen közben volt egy háború) gyökeres fordulatot vett.

A kádár-korszak éppen életének legtevékenyebb és legaktívabb korszakára esik, harmincas éveinek elejétől a nyugdíjazásáig, 54 éves koráig, - elvben, a biográfiából azonban nem olvashatunk ki nagy történéseket, eseményeket. Eseménytelen volt- a fő kérdés, hogy ez az eseménytelenség a nyugalomé, vagy a hiányé. Erre leginkább magából a szövegből kaphatjuk meg a választ.

A történet szerkezete

A főnarratíva, amely jelen esetben egy 30-35 perces összefüggő, megszakítás nélküli szöveg legfőbb sajátossága – hogy nincsen benne történet. Legfőképp az élettörténet hiányzik szinte teljes egészében belőle, de más történeteket sem találhatunk. Csak egy leírás, egy látélet arról, hogy hogyan működött a rendszer, hogyan kellett viselkedni, hogyan lehetett megélni. Ebben a nagyobb szöveg szakaszba, amely tehát elsősorban leíró és általánosító jellegű, nagy ritkán történettöredékek - épp csak egy-két sorosak - ékelődnek. Ugyan elindul az élettörténet, amely egyből a TSz-be való beléptetésnél kezdődik, de azonnal megszakad, és általánoságokba csap át. A beléptetés története után már csak egyetlen tényt ismerünk meg az életéből: a nyugdíjbavonulás időpontját, egy rövid közlés formájában. Azaz az életének története mindössze ennyi: a kényszerű tsz időszak kezdete és vége.

A további beszélgetés során született szövegre - tehát amikor már kérdések is elhangzottak - teljes mértékben ugyanez a szerkezet jellemző: egy rövid élettörténeti közlés, majd egy hosszú általánosító rész. Történetek alig-alig tűnnek fel, habár az elbeszélő hosszán és szívesen beszél, inkább a véleményét, esetleg a falu történetét osztja meg velünk, de személyes történetek szinte egyáltalán nem tűnnek fel a szövegben.

A kevés történet is a gyerekkort, fiatalkort öleli fel, az utolsó személyes történet a tsz-be való beléptetést meséli el. A tagosítással megszűnnek a történetek- a saját történetek.

A rövid élettörténeti közléseket, életrajzi töredékeket úgy tűnik az elbeszélőnek mindig el kell helyeznie egy tágabb kontextusban - egy rövid megjegyzés erejéig a falu szintjén értelmezi saját életének eseményeit, majd az ország, a nagypolitika szintjén, a nemzetközi politika szintjén. Ez utóbbi fejtegetések teszik ki a szöveg nagyrésztét. Mi lehet a funkciója ennek a beszédmódnak? Feltehetően ezzel a térbeli távolítással próbál az elbeszélő minél messzebb kerülni saját tragédiájától: annyira tágitani kell a határokat, hogy az egyéni történet egészen súlyát veszítse, s így váljon elviselhetővé és közölhetővé.

A család történetét, illetve az ő élettörténetét csak a újabb és újabb rákérdezések kapcsán, elég elnagyoltan ismerjük meg.

Érdekes, hogy a család története a háború ellenére is egy sikertörténet tud lenni, amit a tagosítás tör meg végleg. Onnantól nincs mit mesélni, nincs mit mondania a Kádár-korszakról- mintha semmi sem történt volna már azután, hogy a család és a családi gazdálkodás szétesett.

Annak az időszaknak a története, amikor traktorosként dolgozott a tsz-ben, tehát gyakorlatilag életének egész aktív időszaka (ami egyben a Kádár-korszakot fedi le időben) teljes egészében a tsz történeteként van elbeszélve, nem pedig személyes történetként. Ez a tsz-történet pedig arról szól, hogyan tették tönkre a termelést azokon a földeken, amelyek azelőtt bőven teremtek, s hogy mentek tönkre maguk a földek is. S hogy döntéshelyezeten kívül rekedve nem maradt számukra más, mint hogy dolgozzanak, minél többet.:

*„ Amikor aztán beléptünk már más lett a dolga, arra kellett **koncentrálni**, hogy az ember becsületesen **dolgozik**, meg tudjon élni. “*

*„Erről ennyit tudok mondani, hát már többet nem is tudnék mondani, ez a **vég**. Teljesítettük. Aztán 54 éves koromban nyugdíjba mentem “*

Ebben a két mondatban mondja el azt a több mint húsz évet, amelyet a tszben dolgozva töltött el. (a többi szövegrész magára a termelésre és a tsz történetére vonatkozott). Tehát gyakorlatilag ebből a két mondatból hiányzik 20 év.

A tsz történet másik érdekessége, amellet, hogy gyakorlatilag P bácsi élettörténete helyett áll, hogy szemben áll a családi földvagyon gyarapodásának, és egyben a szlovákság anyagi gyarapodásának történetével. P bácsi viszonylag részletesen elmeséli, hogyan szereztek földeket a Mária-Terézia idején még béresként betelepített szlovákok. Érezhető büszkséggel mesél arról, hogyan vásárolták fel a tönkrement uraság földjeit, hogyan lett egyre több föld a birtokukban. Saját családjának a története is ennek a szlovák történetnek a része. Ennek a történetnek a csúcspontja -a háború által nem megtörve - közvetlenül a háború utáni időszak, az elbeszélő szerint ekkor voltak a legjobb termések, ekkor prosperált leginkább a gazdaság. És ekkor, mondhatni drámai tetőpontként következik be a törés: 48-ban az első, kisebb tsz megalakulása, majd a durva beszolgáltatások, 60-ban pedig a nagyobb tsz megalakulása, amikor minden földet elvettek. Innentől lefelé ível a történet: az addig szépen gyarapodó földek, a jó termések széttömlenek, eltűnnek. Innentől, az elbeszélő ezzel a mélyponttal tulajdonképpen leejti a történet fonalát, megszűnik a további elbeszélés. Azt ugyan megtudjuk, hogy a visszakapott földeket eladják, és a fia meggazdagodik belőle, de ezek már csak általunk kigyűjtögetett információk, az elbeszélő már nem formálja történetté, leírássá, csak egyszerű adatközléssé. A tsz történet végével teljesen megszűnik a szöveg dinamikája.

A saját családjáról, tehát feleségéről, gyerekeiről nincs mit mondani, nem értelmezhető, nem elhelyezhető sehova. A szülői család, a béresből gazdává válás igen, ez elmesélhető, átélhető, de az utána következő időszakról nincs mit mondani. Az elbeszélő nem tud identitást váltani, nincs igazán olyan felkínált identitás, amit felvehetne, mint például a másik elbeszélőnk, aki melósként azonosította magát. Traktorosként egy tsz-ben-ebből nem lehet identitást képezni, azok után, ami történt. Talán éppen emiatt nincs mit mondani azokról az időről. Egyetlen dolgot lehet mondani arról az időszakról –mármint ami önmagára vonatkozik- hogy nagyon sokat kellett dolgozni. Talán azért éppen ez az, amit a másik hasonló sorsú elbeszélőnk is kiemelt, a rengeteg munka, hogy nekik nem maradt semmi más, amit átmenthetett, csak a szorgalmukat. P bácsi családjának a történet akkor tud valamelyest visszatérni a régi sikertörténetbe, amikor fia a földeket nagy összegekért tudja értékesíteni. Ez azonban már a fia története, az ő életében már nem hoz változást a földek visszakapása. Túlajdonképpen egy eseménytelenné tett élet - így nincs mit mondania. Ezért van csak argumentáció az egész kádár korról, míg gyerekkoráról vannak történetek. Neki már gyerekként is feladata volt –tejet hordani, dolgoznia földeken, azaz mondhatni megvolt a helye.

A szlovákság története a szövegben a földhoz jutásról szól - hogyan lettek a béresekből földtulajdonosok. Ezt a települést nem érintette a lakosságcsere. Így a feltörekvő szlovákság története végül a kulákság történetével azonos. Ahogy a kulákság történetét elvették, valószínűleg az övéket is. A szlovákság identitását az életforma őrizte meg, ezzel ez is eltűnik. A szlovákság történetét tulajdonképpen a földszerzés történeteként meséli el -

később ugyan róluk ilyen értelemben már nem esik szó, de a földek széthullásának története így értelmezhető a szlovákság identitásának széthullás történeteként is.

A történet egyik sajátossága, hogy hiányoznak belőle a nők. Nem mond semmit anyjáról, nagyanyjáról, s a feleségéről is csak egy-két mondatot. Az ő története elsősorban a férfiak története, akiknek a birtok továbbvitele helyett a traktorosság jutott. A nők a tsz kapcsán kerülnek inkább csak szóba, két helyen: egy helyütt, miszerint a férfiakra nem nagyon volt szükség, megelégedtek vele, ha a nők odamentek dolgozni, egy másik helyen pedig a hozzá nem értő agronómus egy nő. A női munkát a tsz-ben abban az időszakban meséli részletesen, amikor a helyi Tsz nagyon jól ment, virágzott a termelés. Majd a nagy tsz összevonások után leáldozott a helyi tsznek is, az ő szakértelmüknek, az asszonyok szorgalmának és az ő földszeretetüknek nincsen tovább értelme, így nem is beszél többet arról a munkáról, amit akkor ott ők és az asszonyok végeztek. Ehelyett arról beszél, hogy hogyan tették tönkre a termelést, EZ az egyik leghosszabb rész a történetben, szembe állíthatjuk, s az elbeszélő is szembeállítja implicit módon azzal az időszakkal, amikor a föld a saját művelésükben volt, s prosperált a gazdaság.

Az elbeszélésen végigérve választ kapunk az élettörténet kapcsán feltett kérdésre: miért nem történik semmi a Kádár-korszakban? Ez a történet nélkülség nem a nyugalomé, hanem a kisemmizettségé, az értelmetlenné tett mindennapok relatív eseménytelensége és elmondhatatlansága. Megfosztva az identitástól, és az életük alanyától, a földtől. Erről az időszakról az egyetlen, amit mondani lehet: hogy dolgozni kellett, sokat.

Második elbeszélőnk 1945-ben születik, egy testvére van. A család földműveléssel foglalkozik. Gyerekként besegít a munkákba a földeken. A nagymama velük lakik. 1958-ban megalakul a tsz, ekkor földjeiket elveszik, egy holdat visszakapnak háztáji művelésbe. Azon főként takarmányt termesztenek. Ipari iskolában tanul, majd bevonul, a határőrséghez kerül. Leszerelés után a melléküzemágban dolgozik. Megnősül (pontosan nem tudni, mikor) születik két gyereke. A rendszerváltás után visszakapja a földeket, amelyeket értékesít. Megalakítja a Gazdakört, ennek elnöke. A 90-es évektől helyi képviselő. A kilencvenes évek közepén megözvegyül. Jelenleg élettársával él. Az anyósuk velük egy telken lakik. Az édesanyja még él, a faluban lakik, de külön.

Az első jelentős fordulópont az elbeszélő életében a tagosítás. Azonban még fiatal (16 év körüli), mikor ez történik, így még lehetősége van érdemben váltani, míg az előző elbeszélő esetében 30 évesen erre már kevésbé nyílt lehetőség. Mesélőnk élettörténete az előzőétől különböző irányt vesz: szakmát tanul, bevonul. Végül, akárcsak P. bácsi, a melléküzemágban helyezkedik el, azonban előtte a tanulás és a katonaság egy átmeneti szakaszt képez.

A Kádár-korszak az ő esetében is az aktív életszakaszra esik, s most sem ismerünk túl sok biográfiai adatot erről az időszakról: megnősül, házat épít (nem tudni, pontosan mikor). Ezek az események nem tűnnek fordulópontnak, mivel semmiféle más eseményt nem generáltak.

A következő fordulópontnak a rendszerváltás tűnik: az utána következő időszakról jóval több mindent tudunk, mint az előtte eltelt harminc évről. Úgy tűnik, az elbeszélő helyi aktivistaként működik, szívesen tevékenykedik a köztért. Felesége halála után képes újra kezdeni, új párt talál magának.

Jelen esetben is szembetűnő a Kádár-korszak eseménytelensége, ugyanakkor az elmúlt tizenöt év annál aktívabbnak tűnik. Mi okozza ezt a szembenállást a két időszak között? Mintha a pártállam idején lefajtott energiái kiszabadultak volna, s új lendületet vett az élete. Lehet azonban, hogy ez a feltételezés téves, és a rendszerváltást megelőző évtizedek épp olyan intenzitásúak voltak, mint az azt követő, csak az valamiért elbeszélhetetlen.

A szöveg szerkezet hasonló, mint az előző elbeszélő esetében. Egy hosszú, majd egy órák egybefüggő szakasszal indul, ahol egyetlen szó sem hangzik el az életéről direkt módon, csak a Kádár korszakról való elmélkedés, általánosságok kerülnek elő - egyébként éppen azok a témák, amelyeket már a bevezetőben is megneveztünk a nosztalgia alapjaként. A következő szakaszban már megismerünk néhány adatot és eseményt, történetet az életéből, de épp olyan tálalásban, mint előző mesélőnk esetében: egy rövid személyére vonatkozó közlést azonnal valamilyen nagy általánosítás követ, mindig átcsúszik a szöveg általános síkra.

Az első szakaszt - tehát a nosztalgiuzós szakasz - most átugorva rátérek az életröletréti részre.

A biográfia alapján a két elbeszélő gyerekkor nagyjából hasonló körülményeket mutat (időben azonban máshová esik), ennek ellenére a két gyermekkor teljesen más megvilágításban mesélik el. Mindketten nehéznek és munkásnak látták a gyermekkorukat, de az első elbeszélő egyértelműen pozitívan idézte fel, míg második visszaemlékezőnk meglehetősen ambivalensen viszonyul:

*„Hát gyerekként, - a szüleim földművesek voltak, földjeink voltak, - gyerekkorba, hogy is mondjam * **nehézebb** gyerekkor volt, de valahogy **szebb**. (2) Akkor a gyerekek még az utcán fociztak, **ilyet** nem látunk most, fejelték, valamilyen formában összejöttek, a barátok is. Akkor *hát a földeken sokat kellett segíteni a **szülőkn**ek, utána állatok voltak, azokat etetni meg **este megitatni**, meg hasonló, mint egy fiúgyerek. Hát már, mikor * tizenhat éves koromban lett tsz-ek, addig **nem voltak** tsz-ek, magángazdálkodás folyt, és utána, én **örültem** is a tsz-nek, mert bevették a földet, mert gyerekként **mindig** ki kellett menni akár kapálni, ekézni, lovakat, állatokat, hogy is mondjam * gondozni.” (F. Mihály)*

S ez az ambivalencia leginkább a földhöz köthető, míg az első esetben épp az a kötődés alapja.

A gyermekkorhoz való viszonyulás meghatározza azt a perspektívát is, ahogyan a későbbi éveket látatják. Az első elbeszélő, aki úgy beszélt el gyerekkorát, hogy akkor jó soruk volt, a kádár korszakot nehéznek és küzdelmesnek látta, ahol csak nagyon sok munkával lehetett megélni. Ő továbbra is kapcsolatban maradtak a földműveléssel: Tsz-ben dolgozott, emellett háztáji is, s rettenetesen sok munkával elöltött évekre emlékszik vissza. A másik elbeszélő elszakadt a földtől, ő a kádár korszakra nosztalgiával gondol vissza, szemben a másik kettővel. Olyan idősakra emlékszik, ahol mindenkinek megvolt a megélhetése, és valódi munkahelyi közösségek voltak.

„Tudom, hogy ez hiányzik, a közösség, hogy valahova tartozzanak”

A Kádár-rendszer tekintetében, amelyre most nosztalgizálva tekint vissza, önmagában nem az adja a nosztalgia alapját, hogy a szegénységből ha nem is jólétbe, de jobb körülmények közé kerültek, hiszen módos családából származó emberekről van szó.

Inkább a jelenben kell keresnünk a nosztalgia alapját, valamilyen itt lévő hiány fordítja a múlt felé az elbeszélőt:

„Akkor én sem szerettem a Kádár-rendszert akkor, de most már **teljesen** másképp látom a dolgot, mert lényegében a munkásosztály **eltűnt**. Akkor volt egy olyan munkásosztály, ahol az emberek, hogy is mondjam, * mint **egy családban** dolgoztak, hát azon a területen ahol **dolgoztak**. Voltak ezek az üdülések, a SZOT-üdülések meg a hasonló, és **akkor**, minél több gyereke volt valakinek, hát szinte már majdnem **ingyen** küldték el üdülni, amit most már nem tehetnek. A másik, hogy üzemekben **kirándulásokat** szerveztek, mert a szabad szombat az szabad szombat volt, nem mint most, hogy szombat, vasárnap **egybefolyik**, sőt olyan üzemek vannak, hogy **folymatosan** dolgoznak, és ahogy esik a, hogy is mondjam – a szabadnap, akkor úgy vannak otthon, szóval össze-visszaságnak tartom ezt, és a másik, ami **rendkívül** fontos, ahogy én én látom mikor az ember nézi a televíziót, hogy a **kilátástalanság**, főleg az olyan fiataloknak *, akiknek nincs családi **háttere**. Hát **annak** én nem is tudom, hogyan tudja megoldani a problémáját. Mert először is * a munkája, nincs=nincs biztosíték, hogy **akármilyen** területen dolgozik, hogy az meddig működik, mennyit keres, vagy hasonló, és ha otthont akar teremteni, akkor elég komoly – hogy is mondjam – **kölcsönöket** kell felvenni, amit nem biztos, hogy=hogy vissza tud adni, hát a **munkájától** függ, ami mondtam, hogy **nem biztos**, és a családok sem igazán tudják **segíteni**, amelyiket tudják, hát az **szerencsés** helyzetben van, de amelyiket nem, hát szóval az nagyon=nagyon **kegyetlen**, akinek albérletből kell indulni és nem vár valahonnan **segítséget**.” **sőt** aki az 55 éves kort elérte, az már **védett** korba került, nem lehetett **kirúgni**, ha esetleg valami olyasmit csinált, vagy hason”

Az elbeszélő a mostani kilátástalanságot (ami a fiatalok kilátástalansága!) állítja szembe azzal biztonságérzettel, ami, így visszatekintve, a számukra biztosított volt.

A biztonságot egyrészt a biztos munka adta meg, de ez kevésbé hangsúlyos, sokkal inkább a közösség ereje volt a meghatározó: a közös kirándulások, üdülések. S hát a biztonság alapját megadó **házak** is közösségi erővel, kalákában épültek:

„Akkoriban lényegében szinte pénz nélkül tudtak az emberek **majdnem** hogy építeni, szinte **fillérékért** lehetett a telkeket megvenni, aki vett, **kalákába** összeálltak, a munkatársai elmentek **segíteni**, hol az egyiknek, hogy a másiknak. Akkor különböző **vállalati** kölcsön, kamatmentes, meg hasonló, szóval **próbáltak** segíteni, ahol lehetett, hát itt Dabason is látni, akkor egész **utcák** épültek, igaz hogy nem olyan **kastélyok**, mint most **egyesek**, de hát nagyon sokan örülnének azoknak a háznak is, amik **akkor** épültek, például ez is akkor épült, és * én úgy látom, hogy **sokan** ebből a korosztályból, amelyik végig élte **azt**, * már=már úgy nosztalgizál, hogy * nem is magáért a rendszerért, mely egypártrendszer volt, vagy hasonló, hanem azért a **kollektívákért**, azért a biztonságérzetért,”

Az objektív valóság is megjelenik a szövegben: „lényegében pénz nélkül tudtak az emberek építeni”, csak éppen sajátos interpretációban, hiszen valóban nem volt pénz, amiből építkezhetek volna, s így a saját befektetett munkával kellett azt helyettesíteni, a végsőkéig kizsarolva saját teljesítőképességüket.

A viszonylagos „jólét” ebből a befektetett pluszmunkából jött létre, „**például ez is akkor épült**” – mondja a házáról az elbeszélő.

Az akkori biztonság másik alapja a szociális rendszer. Érdekes momentum, hogy az interjúalany szerint az akkori központi elosztásnak volt köszönhető a szociális biztonság, míg most éppen ez a központi elosztás tesz kiszolgáltatottá:

„és a másik, ami nagyon érdekes dolog, hogy most **mennyi** kórházat zárnak be, meg ágyakat szüntettek meg, ami **akkor** épült, mert **azóta nem** épült, hanem azokat bontják le, ugyan úgy iskolák, óvodák. Hát most **nem nagyon** hallani, hogy épülnek, szintén bezárják, vagy összevonják, nem bírják fenntartani, mink akkor **nem is hallottunk**, hogy bezárnak, vagy hasonló. Nyilván volt egy központi elosztás, ami oda tette a pénzt ahol **van**. Namost a központi elosztásban a nagyon sok milliárdos, hát az nem fogja **odatenni**, az oda teszi, ahova akarja. Nem biztos, hogy ez a pénz oda jut, ahova **kellene**”

Tehát a Kádár rendszerben jól működött a központi elosztás, most viszont nem funkcionál.

A szövegben megjelenik a paternalista állam: „**megdöbbenő** részemre, hogy mennyire elárvultak **ilyen** téren az emberek, ami **azelőtt nem volt**.” – azaz azelőtt volt, aki gondoskodott az emberekről, mint valami jó szülő. Érdekes belső ellentmondás a szövegben, hogy például a házépítés kapcsán elmondja, hogy egymást segítették

az emberek, a baráti, rokoni szálak tették lehetővé a továbblépést, mégis az állam az, aki gondoskodik az emberekről, és biztosítja számukra a biztonságot.

A Kádár rendszer emlékezetének másik, legfontosabb momentuma *közösség*.

„Jaj, mit akarok mondani még, hogy a Kádár-rendszerben, nekem most visszagondolva, hogy azok a dolgozók, vagy munkatársak – mer akkor nem volt az, hogy egyik évben itt dolgozunk, meg a másik évbe – sokszor az ember **majdnem egy** munkahelyről ment **nyugdíjba**. Bement egy közösségbe, olyan **hasonló** volt a kereset **mindenhol**, nem volt érdemes, hogy elszipkázom, meg **duplán** adok, hát ilyen nem **volt**, és ott kialakultak azok a **jó ismerősök** és az ember **onnan** tudja azokat a jó kapcsolatokat, még ha találkozik akár **Pesten**, vagy áruháznál, bármi azokkal a dolgozókkal, örül, mert szinte **családtagja** volt akkor. És most, szinte hogy **hallom**, hogy az emberek nem hogy **családtagnak**, hanem mindegyik igyekszik úgy alakítani a dolgot, hogy véletlenül, ha leépítés történik, nehogy **őt** építsék le, inkább a **társát** építsék le, mert=mert neki veszélybe, - mit tudom én a – megélhetése, vagy hasonló. Én nem tudom, hogy így látom-e, vagy más is **így** látja, de én így látom.”

Ez a nosztalgia legerősebb eleme, történet során, ciklikusan mindig visszatér, minden egyes szakasza a beszédnek ide kapcsol vissza. Végül, az egész beszélgetés lezárásaként, és az élettörténet végeként egyben, Mihály elmeséli, hogyan szervezte újjá a közösséget az életében. Alapított egy Gazdálkodó Egyesületet, amelynek legfontosabb építőkövei: közösségi rendezvények, bál, üdülések, kirándulások, mindenki megfér egymással és társadalmi munkával működtetik. A Kádár korszak kapcsán tulajdonképpen ugyanezeket az elemeket emelte ki erényként.

„Ez egy háromszáz fős tagság. Ennek vagyok az **elnöke**. Namost ilyen formában **nagyon sok** a kapcsolatom, úgy igyekszünk mindig programokat csinálni, szervezni, mert **nagyon szeretnek** ide az emberek jönni. Miért? Mert valahova szeretnének tartozni. **Valahova**. Valaki az egyházhhoz tartozik, akkor csak oda mehet, és **azok** vannak ott. Vagy sokan teszem azt, **a kocsmába**, olyan egyedülálló, **a társaság miatt**, **nem azért mert annyira szomjas, a társaság miatt**. Namost, **ha van egy olyan közösség, ahol mindenkit befogadnak**, nagyon=nagyon szeretnek ide jönni az emberek, azért is vagyunk **ilyen** sokan,* a másik, hogy*érdekes dolog, hogy itt **úgy** megfér egymással, lehet az evangélikus, katolikus, parasztasszony, ügyvéd, jogász, van mindenféle köztünk, a világ legnagyobb békességben”

„Nagyon sok kirándulást szervezünk, most is megyünk Erdélybe, hat napra. Már öt éve állandóan járunk, mert*, hogy is mondjam, mindenki ismeri egymást ott. Fürdőhelyre megyünk, vagy a legközelebbi kirándulóhely, Höllókő, Szécsény, Ipolytarnóc, hogy* **hiába** rendezné meg ezt a Hilton,* **nem** tudná úgy jól érezni magát, mert **azt is ismeri, azt is ismeri**. Vagy például csinálunk évente három bált is, most lesz 21-én, ez az egyedüli, már mint hagyomány, **ez jelmezbál**. Nemcsak az óvodások öltöznek jelmezbe, itt a férfiak is felöltöznek, mert ez valamikor hagyomány volt, farsangi bál, kiment a divatból, de **mi visszahoztuk**.*”

„Szemetet szedünk a faluba, az ilyen társadalmi munka*, **oda is annyira** szeretnek járni, ez egy érdekes dolog, szemetet szedni az emberek, utána tábortűz, szalonnasütés, beszélgetés. Jön mindig menet közben is egy kocsi velünk, aki üdítő, bor, sör kávé, ki mit akar, és szeretnek velünk jönni. **Nem** a szemetet szeretik szedni, az **együttlétet**.”

És még amit visszahoztak, azok a gyűlések:

„Itt is a gyűléseinken, általában olyan* hatvan, hetven, nyolcvan ember **mindig van**”

„Társadalmi munka az egész, huszonévestől a nyolcvan évesig van köztük minden korosztály. Tudom, hogy ez **hiányzik, a közösség**, hogy valahova tartozzanak”

Érdekes momentum, ahogyan átmentette a kádár rendszer számára fontos elemeit a jelenbe: ugyanis olyan alapra szervezte meg ezt a közösséget, ami az ő életében még a tétesítés előtti időkre nyúlik vissza: a gazdálkodásra. Éppen a gazdálkodás terhétől való megszabadulásnak örült akkor: „**Hát már, mikor * tizenhat éves koromban lett tsz-ek, addig nem voltak tsz-ek, magángazdálkodás folyt, és utána, én örültem is a tsz-nek, mert bevették a földet, mert gyerekként mindig ki kellett menni akár kapálni, ekézni, lovakat, állatokat, hogy is mondjam * gondozni.**”

Tehát itt tulajdonképpen egy duplacsavar van: a gyermekkor szlovák közösségének érzését próbálja újra létrehozni a kádár-korszak nosztalgiája alapján, de a földre alapozva, amit épp az a rendszer vett el! Ebben valahol az is benne van, amit az előző elbeszélőnél is feltételezhettünk: a szlovák identitás fontos alapja a föld - talán éppen ezért volt fontos épp gazdálkodást szervezni, nem pedig valamilyen kulturális szervezetet.

És itt nyer magyarázatot az egész beszélgetés felütése, az a félbemaradt mondat, ami csak ennek fényében értelmezhető: „**Ez érdekes dolog így visszagondolva, hogy megtörtént-e a rendszerváltás, amit mindenki várt**”. Ott ez a szöveg értelmezhetetlen volt, hiszen utána kizárólag arról beszélt, hogy mivel járt a rendszerváltás. ez a kérdés sokkal inkább az életére vonatkozik - ő átmentette magának az előző rendszerből, méghozzá másokra is kiterjesztve, amit fontosnak érzett.

Maga a szlováksághoz, a szlovák közösséghez tartozás ugyanakkor szinte elbeszélhetetlen. Mindössze egy helyen, közbeszűrva csak, kerül elő ez a téma, s egy helyen pedig a nemzetiséghez tartozást beszéli el – de egy sváb öregasszony példáján keresztül:

„Az az érdekes, volt ottan a V. utcában laktam sokáig, meg az édesanyám is ott lakik, szemben egy idős **sváb** néni, aki **három** éve halt meg, ha nem hal meg, több mint **száz** éves lenne. **Annyira** ép eszű hölgy volt, nem volt **családja**, s én úgy szerettem odajárni, ***rendkívül** sokat mesélt, hát ő kilencszázban született, kilencszázkettőbe, vagy háromba, és hát szintén **földek**, meg hát más nemzetiségű volt, **sváb**, és az akkori életet mindig mesélte nekem, hogy **akkor** az egész falu a határba volt, **mindenki** ismerte egymást, a szüretet, az aratásokat, ezek mind=mind **akkora** ünnep volt, hogy utána ünnepelték akár bálokon, vagy hasonló, mert akkor nem voltak **úgy különülve** a ***** hogy is mondjam, a - voltak a sváboknak külön, ha nem is kultúrházuk, hát olyan vendéglő, és a vendéglőknek általában volt egy olyan **táncterem**, hol **ők** voltak, ***** volt a parasztnak, iparosoknak, meg külön, még az is olyan elkülönülés volt, hogy evangélikus, katolikus, szóval ezek a csoportok ***** hát a keresztbe házasság az **ment**, de akkor is mindegyiknek meg volt a maga ***hagyománya**. Nyilván annak a svábnak **más** hagyománya volt, meg **más tánc**, más hasonló, a szlovákoknak, népviseleteknek **megint**, és én olyan nagy szeretettel mindig **hallgattam**, hogy mesélte és akkor mutogatott olyan képeket, **még a csömöri** könyvben is van olyan, amit én adtam oda, ahol 1915-ben van talán **szüreti** felvonulás. És svábok, meg hasonló és akkor **vagy százan vannak**, mert akkor **mindenki** érezte, hogy **ott kell lenni**, mert ott van a **falu**. Nem mint most, hogy szinte **fizetni** kell azért hogy ***** gyertek má, meg ajándékot adni, hogy hát a fölvonulásra **kifizessük** a ruhát, hasonló, hát akkor=akkor szinte, ***** hogy is mondjam, az egy olyan **természetes** dolog volt, hogy **akkor** megyünk, **oda** megyünk a lovakkal, ünnepelünk.”

Ez a szövegrész csak egy beékelés egy hosszabb szövegfolyamba, amelyben a családok felbomlásáról beszél, elsősorban arról, hogy az öregek egyedül élnek, korábban azonban ez nem így volt:

„Másik a **családok**, ami nagyon fontos. Akkor ***** nem volt az, hogy **mindenki** külön elment lakni, hanem a nagymama, nagypapa, az **ott élt** a családdal. És, hogy is mondjam, megint most, hogy **igyekeznek** eltetni **valahova**, nyugdíjas otthonba, vagy öregek otthonába, hanem akkor **ragaszkodtak** is az ilyen **nagyszülőkhöz**, mert általában **amelyikkel** volt a nagyszülő, a vagyon java része azért **maradt**. **Aki** a nagyszülővel volt. A nagyszülőnek volt is **tekintélye** mindig és most ***** lényegében magukra maradtak, lehet mondani. Mert a fiatalok is igyekeznek **külön**, akkor még a szülők, akik bírják magukat, hát ***** azok meg **megmaradnak**, és akkor van még a **nagyszülő**. Én mindig nagy családban nőttem fel, mert a nagyszüleink **neveltek szinte**, édesanyám, édesapám mindig kint volt a határba. Mentek reggel, este hazajöttek, hajnalba esetleg nyáron piacra. A nagymama volt az aki otthon az állatokat **megetette, megfőzte** az ebédet, megfőzte a vacsorát, elindított minket reggel. „

Az öregek itt kétféle szerepben tűnnek fel: egyrészt, akiken keresztül egybe marad a családi vagyon, másrészt a család és az életforma folyamatosságot képviselik azzal, hogy a gyerekeket ők nevelik, nem pedig egy intézmény (óvoda, napközi). Lehetővé tették, hogy a gyerekek otthon maradjanak, és ez a közösséget is fenntartotta, illetve megteremtette annak alapját:

„**nehezebb** gyerekkor volt, de valahogy **szebb.....** hogy a gyerekek nem tanulnak meg **gyalogolni**, meg egymással, mikor az ember megy hazafelé, beszélgetett, viccelődött **a saját** korosztályával. A szülő **beteszi** a kapun, **kiveszi** a kapun, beteszi, hát nem tud, hogy is mondjam, akár hülyéskedni, amikor hazamegy, vagy beszélgetni egymással. Külön otthon a **lecke**, esetleg utána videozás, vagy tv, **ebből áll**. Én úgy látom, hogy ez **nem jó**.”

A sváb néni pedig, akinek történetét ebbe a szövegbe fűzi bele, a nemzetiség folytonosságát örizte. (Ez a néni szintén egyedül élt, erre hozta fel példaként.) A nagycsaládok, a közösségek eltűnésén keresztül mondja el a nemzetiségek eltűnését is. Ahogy az idősek elszigetelődésével a folytonosság megszakad – a családe, és a családban őrzött tudásé:

„mert a tsz-be bevitték a **földeket**, na ez egy óriási nagy **hiba**, hogy kiesett az a **generáció**, már **kettő**, (2) **kettő** biztos hogy kiesett, én **láttam**, ahogy menni tudtam, meg végig, hogy a ***** tavasszal az apám hogy ültette a melegágyakat, úgy csinálta, hogy *****amikor az idő, ki kell **palántázn**,” – a földről való tudásé. De ezzel párhuzamosan a sváb néni tudása a svábságról sem megy tovább.

A téveszítéssel kapcsolatosan borzasztó nagy az ambivalencia az elbeszélőben: eddig arról beszélt, hogy jó volt, mert elszakadhatott a földműveléstől, most azonban azt láttatja, hogy ez az elszakadás a hagyományos közösségtől való elszakadást is magával hozta.

Az egész interjú szövege, s így végső soron az elbeszélő élettörténete a közösség kereséséről szól – talán nem túlzás, hogy ennek az elveszett közösségnek a kereséséről -, s amit végül újraalkotott saját magának, éppen a földre, a gazdálkodásra alapozva. A története azzal zárul, hogy ezzel a mesterségesen létrehozott közösségével rátalált egy helyre, ahol igazán boldognak érzi magát: ez egy falu Erdélyben, ahová a Gazdakörrel minden évben elutaznak, s ahol még ma is a mezőgazdaságból, a kézi erővel megművelt földekből élnek az emberek.

A mese mintha a következőről szólna: a háború után szétvert paraszti (és nemzetiségi) közösségeket a Kádár-korszakban megtanult közösségteremtő technikákkal hozza vissza az életébe.

Felhasznált irodalom:

A magyarországi szlovákság kisebbségi helyzete Miniszterelnöki Hivatal Budapest, 1997
Föglein Gizella: Nemzetiség vagy kisebbség? Ister Budapest, 2000

Gyivicsán Anna, Krupa András: A magyarországi szlovákok Változó Világ Sorozat, 16. kötet
Útmutató

Tilkovszky Loránt: A nemzetiségi identitás vállalásának problémái hazánkban a 20. században in :
Nemzeti és etnikai kisebbségek Magyarországon a 20. század végén Budapest, Osiris 2001.

Valuch Tibor: A „gulyáskommunizmus” in: Romsics Ignác (szerk): Mítoszok, legendák, tévhitek a
20. századi magyar történelemről. 361-391. old.

VICZIÁN ZSÓFIA:
BARBECUE A LAKÓTELEPEN

A Kádár-korszak emlékezetét kutató élettörténeti interjúkban, melyeket egykori nemesi vagy arisztokrata származású emberekkel készítettünk, általában kevés szó esik a Kádár-korszakról. Ez az időszak már legtöbbször a „kifutás” időszaka, a fősodrásból kihajózva csendesebb part menti víz. A sorsot fordító események: egyrészt a világháború körüli üldöztetések, másrészt az 51-es kitelepítés még az említett korszak előtt zajlanak, a lineáris történetmesélés sokszor ezeknek a befejeztéig, esetleg 1956-ig tart, utána a legtöbb szövegben lazább szerkezetű történetmesélésbe vált a narráció.

Az általunk megkérdezettek csoportja nehezen körvonalazható anélkül, hogy az említett történelmi viharokat tennénk meg meghatározásunk alapjául. A nemesség meglehetősen terhelte a magyar társadalomban, határai bizonytalanok, státusza ingatag. Az egységes nemesi nemzet eszméje alapján beletartozik gróf is, kispap is – de ez az elv már a 19. században is elavult volt. Osztályozásuk az életmód, a mindennapi életvilág elemzése felől volna elvégezhető, de a vizsgált korszakban éppen ezek a keretek bomlottak meg. Ki az tehát, aki nemessége, nemesi vagy arisztokrata származása felől megszólítható? Esetünkben kritériumként az elszenvedett meghurcoltatások szolgáltak. 1950 és 53 között az ügyészségek rengeteg embert fogtak perbe és ítéltek el. Az osztályellenességként elítéltek egy része börtönbe, más része internáló- vagy munkatáborokba került. „A magyar Gulag lakói közül külön kategóriát képezett az a 14-15 ezer ember, akiket 1951. május-júliusban minden bűnvádemelel vagy bírósági eljárás nélkül, egyszerű rendészeti határozattal telepítettek ki a fővárosból és a vidéki nagyvárosokból vidékre, elsősorban a Hortobágyra, s kényszerítettek mezőgazdasági munkára. Ők zömmel a régi elit, illetve felső középosztály itthon maradt képviselői közül kerültek ki, 6 herceggel, 52 gróffal, 41 báróval, 22 volt miniszterrel és államtitkárral, 85 tábornokkal és 30 gyártulajdonossal a soraik között.” (ROMSICS 2003: 345.)

A közös pont, amelyik mindegyik vizsgált élettörténetben megjelent, az 1951-es, kiszámíthatatlan és spontaneitástól sem mentes kitelepítés, illetve annak következménye, hogy feloldása után sem telepedhettek vissza Budapestre. Akkor is így van ez, ha néhány megkérdezettél csak a kitelepítéstől való rettegés jelenik meg. Hisz így egy csoportként definiálnak: származásuk miatt osztályidegenként. A „származás” fogalma pedig, ellentétben a zsidók elvileg faji alapú elhatárolásával ebben az esetben egy társadalmi fogalom, ami behelyettesíthető a dzsentriként, nemesként vagy arisztokratiként való önmeghatározásba. Ez a meghatározás nem kívülről, hanem véleményem szerint belülről adott önmeghatározás, amit a vizsgált élettörténeti elbeszélések is alátámasztanak.

A MKP 1946. szeptemberi III. kongresszusa konkrétan kijelölte, hogy kit tekint a rendszer ellenségének: „A levitézlett, földjüket vesztett nagybirtokosok, akiket mint osztályt a földreform megszüntetett, de akik annál féltelenebbül gyűlölik a demokráciát; az évtizedek óta, de különösen az ellenforradalom alatt a nagybirtokos osztállyal gazdaságilag és politikailag szövetkezett, a Horthy-rendszerben élvezett kiváltságait visszahódítani akaró nagytőkék, akik gazdasági hatalmuknál fogva a demokráciaellenes törekvések fő mozgatóerejét alkotják; a népi érdekközösséget már régen megtagadó, az urakkal szövetkező szűk zsírosparasztréteg; a felső papság, elsősorban a magas katolikus klérus, mely a feudális rend egyik fő támasza volt Magyarországon; a régi, munka helyett basáskodáshoz szokott úri bürokrácia, mely nem akar beilleszkedni az új demokratikus rendbe, mert nem akarja a népet szolgálni.”²⁶ A Rákosi-korszak ezek szerint az elvek szerint járt el a rendszer ellenségeinek eltávolításában, itt mint megszűnt osztályt definiálta őket.

Ha össze akarjuk foglalni, hogy e „nobilis vészkorszak” után, 1956-tól a Kádár-rendszer milyen politikát folytatott e csoporttal szemben, továbbra sincs könnyű dolgunk. Nyilvánvaló, hogy sem az elszenvedett sérelmek feldolgozására, sem a háború előtti események és felelősség átgondolására nem volt lehetőség, azok a passzív felejtésbe vagy a szűk családi nyilvánosságba szorultak. Épp ezért nehezen tudtak felvenni ezek az emberek olyan pozíciót, amely felől a saját múltjukat tisztázni tudták volna. Losonczi Ágnes megállapításai a 70-es évek végéről jól megvilágítják ezt a problémát: „Való igaz, hogy sem a múlt, sem a jelen történelmi ideológiája nem nézett szembe – most teljes és széles értelemben – a nemesség történelmi-társadalmi szerepével a magyar fejlődés taglalásában; öndicsőítéstől a dühödt tagadásig az uralkodó rendszerhez fűződő változó viszony szerint esik szó a nemességről, de nagyon ritka a konkrét elemzés a valóság tényeinek talaján. Lehetett mikszáthosan ironikus, adysan dühös, jókaiisan polgári romantikus a kép; lehetett a nemességre ráruházni a felelősséget a nemzetvesztő háborúkért és politikáért; lehetett egyedül rá hárítani a nemzetfenntartás dicsőségét; lehetett fennen hirdetni mint a nemzetfenntartó magyarság törzsét, minden értékeit megtartó tisztességet, nobilitást, emberi és erkölcsi magasrendűséget egyedül képviselő, tisztán és híven megtartó társadalmi elhivatottságot vállalót, és lehetett neveltségessé tenni, mint minden fejlődést, haladást visszafogó, a nemzet testén élősködő, dölyfös, ártalmas, avított fekélyt.” (LOSONCZI 1977: 75.)

²⁶ Az MKP III. Kongresszusának határozata. In *A Magyar Kommunista Párt és a Szociáldemokrata Párt határozatai 1944-1948*. Budapest, 1967, Kossuth, 266-267. Idézi KISS 2004: 14-15.

A Kádár-rendszer korai szakaszában még markánsan élt a származás alapú megkülönböztetés eszközével. Az interjúk egyik fontos közös pontja a vonatkozó rovatokba tett X, amely megakadályozta az egyéni ambíciók kiteljesedését, elsősorban a tanulást, felsőfokú intézményekbe való bejutást, bizonyos állások betöltését vagy egyáltalán a munkavállalást. A párt 1959-es 7. kongresszusán az éberség fenntartása mellett a felszámolás sikerét könyvelik el, megpendítve az asszimiláció helyes útját is: „Az elmúlt évtized alatt a tőkés és földesúri osztályt felszámoltuk. A volt kizsákmánylók egy része beilleszkedett társadalmunkba, tiszteletben tartja törvényeinket, más része ma is ellensége rendszerünknek. (...) Népi államunk egyenrangú állampolgárként védi mindazokat, akik beilleszkednek társadalmi rendünkbe, megtartják törvényeinket.”²⁷ A szigor a rendszer „puhulásával” mindinkább oldódott. 1962-ben, a párt következő kongresszusán újra deklarálják, hogy „a régi kizsákmányló osztályokat felszámoltuk, nincsen olyan osztály vagy számottevő társadalmi réteg, amely érdekei ellentétesek lennének a szocializmussal.”²⁸

Az osztályellenségi státusz elhalványulásával egyre nagyobb tér nyílt a felhalmozott családi tőke kibontakoztatására. Ez elsősorban a gyermekkorban megszerzett nyelvtudásban és annak hasznosításában mutatkozik meg – hisz a jó nevelés alapkőve a lehetőleg német, francia, angol nevelőnő volt, – illetve abban az ambícióban, teljesítmény-késztettségben, mely az esti iskolákon és egyetemeken végül is az érettségi, egyetemi végzettség megszerzéséhez vezetett.²⁹ Ahogy az egyik interjúalany megfogalmazta: „*De megkaptam, hogy mik a vizsga, a könyvek, a kérdések, és akkor egy nyarat rászántam, megtanultam a két év latinját, hát ugye valamennyi már kapizsgált bennem belőle. De teljesen egyedül. Én nem tudom, máma, hogy akkor olyan kicsi volt az anyag, vagy annyira - akartuk? Szerintem annyira akartuk. – Benne vótunk abba, hogy akarni kell.*” (Földessy Mária)

A lehetőségeket növelte az is, hogy az egyetemi írásbelik anonimak lettek. „A kitelepítettek felemelkedésének magyarázatakor a kulturális tőke mellett meg kell említenünk azt az attitűdöt, amely a kitelepítés nélkül nem jött volna létre, és amely szintén közrejátszhat e karrierak alakulásában. Az a sajátos autonómia, mely elsősorban a hatalomtól való függés reális érzékeléséből fakadt, a kádári konszolidáció paternalista állam-állampolgár kapcsolatából kiemelve, sajátos *self-made-manné* tette őket. Tudván, hogy csak önmagukra számíthatnak, egyfajta bizonyítási vágytól sarkallva, az átvészelt kitelepítés körülményeihez képest mindenképp kedvezőbb feltételek közé kerülve kezdték meg küzdelmüket a boldogulásért.” (DESSEWFFY-SZÁNTÓ 1989: 165.)

A rendszer mint csoporttal nem konfrontálódott velük azután, hogy az osztályidegenség fogalma a háttérbe szorult. Az ütközés más területeken – leginkább a vallásgyakorlás területén – volt tetten érhető. A Kádár-rendszer épp ezért, ha nem is egyöntetűen, de a hatvanas évek második felétől mindinkább úgy jelenik meg, mint a nyugalom időszaka, azé a nyugalomé, amit az a megelőző évtizedhez képest hozott. A múltból való beszéd, esetünkben az 51-es kitelepítéssel való tudatos szembenézés a nagyobb társadalmi nyilvánosságban leginkább csak az enyhülés hatására, a 80-as években merült fel. Ekkor született több film a témáról, sorra jelentek meg visszaemlékezések, és néhány folyóirat is közölt róla adatokat.³⁰ De a vizsgált családoknál többször történik utalás arra is, hogy kéziratok, családon belül terjesztett emlékiratok már a Kádár-korszak alatt is voltak, tehát kisebb közösségeken belül elindult az aktív emlékezeti munka, kialakultak hozzá kapcsolt fogalmak, központi szimbólumok. Ezt sejteti az is, hogy az élettörténetekben a kitelepítést tárgyaló szövegek nyelviileg kimunkáltak, sztoriként többször „kipróbáltak” tűnnek.

„Onnan kezdve szakadatlan a leszármazás”

Arisztokrata vagy nemesi családból származókkal készített interjúkban gyakran megfigyelhető az a jelenség, amit „évszázados pillantásnak” nevezhetünk. Ez a fogalom azt a magatartást jelenti, hogy az egyén, amikor saját sorsára tekint, azt egy hosszú történelmi láncolat perspektívájából teszi, történetmondásának hivatkozásai egykori ősök, akik valamiképp hasonló helyzetben voltak. Gyakori a kommunizmus összehasonlítása ezekben a szövegekben a török megszállás korával, mint ahogy a kárpótlás körüli tulajdonjogi

²⁷ Az MSZMP határozatai és dokumentumai Budapest, 1973 Kossuth 573. idézi: DESSEWFFY-SZÁNTÓ 1989: 163-164.

²⁸ Uo. 587.

²⁹ A „teljesítmény késztettség” (desirabilitás) fogalmát Nagy György használja a kisebbségi sorsba került magyarság és ezen belül elsősorban az értelmiség új magatartásmintáinak vonatkozásában. (Nagy György: Eszmék, intézmények, ideológiák Erdélyben. Kolozsvár, 1999, Komp-Press, Polis 33.o.) Véleményem szerint ez a fogalom jól alkalmazható az érintett csoport háború utáni cselekvésmintáinak értelmezésekor is. (Az idézett mű ezt a jelenséget a „self-made-man” fogalommal írja le.)

³⁰ Például Bacsó Péter satirikus filmje, a Te rongyos élet, a Gulyás testvérek Törvénysértés nélkül című filmszociográfiája; illetve Pallavicini-Andrássy Borbála naplója, a História egy 1981-es cikke, 1989-es tematikus összeállítása, Sz. Lukács Imre visszaemlékezése. (Részletes bibliográfiai adatokat lásd e tanulmány végén.)

rendezetlenséget is az egykori török uralom alól felszabadult birtokok visszapereléséhez hasonlítják. Olykor a viszonyítás a kommunizmus okozta események példátlanságát hivatott alátámasztani azzal, hogy bár sok fordulat volt a család történetében, ilyen, ehhez fogható családi hanyatlás még sosem történt.

Máriássy Mihály egy nagymúltú felvidéki család leszármazottja. A 13. század óta számon tartott ősöknek Gömör és Szepes vármegyében voltak jelentős birtokaik. Apja is az egyik felvidéki családi birtokon született és nevelkedett egészen Trianonig, amikor döntenie kellett állampolgárságáról, s elhagyva a szülőföldet a fővárosba költözött. Mihály 1924-ben születik egy elegáns budai villába, jónevű iskolák elvégzése után 1942-ben érettségizik és a jogi egyetemre iratkozik be, mellette a külkereskedelemben kezd dolgozni. A szépen ívelő életpályát a háború töri meg, Mihály az Ellenállási Mozgalomhoz csatlakozik egyetemi csoporttársaival együtt. Többször is csak a szerencsének köszönheti, hogy megmenekül a német majd az orosz csapatoktól. A háború után első közt rúgják ki az egyetemről és külkereskedelmi állásából, de később egy bank nyelvtudása miatt alacsony beosztásban mégis alkalmazza. Az újabb fordulatot életében a kitelepítés hozza, egy kis mátrai faluba kerülnek, ahol számos megaláztatás éri őket, egyszer majdnem halálra verik a helyi hatalmasságok. 1953-ban, miután feloldják a kitelepítést, azonnal visszaköltöznek Budapest környékére, Kistarcsán szereznek albérletet. Apja itt hal meg, nem sokkal Mihály esküvője előtt. 1954-ben egy lánya, 1956-ban fia születik. Különböző fizikai munkákat vállal el, hogy fenntartsa családját, közben a politikai enyhülést kihasználva újrakezdi a jogi egyetemet, 1970-ben kapja meg diplomáját. Ezután újra a bankszakmában helyezkedik el, banki kötvényekre specializálódik. Az enyhülő légkör ellenére itt is sok – főleg anyagi – hátrány éri származása miatt. Kistarcsáról először egy úpesti pincelakásba, majd a Hungária körútra társbérletbe, végül pedig a Kecskeméti utcába sikerül költözniük, egyre nagyobb lakásokba. 2003-ban a többi nyugdíjas dolgozóval együtt őt is elbocsátják.

Mihály ahhoz a nemzedékhez tartozik, akinek a háború éppen a felnőtté válás időszakában szől bele életébe. 1944-től, ahogy ő mondja, „sorsfordító évek” jönnek, amelyek nem is évek, hanem évtizedekre eltérítik őt arról a pályáról, amelyre addig készült. Kitelepítettként csak különböző fizikai munkák érhetőek el számára, és utána sincs alkalma egy jó ideig mást találni. Mi hajtja mégis? Családjában elvárászerűen jelentkezik az értelmiségi pályaválasztás, jó iskolák után szinte törvényszerű a jogi egyetemre való beiratkozás. Később, 1965-ben éppen ezen a ponton kezdi el újra a társadalmi integrációt, amikor a változatlanul tartott római jog vizsgán kívül mindenből újra le kell vizsgáznia az egyetemen. Mihály számára az értelmiségi pályára való visszatérés akkor is alapvető, meg sem kérdőjelezett indítással, ha egyébként a hatvanas évek olyan mesterséget talál és tanul ki, amiben örömet lel, és ahol a munkatársakkal is jó kapcsolata van. *„Ez volt a bakelitüzembe, elsősorba, és = akkor áthelyeztek később a galvanizálóba. Na hát az egy- – – Hogy mondjam? Egy nagyon szép szakma. Egyébként ki is tanultam: ő: szakmunkásvizsgát is tettem, úgyhogy én csináltam a galvanfűrdőket, később nikkelfűrdőt, rézfűrdőt, króműrdőt – és egy nagyon gyönyörű, szép munka. Ugye, hogy – – egyik fémét átvinni a másik fémre, és nemesíteni a fémét ugye, mer egy egy = egy vaskilincsből csináltunk egy gyönyörű rézkilincset. Vagy nikkelezett kilincset.”* Visszatérése az értelmiségi pályára korántsem zökkenőmentes, nehezen kap állást, és amit elér, azt is „kisstílusú karriernek” tartja, nyugdíjazásának körülményeit is sérelmezi.

Az értelmiségi léthez való visszatérés mellett az élettörténet másik jól látható törekvése a visszakérés a központba. Családjában a Felvidékről érkezik, de mivel apja magas beosztásba kerül, hamarosan házat építenek Budán egy elegánsabb, új kerületben. Mihály élete innen indul, és innen leng ki egészen a Mátrában negyedmagával megosztott disznóistállóig. Az élettörténeten végigvonuló törekvés a visszatérés a centrumba: a kitelepítés feloldása után amint lehet, visszaköltöznek Pest környékére, majd nagy anyagi áldozatok árán be Budapestre egy pincelakásba. A végpont a Kecskeméti utca, egy, a város központi területén lévő, polgári igényeket is kielégítő lakás, az óhajtott visszatérés. Ez az elbeszélés egyfajta nyugvópontja is.

Máriássy Mihály élettörténetének központi fogalma a származás. Amikor elhangzik az interjúkészítő kezdő kérdése: mondja el az élettörténetét, első mondatában saját pontos születési dátumát jelöli meg, összekötve azonnal a jelennel: ez immáron nyolcvan éve volt. De ezután hosszan elhallgat, mintha az élet ettől a ponttól indítva mégsem volna mesélhető, majd tétovázva a nyolcszáz éves családtörténet vázolásába kezd. Vissza is kérdez: *„Nem tudom, hogy mennyire érdekes a családtörténet, vagy erre mennyire térjek ki, vagy mennyire érdekel a családtörténet?”* Miután megkapja megerősítést, hosszas, lendületes mesélésbe kezd: *„Egy nagyon régi magyar család a mienk.”* Számára a családi történelem vállalása egyrészt megkerülhetetlen önazonosság-teremtő elem, másrészt viszont láthatóan még mindig szorong, ha erről nyilvánosan beszél. A szöveg utalásokat tesz a lakásban kifüggesztett ősök képeire is, a leszármazás tárgyi valójában is jelen van Máriássy Mihálynál. Nemcsak az apai, hanem az anyai ősökről is hosszasan mesél (ők erdélyi arisztokraták voltak).

A család életében bizonyos 19. századi nagy birtokperek, illetve Trianon hozott igazi törést. Apja Budapesten szép hivatali karriert csinált, de ennek ára az volt, hogy gyakorlatilag lemondott a felvidéki birtokokról. A háború és az azt követő törvények tehát nem a földtől, egy korábbi gazdálkodói életformától fosztják meg őket, hanem városi, államigazgatási karriereket törnek ketté. Apját a Rákosi-korszakban nyugdíjától is megfosztották és fia elbeszélése szerint semmilyen módon nem tudott alkalmazkodni az új körülményekhez. Mihály két múltból megidézett alapélménye tehát a jogi döntések miatti anyagi veszteség, illetve a rugalmatlanság, továbblépni nem tudás. Az előbbi nyilvánvaló előképe saját hanyatlásainak s így mód arra, hogy a családi láncolat évszázados sorába illeszthesse a saját történetét, hanyatlástörténeti folytatásként. Az

utóbbi azonban épp ennek a hagyománynak a maradiságával szegezi szembe a saját érvényesülni tudását. „Szóval szegény apám így múlt el. – Nagyon – jó ember volt, rendes ember volt, nagyon becsületes ember volt, nagyon naiv ember volt. Mindenki, öregek mind naivak voltak. Nem = nem is találkoztam olyannak, aki főrendesen fölmérte volna az eseményeket.” Ilyen értelemben tehát a családtörténet folytathatatlaná is vált, hisz a generációk közt a helyzet meg nem mértése nyomán törés jön létre – ez a történet már nem az, amibe a háború előtti nemzedék beleszületett. Az élettörténet tehát mégiscsak a saját pontos születési dátum kijelölésével kezdődik, jelezve ezt a folytathatatlanságot.

A Kádár-korszakot megelőző tíz év igen mélyen tudatosította a származástudatot. A korábbi korok születési előjogai negatív lenyomatként továbbéltek egy olyan társadalomban, amely éppen a társadalmi egyenlőséget tűzte a zászlajára. „Az új társadalmi feltételek új viszonyokat teremtettek, de minden forradalmi változás azt fordítja meg, ami van, és azokkal, akik vannak.. A szétrobbantott elemek az új rendezőelvek alapján ugyan valami teljesen más egésszé állnak össze, de az új elrendeződés számos részlemében nem tehet mást, mint épít a meglévőre, mert a meglévő magába olvasztása nélkül nem létezhet. (...) A rendszer tagadása minden ponton létrejön: ha a származás az ősigig visszamenően a kék vér bizonyításával fontos, akkor az antitézis nem az, hogy a származás nem fontos, hanem a származás mint érték megmarad, de osztálytartalmának másik oldala, ellenpólusa válik fontossá, a hatalom érdekének megfelelően.” (LOSONCZI 1977: 253-254, 258.). A rendszer az adminisztrációban megjelenített nemesi származásra utaló X-szel indirekt módon állandóan tudatosította az egyénekben annak meghatározó voltát, és ezzel hozzájárulhatott megerősítéséhez is.

Máriássy több olyan történetet is elmesél, amelyben a származásával szembesítik. Az első ebben az esetben is még a kitelepítés idejében zajlik: „De közbe egy undorító jelenet játszódott ott le, mikor a társaság má – – ilyen a – bútorai romjain ült a mátraballai állomás mellett, akkor kijött az egész Szerencs megyei pártbizottság, meg a helyi párttitkár, meg a fene tudja kik, egy csomó párt nagyság kijött, és – hoztak teherautókat, és – ő: két reflektort középre irányítottak, és akkor fölolvasták a neveket. És mindenkinek a fénycsóván át kellett gyalogolni, hogy mindenki lássa ugye a nép ellenségeit. Természetesen címeikkel gróf, báró, stb., vagy altábornagy, tábornagy, ilyen ugye vagy gyárigazgató vagy bankigazgató, ilyen címen olvastak föl mindenkit. És akkor ugye át kellett vonulni a – a reflektorok sugarain mindenkinek.” Az ekkor huszoneves Mihályba mintegy „beleég” a származás tudata, hisz bünvádi eljárás híján ez az egyetlen megjelölhető oka a későbbi nehézségeknek. Hasonló kitelepítésbeli jelenetek mások élettörténetében is megjelennek, például (a későbbiekben bemutatott) Petelei Annánál: „Úgyhogy egyszer az a hét kitelepített lány, összehívták, akkor még külön volt, nem volt koedukáció, külön volt egy elég szép nagy iskola volt aztán később gimnázium is lett belőle és egyik épületbe voltak a lányok másikba a fiúk és tornaórán bennünket tornaruhába átvittek a fiúkhoz és ez egy **rettentő** nagy szégyen volt valahogy, a fiúk úgy ültek ott a tornateremben úgy a fal mellett mi meg ott álltunk - - mint a nem tudom micsodák ottan heten és akkor elkezdte a tornatanár, és az igazgatóhelyettes is volt, hogy nézzétek meg ezeket, **ezek** azok a kapitalista kizsákmányolók, (elnyújtva) **mindent** mondtak ránk, akik a Váci úton sétálnak miközben ti és a ti szüleitek itt izzadva dolgoznak hát ez a süket Rákosi szöveg.” Anna, aki egyébként sosem járt azelőtt a Váci utcában, kislányként ekkor találkozik származásával és az ahhoz kapcsolt negatív sztereotípiákkal. Az osztályidegenként megélt szégyenhez a hiányos tornaöltözet miatti szégyen társul, a származás pecsétje egyúttal egyfajta testi pecsétté is válik.

Máriássy Mihály – az előbbieket után nem meglepő módon – érvényesülésének Kádár-korszakbeli buktatóit is származása felől magyarázza. 1968-ban még mindig ezt tartja a legfontosabb okának, hogy nem kap (értelmiségi) állást. „Soká nem kaptam állást, mindenféleképpen kísérleteztem, de akkor is még nagyon féltek az embertől. – Még akkor még = még = még ugyancsak olyan évek voltak, amikor nagyon nézték a származást.” Úgy tűnik, számára ez az a fogalom, ami alapvető magyarázatul szolgál saját élettörténete értelmezésében. A rendszert megtestesítő figura számára a vállalati személyzetis, több egymás követő munkahelye kapcsán is úgy rajzolja meg, mint a kor egy tipikus alakját. „De jellemző, má ott dolgoztam hónapok óta a gumigyárba, egyszer csak behívtak a személyzeti osztályra. – – Nem, te nem tudom ((/mer nem éltél akkor/)), volt egy- majdnem = egy egyenruhája volt. Mindig mindenütt egy nő volt a személyzeti, egy ilyen kövér proli nő volt többnyire, megtermett proli nő, szakácsné lehetett, vagy ilyesmi, sötétszürke kosztüm:be volt, fehér blúzba. Hát ez volt az = úgynevezett egyenruhájuk a személyzetisnek = Hát ott is egy ilyen személyzetis = volt, egy fiatal lány segédkezett ott neki. Na = most behívtak, ott vannak ők ketten, a két nő, és egy = egy fekete hajú fiatalember. Kiderült = hogy a rendőrségtől volt. – – És azt mondja, hogy maga hamis életrajzot adott be. Hát, mondom hogyhogy? MÉR? Ja, nem írta be, hogy ki volt a felesége nagyapja. – Hát mondom – ne haragudjanak, de ((/nem szokás általában az életrajzba beírni, hogy ki volt a feleségem nagyapja/)). Hát akkor írja be! Itt az é- az önéletrajz, tessék, ezt maga adta be két hónappal ezelőtt, tessék beleírni utóiratnak, hogy ki volt a felesége nagyapja! – Hát, beírtam, hogy ((/báró Borbély András nagybirtokos, Felsőháznak örökös tagja/)). – ((/Aztán kimentem. Nem történt semmi./)).”

A fenti részletből kiviláglik, hogy mi Mihály alapvető szempontrendszere, ami alapján ítéletet alkot. Először is ilyen az öltözet, a hangsúlyosan puritán – és ezért feltehetőleg rendkívül előnytelen – szürke kosztüm és fehér blúz összeállítás. Ez újra csak egy olyan negatív lenyomat a korszakban, ami az elegancia háború előtti eszményét a hangsúlyozott egyszerűségben fordította visszájára (lásd a férfiak nyakkendőviselésének teljes

elutasítását az 50-es években). A konfrontáció mindig nőkkel történik, ami a háború utáni női munkavállalás elterjedését, de ugyanakkor valamiképp normaellenes mivoltát mutatja egy olyan ember számára, aki korábban szocializálódott. És természetesen nem marad el a származási besorolás sem, ezzel teremtve meg azt az erkölcsi pozíciót, ami az aktuális jelen ellenére fennáll, hisz a személyzetis proli, sőt, korábbi beosztott: szakácsné. Ilyen módon a történet, még ha megalázó helyzetet is mesél el, erkölcsi győztesnek mégis őt mutatja, aki egyúttal büszkén fel is vállalja a neves arisztokrata felmenőt.

„Hát azért nem gázosítottak el bennünket”

Petelei Anna 1937-ben született Marosvásárhelyen örmény származású családban, szülei egyetlen gyermekeként. Apja katonatisztként dolgozott az utánpótlás-ellátás megszervezésében. 1944-ben még a városhoz közeli faluban kezdte az iskolát, de rövidesen menekülniük kellett a front elől. A karácsonyt már Bajorországban töltik, ott tanul meg németül is. A háború után Budapestre térnek vissza, anyja egy zsidó családnál lesz cseléd, az apa egy kisvendéglő pincére lesz. Anna szüleivel együtt egy fiatal evangelizáló vallási közösségbe kerül, 1949-ben megtér, a közösséggel sok időt töltenek együtt, akkor is, amikor már csak titokban működhetnek.

1951-ben ők is megkapják a kitelepítési végzést, Mezőhegyesre kerülnek. A kitelepítést a megaláztatások és nyomor ellenére élete legszebb időszakának tartja, jó fiatal társaság gyűlik össze. 1953 őszén jönnek vissza Pestre, a református közösség segít egy kis lakást találniuk, ahonnan még a télen ki kell költözniük. Gödöllőn bérelnék egy (komfort nélküli) szobát, ott él szüleivel 1967-ig. Titkárnőként helyezkedik el egy teherfuvarozó vállalatnál, de főnökével való összetűzései miatt később a gyár telephelyén lesz rakodómunkás. 1960-ban esti gimnáziumban érettségizik. 1964-ben szülei és a református közösség segítségével újra titkárnői állást kap a holland kereskedelmi kirendeltségen, itt dolgozik nyugdíjba meneteléig. 1968-ban sikerül azt a másfél szobás lakást megvenniük munkahelye közelében, ahol ma is lakik.

Anna gyakorlatilag gyerekként vészeli át a háborút majd a kitelepítést is. Ez azt is jelenti, hogy a megpróbáltatások éppen tanulóéveire esnek. A nyolc általánost már a kitelepítésben fejezi be, utána azonban fel sem merülhet, hogy tovább tanuljon. Nem csak származása miatt, hanem azért is, mert ő válik a család fenntartójává, ő az, aki a legkönnyebben tud munkát vállalni. Amikor visszatérnek Budapestre, esti iskolába jár, majd egy titkárnőképző tanfolyamot sikerül elvégeznie, de hamarosan újra fizikai munkás lesz. Nehezen bírja, mégis élvezi a nem éppen nőies rakodómunkási beosztást. Az, hogy később mégis szellemi munkát találjon, inkább szülei akarata. Ő többször ellenáll nekik, a felvételi elbeszélgetésen ügyetlenül viselkedik, nincsen megfelelő ruhája sem, idegenül mozog a „nem melósok” világában. Amikor felveszik, lassan mégis megtalálja a helyét, de egy ügynöki beszervezési ügy után újra felmerül benne, hogy vissza kéne menni rakodni. Miért nincs meg benne az az erős késztetés, amit Mihálynál láttunk? Talán azért, mert számára hiányzik az ennek alapot adó szocializációs tapasztalat. Az „úri világ” a gyermekkor kódéba veszik, az igazi realitás inkább a kitelepítés „nagy kalandja”, illetve az azt övező évek.

Azt otthonról hozott kulturális tőkéje megvan – de épp ez az, ami miatt aztán rögtön kellemetlenség éri. Főnöke hibásan írt fogalmazványában – mint annak titkárnője – kijavít néhány mondatot, aki ezért kirúgja. Így lesz rakodómunkás. Később az otthonról hozott tőkét: a nyelvtudását hasznosítja, és ezzel tud majd érvényesülni. (Ez a mozzanat nagyon tipikusnak nevezhető a vizsgált élettörténetekben, illetve tágabb kontextusban hasonló interjúkban is.³¹) Talán ebből az érvényesülési tétovaságból adódik, hogy saját magát mindig kisebbnek, ügyetlenebbnek, sőt csúnyábbnak és egészségtelenebbnek tartja, mint szüleit. Ugyanakkor a társadalmi csoportból való kiszakítottsággal indokolja azt is, hogy miért nem lett férje, családja – éppen abban az életkorban munkások közt élt, dolgozott, akik ilyen szempontból „szóba se jöhettek”. A párválasztásában ugyanakkor a vallási közösség elvei is nagyban befolyásolják, ez a csoport számára az, amelyikhez saját értékrendjét méri és igazítja.

Anna története tulajdonképpen a saját lakáshoz jutással végződik. Az elbeszélés narrációja ez után érezhetően megváltozik, az epikus szerkesztést felváltják kisebb, lazán kapcsolódó történetek, korról alkotott értelmezések. A stabil és önálló lakcím a megérkezést jelenti, visszatérést valami otthonhoz. Anna életét hat éves korától idáig üldöztetésként éli meg, állandó kényszerűen mobil helyzetként. A lakás megvétele a viszonylag jó fizetés és az enyhülő politikai légkör teszi lehetővé – azaz a Kádár-korszak. A hányatottság visszamenőlegesen megfogalmazott élményét tehát elsőrendűen a valahol lakás ténye keretezi: *„Szóval és **rettentően** élveztük az egész dolgot, és akkor öö, egyszer, apám olyan fúró-faragó ember volt, mindig szeretett valamit csinálni, és akkor úgy ült ottan, ott abban, vagy egy másikban talán, és semmit nem csinált. Hát mondom, mit csinál? Mert én magáztam a szüleimet, azt mondja, hogy **lakom**. (nevet) Hát az olyan, az olyan jó, lakom, abba benne volt az egész húsz év üldöztetése, lakom.”*

³¹ Több élettörténetben láthatjuk a gyermekkorban szerzett nyelvtudással való érvényesülést DESSEWFFY Tibor és SZÁNTÓ András könyvében (1989), illetve BÁNÓ Attila riportkönyvében (BÁNÓ 1996).

A gyerekkorba való „visszaérkezés” időpontja az, amikor szülei meghalnak, akikkel mindvégig együtt élt. Azzal, hogy ők már nem élnek, egyúttal megszűnik a közvetlen negatív ön-összehasonlítás lehetősége is. Ezzel egy újabb, tágabb keretbe tudja helyezni a saját történetét, talán igazi önmagára találását is. *„Na és aztán lassan meghaltak a szüleim is ugye, hát, én, tulajdonképpen hat éves koromban volt utoljára külön szobám, mert akkor volt egy gyerekszobám, és ő negyvennyolc éves koromban lett újra külön szobám, addig nem ismertem azt, hogy egy szobában csak én alszom, vagy csak én vagyok. Azért az is egy, jellemző arra a korra, nem? Nem csak a legügyetlenebb, mert volt aki még ügyetlenebb volt, mint én, és nem jutott egyről a kettőre, de ez nagyon így volt, nagyon sokunkkal. Hát mondjuk a kitelepítésben az volt rossz, jó, mondjuk nem lehet a holokauszthoz hasonlítani, mert nem öltek, meg nem tudom micsoda, de - azért mindenünket elvették, és az utána következő tizenöt év, mire az ember újra talpra állt, az volt a nehéz.”*

Ebből az idézetből is kiviláglik az, ami az egész interjún végigvonul: a holokauszt problémája. Ez volna tulajdonképp a legtágabb, máig tartó keret, amiben el kéne helyeznie a saját történetét. A kérdés korántsem egyszerű, a szövegben fel-bukkan egy-egy utalás, epizód, míg a végén egy egészen explicit kifejtése is megtörténik a témának. Miért ehhez képest kell elhelyeznie a saját szenvedéseket? A rendszerváltás után Magyarországon egy némiképp bizarr versengés indult el a tekintetben, hogy melyik diktatúra hagyott maga után több (ártatlan) áldozatot. Tiltott lett mindkét egykori hatalom jelképe, kijelöltek mindkét áldozati csoportnak egy-egy emléknapot, és néhány új emlékmű is elkészült. Magyar sajátosság talán, hogy e két emlékezet – a holokauszt illetve a kommunizmus áldozatainak emlékezete – idővel politikai tartalmakkal is telítődött, míg az előbbi inkább a liberális-baloldali pártok „szívügye”, az utóbbi emlékezetének ápolását a jobboldal vállalta magára.³²

A kommunizmus rémtettei, GULAG, kitelepítés, hadifogság, munkatábor – számos kifejezés áll rendelkezésre, de mindegyik más és mást jelöl. Bár a zsidóüldözés sem szorítkozott korántsem a haláltáborokra, hanem egy sokkal hosszabb és sokszínűbb folyamat volt, a rá való emlékezésben mára rögzült a holokauszt megjelölés (esetenként a soa). A kommunizmus tetteire nincs egy szó, amiben összegezni lehetne az üldöztetéseket, halálokat. Erről nincsen még egységes, kiforrott emlékezete a magyar társadalomnak. Nincs, mert nem egyértelmű az a pozíció, ahonnan emlékezni lehet. Nem tisztázott, hogy ki hol áll a vétkesek-áldozatok dichotómiában, és az sem egyértelmű, hogy ki számít néma cinkosnak vagy ellenállónak. A kommunizmus áldozataira emlékezve nagyon nehéz volna létrehozni az Igazak Falát.

Ez a tény pedig magyarázza a fentebb említett politikai irányultságokat is (ennek kifejtése azonban nem feladata e tanulmánynak), illetve azt a bizonytalanságot, amely az ügynökkérdés megítélését övezi mintegy tizenöt éve. A Kádár-korszakban megtörtént ugyan az elhatárolódás a Rákosi korszaktól, de nem történt meg az egykori diktatúra végrehajtóinak valódi felelősségre vonása. Sőt, sokáig a tettek, a megtörténtek sem voltak kimondhatóak. (Jól jelzik ezt az olyan visszaemlékezés-címek, mint a *Ha túléled, hallgass!* vagy a *Soha, sehol, senkinek.*)³³ Emiatt a rendszerváltásig nem indulhatott meg aktív emlékezetmunka a témáról. Amikor viszont megindult, mintaként a holokauszt emlékezete szolgált, sőt, mondhatni elurulta az emlékezés mikéntjét, hisz az már viszonylag határozott alakot öltött Nyugat-Európában. Ez egyúttal pedig a már említett versengéshez vezetett.

Ahogy Anna meséli az élettörténetét, mintha féltékeny volna a holokauszt emlékezetére, úgy érzi, a saját története nem jelent meg a nyilvánosságban eléggé, nincsen súlya, nincsen igazi közmegegyezéses „tragikuma”. A féltékenység még ezen belül is differenciálódik: sajnálja, hogy a Hortobágyra kitelepítettek története sokkal ismertebb és feldolgozottabb, mint az övék, a többieké, akik egy fokkal jobb körülmények közé kerültek.³⁴ Ugyanakkor a féltékenységet büntudat is színezi, nem egészen tisztázható a számára, hogy mi is a felelőssége az ő társadalmi rétegének. A kitelepítés mintha egyfajta vezeklés volna a holokauszt miatt – de épp ezért érzi méltánytalannak is, hisz személyesen nem tud büntudatot érezni miatta. Sőt, a saját szenvedése mintha időben lezáratlan volna, hisz úgy érzi, a zsidókkal ellentétben az sokkal hosszabb ideig tartott, generációkon át a jelenben is, és még kárpótlást sem kaptak érte. Áldozat ő is, ahogy a zsidók voltak, de ugyanakkor cinkos is lehet, ha nem is tettes, mert nem tett semmit ellene. Hogy ezt a feszültséget áthidalja, a cinkosságot a zsidók viselkedésében is megtalálja. Az alábbi hosszabb részlet a holokauszttal kapcsolatos belső vívódás szemléletes tükrö, és kiderül belőle, hogy mindennapjai során másokkal is igyekszik azt megvitatni (tehát nem az interjú helyzet maga teremti meg az összehasonlítás lehetőségét):

„Igen-igen, és az életükért kellett rettegni és minden. Azt éppen most van egy tornatanárnőm, ahhoz járok, és egy kis zsidó asszony, aranyos, nagyon szeretem, öreg, nyolcvanvalahány éves, de nagyon jó, ilyen gerinctorna, és azt, éppen most voltam nála tornán, és mondtam neki, te, én megnéztem két vagy három ilyen

³² A kommunizmus emlékezetéről, emlékhelyeiről lásd pl. K. HORVÁTH 2005, FRAZON-K. HORVÁTH 2002, KOVÁCS 2003, POTÓ 1989 és u.ő. 2003.

³³ RÓZSA 1989, TÉGLÁSSY 1988

³⁴ Ebben főleg a Gulyás testvérek filmszociográfiája (1989) jelentett áttörést, illetve az interjú idején megjelent Telepessors című összegző munka (SAÁD 2004), továbbá az a tény, hogy Anna nem sokkal az interjú készítése előtt részt vett a Hortobágyi Kényszermunkatáborba Elhurcoltak Egyesületének egy rendezvényén.

holokauszt hát filmet is és minden és kivettem magam annak, hogy **tényleg** nézzek, szembesüljek vele és mint magyar és minden, te és mindent, és én elismerem, és a magyarságnak is van borzasztó vétkezett, de **személyesen képtelen vagyok** bűnbánatot érezni, **hat éves voltam, értsd meg, nem tudok** bűnbánatot érezni személyesen. Ha ezt erőltetitek, én nem tudok mit csinálni. Azt mondja, nem, nem, nem is kell személyesen. Mondom jó. Ha nem kívánjátok, hogy személyesen bűnbánatot, akkor nem bánom. De **tényleg így van**, hogy borzalmas, ami történt velük, és nem így mesélte volna el egy zsidó, akivel ez történt, hogy az anyját a szeme láttára vagy a gyerekeit vagy mi, szóval az az **tényleg borzalmas**, de - - hogy mondjam - ö - ö - ennek, én ezzel mégsem tudok személyes felelősséget. Volt egy zsidó barátnőm, az nagyon, az anyám legjobb barátnője az őket mentette, egy testvérpárt, és aztán nála is maradt, a férje is zsidó volt és mentette őket, keresztény volt ez a tanárnő, és hát persze nagyon filozofemita és minden, természetesen, na és ez a Magda, akivel mi nagyon jóba voltunk, az egy nálam idősebb már meghalt, az mondta ő hogy, jött a rendszerváltás, ő rögtön SZDSZ-es, rögtön - kicsit hát az Antall, aztán a Csurkát, aztán a mindenkit, aki, és ő - és hogy miért is, mondom, azért az ne mond, mert gyűlölte ezt a volt úri világot, pedig hát ő is, hát az apja úgynevezett földbirtokos volt, bérlő is volt, és ő is tanult nő volt, hát hogy az borzalmas, az a vidéki dzsentrí, annál rémesebb nincs és minden, elég tapintatlanul, mert a szüleim, az anyám is ilyen - vidéki dzsentrí családból származott, na. Apám kevésbé, mert ő örmény szárm, magyar volt ugyan, de a tizenharmadik század óta, a tizenhetedik század óta már Erdélyben éltek, de, és nemességet is kaptak, meg minden, de azért örmény származású volt és egy kicsit inkább polgári gondolkodású. Anyámnak az anyja, vagy igen, nagymama, aki a kitelepítésben halt meg, az volt ilyen. Aki nem volt, antiszemita kifejezetten, de azért nem örült volna, hogyha zsidó jön a családba.(...)

Mert egyáltalán nincs bennem semmi ellenérzés. De - ööö, hogy=is=mondjam, ö, ja igen, s akkor ennek a Magdának is, mondtam is, igenis, azt mondja, mégis felelőségetek van, azt mondja, hogy ő minden kereszténynek hogy nem álltak ellen és engedték, hogy a zsidókat vidékről elvigyék. Te mondom Magda, én úgy emlékszem, hogy nagyon jóba voltál a szüleinkkel és nem emlékszem, hogy ötven egy június tizenkilencedikén leálltál volna a Kapitány utca öt öt elé és odaálltál volna az ÁVÓ-sok, a felfegyverzett ÁVÓ-sok elé, hogy nem vihetik el a Petelei családot. Jól emlékszem? Így mondtam neki. Hát de. Mondom felfegyverzett német - meg ez ő tróger nyilas ő izékkal mit lehetett csinálni? Szóval nem mindenki volt olyan nagy kurácsi és én egyszer kérdeztem a szüleimet, hogy miért nem mentettek zsidókat, azt mondták, hogy senkit nem ismertek ott lent Erdélyben, hát egy egy faluban laktak, hát nem ismertek senkit. Nem is tudom, hogy lehetett volna egy katonatisztnek azt nem tudom, mindegy, szóval nem ismertek senkit."

A zsidósággal való konfrontálódás nem csak az emlékezetek harcában nyer alakot, hanem felfűzhető egy régebbi, a Horthy-korszakra már mindenképp sokrétűen tudatosult és elmélyült népi-urbánus vitára is. A boldogulásról szóló történetekben vissza-visszatér a versengés (és az áldozatként alulmaradás) mozzanata: anyja a háború után egy zsidó család cselédje lesz, ő egy zsidó származású főnökkel kerül összetűzésbe, a munkahelyén a talán számára is adott hivatali karrier egy zsidó származású munkatársának jut, stb. Az előző részletből is látszik, hogy amikor ezt beszéli el, függő beszéd helyett magát a párbeszédet idézi, ami még inkább kiemeli a helyzet konfliktusosságát. Ebben az ellentételezésben az úgynevezett „nép”, az egyszerű emberek az ő oldalukon állnak. Ugyanakkor az alábbi részlet arra is példa, hogy miképpen vetítődik ki a tisztázatlan áldozat-vétkes pozíció. Az, hogy örmény apját zsidónak nézik (és hogy ez a történet elmesélendő), erre a nyomasztó helyzetre mutat rá; de talán azt is megvilágítja, hogy az említetteken túl miért kerül ennyiszer elő az idegenség problematikája (hisz bizonyos fókig ők is azok). Sőt, az alábbiakból az a kimondatlan – kimondhatatlan – vélekedés is látszik, hogy végső soron a zsidók azért jól jártak. „Na és akkor, hát ott volt kert meg egy diófa is, nagyon aranyos volt az öreg néni, ja az is helyes volt, egy ilyen egyszerű, de **nagyon helyes**, jóindulatú öreg néni volt és **egy év múlva** mondta, hogy mikor a papám ugye a sárgaságból felépült és akkor már megvolt ez a lakás, mi mondtuk, hogy jön még egy férfi is ide, apám, - hát mondja mikor meglátta papámat, akkor bemutatkoztunk, akkor bement, azt mondja, nekidőltem a konyhaszekrénynek, neki volt konyhája, hát megvert engem az Isten, nem akartam zsidót a házba, hát nem felveszek egy zsidót, mert apám fekete volt és olyan elég erős és örmény vér volt benne, és ő zsidónak nézte. Azért a **népben is van, igazuk van** a zsidóknak, hogy van egyfajta antiszemitizmus, ezt túlzás, amit csinálnak, mindenre ráfognak, már itt jön ki a könnyökömön, de **valami** legalábbis volt. És akkor, **egy év múlva** mondta az Erzsi néni nekünk, és mondtam neki, hogy Erzsi néni, hát honnan tudja, hogy **tényleg** nem vagyunk azok? Nem lennének maguk ilyen szegények (nevet)."

Anna szövegében annak a vívódásnak a lenyomatát találjuk, hogy miképpen jelöljön ki magának egy emlékező pozíciót, hogyan maradjon hű a családi hagyományokhoz úgy, hogy közben saját elveivel se kerüljön összeütközésbe. Történeteit a tisztázatlanságból fakadó szégyenérzet és a mellőzöttség érzése egyaránt áthatja. Véleményem szerint mindkettő a Kádár-korszak sajátos természetéből, tehát egyrészt az áldozati-vétkesi pozíció kijelölhetetlenségéből, másrészt az általános történelmi tabusításból ered. Valószínűleg az interjú helyzetet magát is egy olyan alkalomnak tekintette, amikor lehetőség nyílik az „emlékműépítésre”, azaz a kitelepítés és középosztályi származás okozta üldöztetések reprezentációjára, amivel még valóban adós a rendszerváltás utáni magyar társadalom.

„Az ötvenhat dolog, arról még lehet mesélni”

Megjelenik-e az 56-os forradalom az élettörténetekben, és kötődik-e a Kádár-korszakhoz, mint annak kiinduló pontja? A kérdés első felére igennel válaszolhatunk: valamilyen utalás minden esetben történik a forradalomra. Azonban annak Kádár megjelenésével való összekötése már korántsem egyértelmű. A rendszer a jóléti alku jegyében azt várta el az emberektől, hogy bizonyos tabukat ne sértsenek. Ilyen volt 56 és különösen az, hogy Kádár mint véreskezű megtorló lépett színre. (A rendszerváltás körüli tüntetések éppen erről a taburól rántják le a leplet Kádár és Haynau párhuzamba állításával.) De vajon valóban ez az oka csupán, hogy nem kerül ötvenhatra nagy hangsúly? A forradalom eseményeinek felemlítése általában közvetlenül a kitelepítés – illetve az abból való visszatérés és társadalmi reintegrálódás – elbeszélése után kerül elő. Ez egyrészt egy újabb, háborút idéző krízis, halottakkal, tankokkal, pincével. Másrészt az emigráció lehetősége mint a világháborúban már megfogalmazott cselekvési minta is ismét felmerül ekkor, sokan távoznak az országból a megkérdoztetek rokonságából is.

Azt tapasztalhatjuk, hogy a tárgyalt csoport néhány kivételtől eltekintve gyakorlatilag nem vesz részt a forradalomban.³⁵ Ennek az okát többen abban jelölik meg, hogy kitelepítettként nem költözhetek vissza Budapestre, hanem rendszerint annak környékén éltek. Ezért ha éppen ezekben a napokban nem voltak ott, később már nehezen is tudtak volna bejutni a városba. *„fuvolaórán voltam, és láttam, hogy ott milyen felbolydulás van, meg minden, de másnapra, ugye Gödöllőn laktunk, én hazamentem, és másnap már nem tudtam bejönni munkába, úgyhogy teljesen kimaradtunk ötvenhatból ilyen értelemben, hogy hát mégis, mégis az húsz vagy huszonöt kilométer vagy mennyi volt, hát gyalog nem nagyon lehetett bejönni, biciklink már nem volt és ő és aztán már nem járt a HÉV, úgyhogy én ötvenhatból kimaradtam. De aztán amint már lehetett, jöttem be, és hát hallgattuk órákig Bécset persze és minden, **fantasztikus, borzasztóan** reménykedtünk, hát természetesen és minden, a bátyám meg, mire bejött anyám, hogy hogy - hát azt se tudtuk él-e, hal-e, hogy ő a nemrég összeházasodott ezzel a nővel, addigra ő-ö disszidáltak, úgyhogy novemberben tudtunk bejönni, és addigra ők már disszidáltak.”* (Petelei Anna)

Ezért fogalmazódik meg az is talán, hogy ez a forradalom nem is kötődik egészen hozzájuk, csak nézői, nem alakítói voltak.³⁶ Máriássy Mihálynál 56 kapcsán egyrészt a már említett emigrációs dilemma merül fel: ő inkább menne, felesége maradni akar. Másrészt talán az interjúszituációból adódóan is érzi, hogy tisztáznia kell, mit is tett akkor. Hisz ez egy olyan eseménye a múltnak – a kitelepítéssel ellentétben, – ami a társadalmi nyilvánosságban sokrétűen tematizálódott és így kanonizált esemény, amihez valahogyan viszonyulnia kell mindenkinek. De érvelése nem csak ezért érdekes. *„Én nem vettem részt ötvenhatba, holott hát harminc, harmincegy éves voltam. De – hát szívvel-lélekkel együtt éreztem azokkal, akik csinálták, de a mi osztályunk egy annyira megfélemlített társaság volt annakidején, hogy valahogy annak is örültünk, hogy levegőt kapunk, nemhogy hogy hogy valami valamibe, ilyesmibe részt vegyünk. Valahogy ez – voltak ott szóval osztályunk tagjai közül voltak egy páran, akik részt vettek, de: azt = hiszem, nagyon kevés. Én bevallom őszintén, én egy ő: eléggé megfélemlített ember voltam akkor, hogyha rendőrt láttam, akkor = legszívesebben elsüllyedtem volna, vagy átmentem a másik járdára, annyira féltem a rendőröktől is azután, ami történt velem, amit műveltek velem. – – Szóval mondom, én nem vettem részt fegyveres harcokban, – – nagy ő: részben Kistarcsán is voltam, jó, hogy bejöttem Pestre, közbe akkor volt az ostrom alatt egy időszak, amikor bejöttem, és apósomnál tudtam aludni.”*

Mihály itt egyértelműen osztályról, de legalábbis egy körülhatároltnak tűnő „mi”-ről beszél. Petelei Anna néven is nevezi, hogy kik tartoznak bele: a volt középosztály, úriemberek vagy arisztokraták. *„Ő nem vett részt, mert azt, az igaz, hogy az ötvenhatot nem nem az úgynevezett volt középosztály vagy úriemberek csinálták, hanem **tényleg** a melósok. És akkor aztán az **tényleg** azok azok meg bebújtak az első egérlyukba akik már előtte szenvedtek, nem nagyon vettek részt, talán - - de akik már ki voltak telepítve meg minden, - - szegény bevallani, de így van, ez ez ez hiába mondták hogy a kintiek piszkálták és hogy a az arisztokrata, egy frászt, nem is voltak már arisztokraták, de de de , azok nem, azok nem már nem mertek, egyszerűen nem mertek tudod, - - úgyhogy, ő úgyhogy ötvenhatba csak lelkileg voltunk ott, semmit nem csináltam, én röstellem, mert tizennyolc éves volt, lehettem volna hősiesebb, de nem tudtunk bemenni.”*

E két tartalmilag nagyon összevágó részletből látható, hogy ötvenhattal kapcsolatban a legfontosabb érzés egyfajta szégyenérzet, illetve a távolság tehetetlensége. Ugyanakkor arra is rávilágítanak ezek a részletek, amire tanulmányom bevezetőjében utaltam, hogy a csoportként való önmeghatározás a Kádár-korszak előtt, leginkább a kitelepítés révén teremtődött meg.³⁷ Egy sok szempontból támadott Horthy-korszakbeli úri

³⁵ Eredményeinkkel itt újra egybevágnak Dessewffy – Szántó megállapításai, interjúrészletei.

³⁶ A forradalom e „nézői, rádióhallgatói” megéléséhez érdekes párhuzamot nyújt Majtényi György elemzése. MAJTÉNYI 2003

³⁷ Mivel a kutatásban csak Budapesten élőkkel készültek interjúk, itt természetesen mindig a budapesti, 1951-es kitelepítésekről van szó. (Társadalmi összetételéről lásd. DESSEWFFY-SZÁNTÓ (1989) 95-112.) A hortobágyi munkatáborokba való telepítések kapcsán ilyen „osztályszempont” semmiképpen nem fogalmazható meg, hisz

középosztályi elit pozíció, amely a társadalmi nyilvánosság különböző fórumain ugyanakkor egyszerre találtatott maradinak, álságosnak, kizsákmánylónak és hazugnak, a háború után egyúttal megkapta a „tettes” megbélyegzést is annak révén, hogy tagjai közül kerültek ki a zsidóüldözések legfőbb felelősei. Ahhoz, hogy e rendkívül terhes múlt felemlítése nélkül meg lehessen fogalmazni egy hovatartozást, a kitelepítés élménye nyújtott alapot. Bár a végzések olykor önkényesen érkeztek meg családokhoz (és kerültek el másokat), mégis az emberi elme úgy rendezi az eseményeket, hogy a racionalitás talaján okokat talál az elszenvedett sérelmekhez. A kitelepítés ugyanakkor egy olyan közös élményanyagot jelent, amely mentén megszerveződhetnek a későbbi emlékezet-közösségek.³⁸

Állításomat alátámaszthatja az is, hogy az egyik interjúalany nem is említ korábbi eseményeket (például születési dátumát sem), hanem – a származás kérdésével összekapcsolva – a kitelepítéstől indítja az élettörténeti elbeszélést, ez tehát az egyén és az élettörténeten végigvonuló származási tudat „szülőpontja”. *„Annyit azért aa dolgok megértéséhez tudni kellene, hogy egy olyan családból származom, amelyek – a – dicsőséges komenista világba épp kettős ikstet kapott a származás megjelölésé..re, és ez sokmindent meghatároz, meghatározza az én – nézés..pontomat, aa beidegződéseimst és hát meghatározza annak a társadalomnak a velem szembe.. való viselkedését is. AA – ? gimnáziumba nem tudtam idejében és rövidesen bekerülni, két év gimnáziumi időszakot én egy erdőgazdaságba dolgoztam először napszámosként, aztán óriási sikerrel kocsis.. szintre jutottam, két lovat kaptam, kocsit kocsit kaptam, ez akkor nagyon nagy dicsőség volt, aztán a Nagy Imre időszakában, amikor a kitelepítést (mert mindez ott zajlott le), a kitelepítést feloldották, akkor ugyan Pestre fel nem lehetett még jönni, de édesanyám valahogy elintézte, hogy kvázi Pomáztól, Izbégről bejárva itt egy iskolába – középiskolába, gimnáziumba kerültünk.”*

Mint tanulmányom bevezetőjében jeleztem, 56 sokszor az élettörténet mesélésének egyfajta végpontja is. Földessy Mária, egyik beszélgetőtársunk elbeszélésének nagyon nagy részét teszik ki a háborús borzalmak, szenvedések, halálok, fájdalmak ecsetelései. Nála a forradalom eseményei keverednek a világháború eseményeivel, bombázásról, tankok vonulásáról, éhezésről, pincebeli nyomorról (sőt, szülésről) beszél. *„Az ötvenhat dolog, arról még lehet mesélni”* – jegyzi meg, jelezve, hogy ezt még olyan „kalandos”, a „közérdeklődésre számot tartó” eseménynek tartja, amiről be kell számolnia, és ami elég „véres” esemény, szemben az élettörténet „kisstílübb” Kádár-korszakos hétköznapijaival. Bár az interjú készítője megpróbálja terelni, visszakerdezők után sem tud tulajdonképpen túljutni ezen az időbeli határon. Meg is jegyzi az ötvenhatig történt változatos hányattatások elbeszélése után: *„Miről meséljek még? Ami még hátra van kis apró, sok minden még, de hát ez most már ez egy elég nagy élet.”* A Kádár-korszak már nem nagy élet, hanem sok kis apró.

Dessewffy Tibor és Szántó András könyve ugyanakkor azt is felveti, hogy éppen az 56-os emigráció teremtett kedvezőbb helyzetet e csoport számára. *„A kétszázezer külföldre távozó jelentős része értelmiségi volt; az emigrációs hullám – hatásában felerősödve a korábbi népességfogyatkozásokkal – olyan társadalmi vákuumot idézett elő, amely politikai támogatás nélkül is növelte a volt kitelepítettek felemelkedési lehetőségeit.”* (DESEWFFY-SZÁNTÓ 1989: 163.) Pozíciójukat erősíthette az is, hogy általában nem voltak érintettek a forradalomban a fentebb említett okok miatt. Kutatási eredményeik összecsengenek azzal, amit az általunk vizsgált interjúk is mutatnak. *„Úgy tapasztaltuk, hogy a kitelepítettek második generációjának tagjai, vagyis azok, akiket a kitelepítés harminc éves koruk előtt ért el, a hatvanas évek végére, a hetvenes évek elejére – figyelembe véve a társadalomban végbement változásokat – viszonylag megközelítették korábbi társadalmi helyzetüket.”* (Uo. 165.)

„A valahova tartozásnak az érzése”

Br. Vay Erzsébet életének eseményeit nehéz kronologikus rendben vázolni. Ő maga élettörténete elmesélésekor szinte soha nem említ évszámokat, nem köti helyhez az eseményeket és nem is időrendi sorrendbe rendezi azokat. (Ő az, aki az érintett interjúadók közül egyedül nem említi 56-ot.) Csak következtetni tudunk, hogy nagyjából 1930-ban születhetett. Családja gazdag, bárói ranggal bíró család, gyermekora egy régi nagy kastélyban telik valahol a Tiszántúlon. Egy bátyja és egy öccse van. Apja nyugalmazott katonatiszt, így háborús tapasztalattal rendelkező ember, aki még idejekorán elköltözteti családját a benyomuló orosz haderő elől. A

---

oda az ország több vidékéről telepítettek ki rendkívül változatos társadalmi helyzetű embereket. A hortobágyi kitelepítés társadalmi összetételéről, táblázatszerű összefoglalásáról lásd KISS 2004.

³⁸ A Budapesti kitelepítettek azonban ennek ellenére nem szerveződtek meg a rendszerváltás után sem, mint ahogy azt Petelei Anna korábban idézett szövege kapcsán már említettem. A Hortobágyi Kényszermunkatáborba Elhurcoltak Egyesülete 2000-ben alakult meg, azóta több könyvet is megjelentettek, évente rendszeresen megemlékeznek az elhurcoltakról, felállítottak emlékkeresztet a Hortobágyon, illetve folyamatban van egy emléktábla elhelyezése a nagykanizsai állomáson és egy hortobágyi emléktemplom felépítése is. A „kitelepítés-emlékezetek” alaposabb elemzése azonban messze vinne írásom tárgyától.

világháború végét mégis egy budai pincében vészelik át, majd 1945-ben térnek vissza a régi lakóhelyre. Erzsébet 1946-ban több hasonló sorsú gyerekekkel együtt Hollandiába kerül egy évre. Itt a korábban már elsajátított angol, német és francia nyelvek mellett hollandul is megtanul.

Hazatérve a dolgozók esti gimnáziumába jár, hogy két év anyagából különbözeti vizsgát téve leérettségizzen. Egy ottani osztálytársa révén ismeri meg férjét, akivel néhány hónapos ismeretség után házasodnak össze. Miskolcra költöznek, ahol a lendületes ipari fejlődés farvizén evezve férje sikeres maszek lesz: mindenféle háztartási gép szerelését vállalja. Erzsébet, miután második gyermekük is óvodába kezd járni, megpróbál elhelyezkedni, de származása miatt nem sikerül, így csak férje munkájába segít be. Később a diósgyőri gyár mégis alkalmazza az üzemi konyhán. Bár életéből több évtizedet is tölt Miskolcon, mégsem tud a város társadalmába beilleszkedni, így amikor férje meghal, visszaköltözik Budapestre, ahol a lánya lakik. Életének fontos eseményévé válik a rendszerváltás utáni kárpótlási ügyek bonyolítása.

Erzsébet számára származása terhes örökség, amit végigcipel az életén, de amelynek rendszerváltás után felismerése mégis a „valahova tartozás” élményét teremti meg számára. Nem közöl semmilyen nevet, konkrétumot családjával kapcsolatban – talán a beidegződött óvatosság is az oka, hogy nem teszi. A részletesen felidézett gyermekkori helyszín egy több száz éves, nagystílu, de inkább félelmetes kastélyt rajzol meg, ahol ellenőrizhetetlenül sok ajtó van. Ebben a közegben testvéreit és saját magát úgy mutatja, mint akiknek jólnevelten be kellett vonulnia köszönni a felnőtt társaságnak, és akiknek teletömték a kezét díszdobozos csokoládékkal – de akik gyerekként mégis ki voltak zárva mindenből. Az apa túlzott, néha már-már kegyetlen szigoráról mesél: a nevelőnőkkel minden nap kötelezően legyalogolandó kilométerekről, a latin mondások biflázásáról, az eredeti nyelven olvasandó klasszikusokról, reggeli tornáról, a „mindent meg kell enni” parancsáról. *„Szóval úgy mint egy katonai tábor képzeljen el, ahol reggel azzal kezdődik, hogy jéghideg időbe kinyitják az ablakot és tornázzál és nem voltunk betegek.”*

Amikor menekülniük kell a kastélyból, akkor sem enged az apai szigor. Többször is visszatér arra az élettörténet elmesélésében, hogy csomagjaik nagy részét családi iratok, emlékek, képek tették ki. Az ostrom után, hazafelé is cipelniük kell a papírokat: *„Hát ugye nagyon hosszadalmas volt, mer gyalog kellett átmenni = annakidején a pontomhídon. Az rengeteg ideig tartott, míg egyáltalán át lehetett menni. És hát ugye apám intézte a csomagolást, testvéreimnek, nekem is, egy lepedőszerűbe, és az összes papírokat, meg ilyesmiket kötötte a hátunkra, és hát szinte - nem is azt a kis élelmet, ami még volt, hát anyám jajgatott, hogy a gyerekeknek ruha kell, meg ka- élelem kell, nem a legfontosabbak a papírok, meg- Ezt fogjuk vinni magunkkal.”* Erzsébet saját származásához való viszonyát jól mutatja ez a történet: eltávolítva magától, teherként cipeli azt, ugyanakkor éppen ezek a papírok teremtik meg majd az alapját a kárpótlás-rendszerváltás utáni identitásépítésnek.

Ahol ilyen szigorú szabályok vannak, a gyerekek megtanulják a szabályok kijátszását is. Ez a tapasztalat később számára alapvető létélménnyé válik. Erzsébetnek a Kádár-korszak a túlélésért folytatott mindennapi harcot – vagy inkább „ügyeskedést” – jelenti, amelyben ő férje révén végül is sikeresnek mondható. Nagyon korán szert tesznek a korszak presztízsjavaira. Elsők közt lesz TV-jük, hűtőszekrényük, autójuk, és számítógépet is jóval azelőtt sikerül megszerezniük, hogy az általánosan elterjedt volna. Ő ezt annak tulajdonítja elsősorban, hogy férje, akit 1944-ben három évre elvisznek málenkij robotra, a Szovjetunióban kiismerte a rendszer logikáját, a talpon maradás technikáit. *„A = akik megérték ezt a kort az ő típusából, hát azok mind sokra vitték. De hát ugye egy Oroszországgal a háta mögött, szóval.”* Ebben az ügyeskedő életvitelben mindenki cinkos, de ugyanakkor mindenki figyel is a másikat. Erzsébet korábban neveltetésének és gyermekkori tapasztalatainak is azokat az elemeit emelte ki, amelyek erre az életre készítették őt fel. Ehhez járultak még a háborús élmények, az ostromállapotok közti túlélési stratégiák emlékei.

Jól példázza a háborús élettapasztalat közvetlen továbbvitelét az alábbi két részlet is. Közülük az első 1944 telén-tavaszan játszódik, amikor az óvóhelyről fel-feljőve próbáltak boldogulni, a második pedig már Miskolcon, valamikor a Kádár-korszakban. *„És az ejtőernyők, azok nagyon szép égő piros színűek voltak, ugye hogy a havon könnyebben meg lehessen találni gondolom. Fehér ilyen olyan, mint hogyha vastag copfok lettek volna. – És hát ezen jött le a muníció, meg ki tudja még mi minden. Aztán ezeket az ejtőernyőket is szedgettük, mer utána évekig ez volt a ruha, meg e- ezekből a copfokból horgoltunk, meg kötöttünk, pulóvert, meg- Szóval ez tiszta selyem volt. Szóval ez gyönyörű anyag volt tulajdonképp – Legalábbis így mondták – az idősebbek. Úgyhogy ezeket így begyűjtöttük, aztán előbb-utóbb mindent föl lehetett használni valamire.”* *„Meg az volt az a korszak, amikor ha tetszett, ha nem, május elsején zászlót nyomtak a kezébe az uramnak. Hát ő ezt mindig hazahozta a gyerekeknek, abból volt a ruhájuk, ugye. Úgyhogy tulajdonképpen ilyen módon három farkasfoggal olyan csinosak voltak a gyerekeim, hogy nem győztek irigykedni a ((többiek, ugye hát/)). Aztán hogy a zászlóvivők nem tudom, hogy tudták-e, ((én azt hiszem, hogy tudták, mer más is ezt csinálta/)).”*

Miért voltak rászorulva arra, hogy a háborús szükségállapothoz hasonló módon szerezzék be a ruhaanyagot gyermekeik számára? Leginkább azért, mert a családot csak a férfi tartotta el, Erzsébet sokáig nem tudott elhelyezkedni. Az ok ismét a származás, a rendszer megtestesítője újra a személyzetis. *„És x mérnök, ugye hát oké, rendben van, hát úgy örült, hogy nem igaz, hogy hát végre lesz valaki, hogy mer mi ezt a franciákkal közösen csináljuk, és hát = hogy lesz végre valaki, aki hát szót ért velük, meg hát viszonylag normálisan néz ki, meg etc., etc. És: hát ugye utána a személyzetizhez került a dolog, ami rövid beszélgetés után az hangzott el, hogy*

csak nem gondolja, hogy egy szocialista üzem bárónőkkel tölti fel az állományát? ((/Mars kifelé! Szóval ezt kaptam akkor, úgyhogy a munkába állásom akkor éppen megpecsételődött ugye. Nem sikerült a dolog./)) – De: mindenestre a hogy mondjam. Az irányvonal az volt, hogy nem: hagyni a magamfajtaikat. Tehát egyáltalán keresethez jutni. Valahogy múltanak = már = ki = maguktól. És akkor hát ugye kevesebb port ver fel, ha éhen halnak.”

Míg Máriássy Mihálynál ez az üldözött származástudat pozitív identitáselemként jelenik meg, ahol erkölcsileg mégis ő áll győztesként, Erzsébet esetében inkább szegény és gond társul hozzá. Erzsébet nagyon fiatalon szakadt el családjától, apja még az 50-es évek előtt meg is halt, és elképzelhető, hogy szülei nem is nézték jó szemmel a házasságot. Férje családja – egy nem arisztokrata, bár nem is szegény család – is úgy fogadja őt, hogy bajt fog hozni rájuk. Az egyetlen megoldást számára a bezárkózás jelenti. *„Úgyhogy – még a családján belül is volt olyan, aki nekem azt mondta, amikor én, hát ugye nem sokkal több, mint tizenhét évesen odakeveredtem, hogy te azért te idekerültél mihozzánk, és tönkre fogod tenni a családot. Mert ugye ők is féltek. ((/Az az igazság ugye, hogy én ilyen-)) Úgyhogy én akkor elhatároztam, hogy – hát – én = én otthon fogok élni. Olyan értelemben, hogy engem a külvilág, gyakorlatilag nagy bajt nem hozok én senkire, hát nem tartok társadalmi kapcsolatokat.”* Bizonyára ez az oka annak, hogy nem alakít ki olyan kapcsolatokat Miskolcon, amelyek férje halála után ott tartanák, ezért költözik vissza a fiatalon otthagyott Budapestre.

Bezárkózása mögött azonban nem csak a származás terhes tudatát sejthetjük, hanem egy továbböröklött női szerepmodellt is. Erzsébet élettörténete valójában nagyrészt a számára meghatározó férfiaktól történetéből formálódik meg. Hosszan mesél apjáról, aztán még hosszabban arról, hogy férje miként boldogult, miként épült karriere. Csak az interjú készítője kérdez rá édesanyjára, akit korábban mindössze egy vendéglátással kapcsolatos történetben említett futólag. Ő visszakérdez: *„Hát – most mit említsek? Annakidején – egy ilyen helyzetben lévő nőnek az volt a dolga, hogy egy ilyen nagy háztartást egyensúlyban tartson.”* Anyját mint egy nagy ház – már-már hotel – vezetőjét mutatja be, akinek ez a legfőbb tevékenységi köre. Megemlíti (elégtartó módon) kifogástalan neveltetését (amelyhez hasonlót neki is szántak), azt, hogy *„ritka szép volt”*, jól teniszezett, lovagolt, zongorázott. Az is kiderül, hogy anyja szoros anyagi függésben volt apjától: saját költőpénze nem volt, egy bizonyos boltban vásárolhatott, ahol hónap végén egyenlítették ki a számlát. A kitelepítés a családból őt, illetve Erzsébet kamaszkorú öccsét érinti, azon a falun belül költöztetik őket egy kulákhöz, ahol a kastély is áll. Bátyja még a háború alatt emigrált, ő pedig nyilván azért maradt le a listáról, mert már fiatalon elszakadt a családtól, Miskolcon pedig már nem keresték. Nem túlzó értelmezés talán az, ha ennek kapcsán lelkiismeret-furdalást, szegényérzetet fedezünk fel az élettörténetben. Az el nem szenvedett kitelepítés, amelyet helyette öccse csinált végig, még nehezebbé teszi származásához való viszonyulását.

Gyermekei közül is – akikre szintén az interjú készítője kérdez rá – csak fiáról tudunk meg részletes adatokat. Lányáról csupán annyit mond, hogy együtt él vele, mióta Budapestre visszaköltözött. Fiával kapcsolatban kiderül, hogy menyé sem dolgozik. *„Hát három gyerek van, hát majdcsak valahogy fölneveli őket. Úgy éppen hogy megvannak na. Éppen hogy meg. Feleségét nem hagyja dolgozni, mer a ((/házasság egyik feltétele az volt, hogy nem fog dolgozni/)). Mert – mert szóval hát ő: meg különben is, hát ha valaki maszek, azért kell valaki, aki kapkodja a telefont, meg mit tudom én, elmegy a postára, meg jön a csomag, meg a csomag, meg ilyesmi.”* A családi minta tehát ezen a vonalon látszik folytatódni: újra egy nő, aki leginkább mint háztartásvezető, kiegészítő segítség van jelen, akinek nincsen a férjétől független története. Erzsébet saját sorsa tükrét láthatja benne, hisz ő is csak mint férje segédje tudott dolgozni. (Illetve amikor munkát kapott, akkor is a gyár konyhásaként dolgozott, tehát megmaradt a lehető leghagyományosabb női szerepkörben.)

Úgy tűnik Erzsébet igazán saját története akkor kezdődik, amikor férje meghal és ő visszaköltözik Budapestre. Azt csak sejteni lehet, hogy ez nagyjából a rendszerváltással eshetett egybe. Rá hárult a kárpótlási ügyek intézése. *„akkor volt a kárpótlás, és – szóval sok időmet lekötötte, és nagyon jól megedzett harc ... szempontjából, mert – mert szóval azt az ember maga csinálta, hát csak az tudja, aki csinálta, hogy ez = ez mennyi zúrral járt, és ugye volt, van- volt vagy van öcsém, meg a bátyám, hát az öcsém az meghalt, a másik meg az Kanadában él, - és hát ezeknek a dolgait is, haláluk után szóval borzasztó nagy munka volt mindazt rendezni, ami a lakásuktól- mer egyedül élt az itteni is, meg a Kanadában lévő is egyedül él. Szóval tulajdonképpen én szerveztem meg az összes kárpótlási – már amit azon lehetett vásárolni ilyen föld, meg azt = azt ki tudja adni, meg- Isten igazából én ehhez nem értek, mer hát egész életemben távol voltam.”* A nehézséget számára valószínűleg nem csak az adminisztráció kuszasága okozta, hanem az is, amit a végén megpendít: *„egész életemben távol voltam”*. Erzsébet életének ekkor érkezik el az a pontja, amikor szembe kell néznie újra, új szemszögből a Kádár-korszakon végigcipelt származásával.

A rendszerváltás után sok kis közösségben elindult egy helyi identitásteremtő munka. Ennek egyik eleme volt, hogy néhány település az ott egykor birtokos családokkal felvette a kapcsolatot, azokat bevonta ebbe a folyamatba.³⁹ *„Volt egy olyan – – – összejövetel, ahol a Magyarországon lévő, első helyen bizonyítható, ahol*

³⁹ Saját kutatásaimban is tapasztaltam ezt a jelenséget. (VICZIÁN Zsófia: *Fellángolások. A gázlámgöngyöztetésének ünnepe Perén*. In. PÓCS Éva (szerk.): *Rítus és ünnep az ezredfordulón*. Budapest, 2004, L'Harmattan- Marcali Városi Helytörténeti Múzeum. 71-82.) A falucímer egykori nemesi címerből való

*a családombeliek laktak. Ez valamikor István király korában volt. És ugye most, amikor minden falu akart magának egy képet teremteni, egy zászlót, akkor felkérték, hogy engedjem meg, hogy a címerünkől a valamelyik elemet a zászlójukhoz felhasználhassák. Hát ott van az a azt az oroszánt használták aztán föl, szóval azt a zászlót csinálták meg, és úgy ezzel kapcsolatban hát szintén ott meg voltunk – hívva.” A benne lejátszódó folyamat, azaz, hogy egyszerre mint a család egyetlen itthoni reprezentánsa jelenik meg, közvetlenül nem megfogalmazható a számára. Egy másik személyen – fiú (!) unokáján – keresztül verbalizálja ezzel kapcsolatos érzéseit. A családtörténeti érdeklődés is projektált, nem ő, hanem az érintett település emberei kutatják fel. „Most ez = ez is nagyon érdekes volt, hogy ugye amikor ott megkerestek minket, és hát – – ugye a a családnak a nagyon régi dolgairól – ott elég alaposan – hogy mondjam. Utánanézték annak, hogy ugye hogy is került oda a család. – Hát é:n mondjuk könyvekből tudom, hogy hogy került oda, de mert ugye Szent Istvánnak a feleségének a kíséretében – úgy jöttek be. Volt is ezzel kapcsolatban egy olyan – történés, hogy van egy kisebbik fiú, egész kicsi volt még akkor, unokám, és amikor eljött Pestre, akkor na = mondom el- még a korona, meg a palást meg a Nemzeti Múzeumban volt, és mondom gyere, megnézzük. És hát megnéztük, megnéztük, és akkor áll, áll ott a kiterített palást között, és azt mondja nagy! De kár, hogy nem simogathatom meg! Valamelyik ősöm is megsimogatta biztos. És most érezném, hogy ((/hol simogatta meg/)). Szóval olyan érdekes kapcsolódások, hogy = szóval ez **érzelmi** dolog, ez nem **hatalmi** dolog, ez nem vagyoni dolog, ez érzelmi dolog. A valahova tartozásnak az érzése szerintem.”*

A cipelés motívuma még egyszer visszatér, de itt már inkább úgy, mint a múltkeresés, az identitásteremtés alapját megteremtő cselekedett. Mintha az el nem szenvedett arisztokrata sors – legfőképp a kitelepítés, – illetve minden származás adta nehézség ebben a képben volna újra és újra megragadható. Erzsébet úgy tervezi, hogy ott lesz majd eltemetve, ahol valamikor felnőtt, de ahova tizenöt éves kora után csak igen-igen ritkán látogatott el (szülei sírját gondozandó). Most mégis számára ez: „Budapestről haza.” „Hát én is ott leszek eltemetve, és – ugye volt egy külön sírkert. A rendes temetőben, mer ugye eredetileg a templomot is ugye a család építette. Na most én ahogy utána kezdtem nézegetni, hát én úgy – – találok, hogy körülbelül hét templomot épített a család. – – Hogy aztán egyedül-e mindegyiket, vagy netán összefogás volt, ott még majd utána nézek, lényeg az, hogy ennek a templomnak a az alaprajza és még a kriptának is minden mozzanata az megvan nekem a papírokba, amit a hátamon cipeltem gyerekkoromban ugye. A ((-/)) abból a budapesti lakásból haza.”

Erzsébet élettörténetéből ismételt az látszik, hogy életének hangsúlyos, hosszasan mesélt elemei vagy a Kádár-korszakot megelőző „úri világhoz”, vagy az azt lezáró rendszerváltás utáni évekhez kötődnek. A köztes időtlenül telő idő tapasztalatából az ügyeskedés, a kiskapuk sikeres megtalálása, illetve a származás miatti bezárult lehetőségek emelkednek ki. Férje maszek sikerei állnak szembe az ő sodródó kudarcaival. Ez a korszak számára egy másik városba kihelyezett, kötődés kialakítására alkalmatlan idő, ahol a hatalom szeszélyei kiszámíthatatlanok, de ahol az egyéni lelemény mégis túljár a rajta uralkodni akaró, de meglehetősen tehetetlen rendszeren. A kastély gazdagon megrajzolt gyerekkori képe és – a rehabilitációként felfogható – kárpótlás ténye keretezi számára a köztes, tagolatlanul egybemosódó kort.

„Kádárnak titkolni kellett, hogy ő hívő”

Beszélgetőtársaink, mivel azzal kerestük fel őket, hogy a Kádár-korszakkal kapcsolatos kutatást végzünk, és ez mint elvárás jelentkezett feléjük, természetesen azért legtöbbször reflektáltak a korra, annak tapasztalatára. Az élettörténetekben az erről való beszéd azonban rendszerint más narrációs sémát követett. A folyamatos *elbeszélés*, mint ahogy már korábban jeleztem, általában a nagy sorsfordító események lezárultáig tart, ami nagyjából éppen a Kádár-korszakra esik. Ez után sok helyen *leírás* vagy *magyarázat* következik, egy-egy tömörített kép a Kádár-korszakról (mint lentebb tapasztalhatjuk, sokszor azzal a kiegészítéssel is ellátva, hogy „ez volt a Kádár-kor”), vagy éppen értelmezés-kísérlet, az egykori saját cselekvésre való magyarázat keresés.⁴⁰ Az alábbiakban – egyúttal e tanulmány zárásaként – azt tekintem át, hogy milyen képek, helyzetek, események jelentek meg explicit módon Kádár nevéhez, vagy a nevével fémjelzett korhoz kötve.⁴¹

Petelei Anna, akit a holokausztal való versengő emlékezetmunka kapcsán mutattam be, az interjú első szakaszában gyakran reflektál arra, hogy az általa meséltek nem felelhetnek meg az interjúkészítői várakozásnak. Szövegébe sokszor beszúr olyan félmondatokat, hogy „jön már a Kádár-korszak nemsokára várj” (a kitelepítés elbeszélésekor), „nemsokára elérünk a Kádárhoz” (munkakönyv viszontagságos megszerzése kapcsán) vagy

---

megalkotását említi Heszl Ágnes is. (HESZ Ágnes: „Ezen a napon csak magunkat ünnepeljük” *Falunap a Somogy megyei Cserénfán*. In: uott: 57-70.)

⁴⁰ A szöveg-szekvencia típusok megadásában azt a terminológiát használtam, amit a hivatkozott könyv szerzői dolgoztak ki Gabriele Rosenthal nyomán. Leírásukat lásd: KOVÁCS-VAJDA 2002: 303-305.

⁴¹ Némelyik részlet olyan elbeszélőkhöz is kötődik, akiknek biográfiáját részletesen nem tárgyaltam, de véleményem szerint megszólalásuk e nélkül is értelmezhető lehet.

„*még mindig nincs Kádár kor*” (titkárnői elhelyezkedésénél). Az, hogy számára mikor érkeznek el az érdeklődésünkre számot tartó kor, amelyet ezekben (és még további) megjegyzésekben elővetített, pontosan megjelöli: „*De azért, a most kezdődik a Kádár-korszak nekem, már hamarabb kezdődött, 57-ben, de szóval mi még azt nem éreztük úgy, mert nem volt olyan nagy különbség valahogy, hogy mondjam, akkor melóztunk meg mit=tudom=én=mi, és és tudtuk, hogy ezek a kommunisták, ez nem, valahogy a fejünk fölött történt az egész, nem is vettünk annyira részt ezekben, azt sem tudtuk, ki milyen miniszter, meg mi, nem is érdekelt.*” Az így megjelölt kezdet a hatvanas évek elejére esik, amikor sikerül váltania az addigi fizikai munkából, és szülői ösztönzésre újra alkalmazott értelmiségi posztra kerül. Ez tehát a konszolidáció, a háború előtti családi normalitáshoz való valamiféle visszatérés momentuma.

Anna azonban, lévén külkereskedelemmel kerül kapcsolatba, ráadásul egy nyugati országgal, azonnal a beszervezőtisztek látóterébe kerül: „*Na de jött a Kádár-korszak, mert behívtak engem a Küliügybe két hét múlva.*” Először megfélemlíteni, majd hónapokon keresztül beszervezni próbálják, mindhiába. „*És akkor jött a nagy ízé, ami tipikus Kádár-korszak volt és a D-209-es is ennek az ízének a hát - szüleménye ennek a kornak, - hogy ő - őő hát adnak ők útlevelet, de hát azért annak ára van, (halkan) és mondtam és hogy mi, hát ők azért én hogy én azért azt jelentsem, hogy kik járnak a kirendeltségen, hogy mit mondanak.*” Végül az állandó behívások, találkozóra invitálások rohama akkor zárul le számára, amikor munkahelyére egy új portás kerül, akinél Anna gyanúja szerint a beszervezéssel nagyobb sikerrel járnak. Ennek leírása után jegyzi meg: „*És attól kezdve, szóval egy jó pár évig evvel gyötörték engem, aztán abbahagyták. Hát mondjuk ez volt a Kádár-korszak.*” Az ő számára tehát a korszakról kettős kép él: egyrészt a beérkezés, vagy ahogy máshol említi, a tanulás és viszonylagos anyagi biztonság lehetősége, másrészt viszont az ügynökrendszer átszötte társadalom képe, ahol még rá is, egyszerű titkárnőre sok pénzt és embert vesztegetett a rendszer. Ez utóbbi kérdés az – Anna félmondatos kitérőjéből is látszik, – ami a jelenkori, rendszerváltás utáni diskurzus egyik fontos eleme is, és amelyen keresztül igyekszik a társadalom is tisztázni viszonyát a Kádár-korszakhoz.

Az interjúk végén néhány képet mutattunk beszélgetőtársainknak. Kevesen reagáltak úgy ezekre, hogy a látottakat saját történeteikkel kötötték volna össze. Mindössze egy olyan fotó volt, aminek kapcsán többen is megpróbálták értelmezni, magyarázni a képen látott helyzetet. Ez a fénykép a budapesti Havanna lakótelep előterében ábrázol embereket, akik lobogó tűz mellett valamit sütnek. Petelei Anna értelmezése így hangzik: „*Jaaaj de jópofa, ez ez egy lakótelepen, ez nagyon, ez igazi Kádár-kor, ez aztán a Kádár ideje, mi is összejöttünk, mi is itt a házbeliék és csináltunk ilyen barbecuet vagy ilyen szalonmasütést, összejöttünk és minden. Hát ez tipikus. Ez a gulyáskommunizmusnak egy nagyon. és ezután vágyakoznak.*” Ez a magyarázat a szituációban rejlő életörömet, közösségi élményt idézi fel. A képen látható helyzettel való azonosulási pontot a lakóközösségi együttlétek élménye adja, bár az élettörténetből tudjuk, hogy Anna sosem lakott lakótelepen, élményei valószínűleg ahhoz a 12 lakásos társasházhoz kötődnek, ahol ma is lakik. Miért érzi ezt igaznak, tipikusnak a Kádár-korszakra nézve? Magyarázatában ezt nem indokolja, hacsak nem azzal az egyes számból a többes szám harmadikba való – és ezért eltávolító, általánosító – megjegyzéssel nem, hogy ez volna a gulyáskommunizmus, ami után vágyakoznak. A tipikus benne talán a közösségi élmény, a privát gyülekezés lehetősége a hatalom elnéző tekintete mellett, a puritán, de mégis jólétet szimbolizáló szalonna. A magyarázat igazán érdekes momentuma azonban az, amikor Anna kijavítja magát, és a barbecue helyett sietve szalonmasütést mond. Az előbbi kifejezés talán túlon túl idegen csengésű, úri kifejezés, amit az élettörténet tapasztalata szerint mégis jobb elkerülni, és ami nem illik ehhez a tipikusnak tartott Kádár-korszakbeli életképhez.

Vay Erzsébet magyarázatában, aki élete nagy részét Miskolcon töltötte, a következőképp értelmeződött ez a látvány: „*Hát ezek azok a faluról elűzött parasztok, akik ugye a városokba húzódtak, hogy megéljenek, és előbb-utóbb lakásokat építettek nekik, de valahogy a lakásba nem érezték jól magukat, és bizony nagyon sokszor, ha Miskolcra van szó, láttam őket, hogy odakint sütöttek, főztek a ház előtt, mert – mer nekik az ízlés az a (/szalonna/). Azt hiszem, ez miskolci. Legalábbis pont ugyanilyenek vannak ott.*” Az értelmezésben itt az üldözöttség, a rendszernek való kiszolgáltatottság az egyik hangsúlyos elem. Még a szociális juttatásként kapott lakások is ennek az eszközei, hisz azok egy egészen más életvitelbe kényszerítik azokat az embereket, akiknek a városba kellett települniük. Az értelmezés másik momentuma az otthontalanság érzése, amelyet a szabad tűzön sült szalonna füstös íze – illetve annak hiánya – idéz fel. Erzsébet mintha ebbe a magyarázatba sűrítene saját élettörténetének fő tapasztalatait a Kádár-korról: a rendszernek való kiszolgáltatottságot; az iparosítás teremtette, jólétinek elgondolt lakókörnyezetet, amivel nem lehet azonosulni, és a meggyökerezni nem tudást, ami Erzsébetet is arra késztette, hogy férje halála után otthagyja Miskolcot. <majd saját halálával pedig visszatérjen a gyermekkori helyszínre, az ősi családi temetőbe>

A harmadik magyarázatot Toldy Árpádné adta, akinek az élettörténetét egyrészt a rosszabból-rosszabb lakásokba való állandó költözés, másrészt a vallásos misszióban való részvétel határozza meg. A Kádár-korszak értelmezéséhez is ez a két támpont kínál nála segítséget. Életének elbeszélése közben többször is megemlíti a sommás tanulságot: „*Szóval akkor jött a Kádár éra, akkor jött a puha diktatúra és ő – sokkal nagyobb szabadság volt, viszont a lakáshelyzet egyre romlott.*” Érdekes, hogy ez éppen annak a korszakkal kapcsolatos általános képek megfordítása, miszerint a jóléti rendszer felkínálása fogadtatta el a kevesebb szabadságot – hisz itt nagyobb szabadság van, de rosszabb mindennapi élet. De talán ennél is érdekesebb, hogy Toldyné Kádárt

hívőnek tartja. „Na. És kérlek szépen, tehát a Kádár érában így éltünk, és tulajdonképpen én azt mondom, hogy Kádár János tulajdonképpen – hívő lehetett. Mer volt ő ö: izében – – börtönben, ott hívőkkel együtt volt, és azokat nagyon megszerette. Na de ő: a szov- de szovjet megszállás alatt voltunk, úgyhogy ((/hm meglehetősen titkolta/)), viszont **rengeteg** Bibliát eresztett be az országba. Úgyhogy ingyen Bibliák jöttek, roskadtak az autók a rengeteg Bibliától, és senki nem – ö: állította le.” Miért van szüksége arra, hogy bizonyítsa róla, hogy hívő? Élettörténetéből kiderül, hogy Toldyné lojális a rendszerrel, Kádárról barátsággal, már-már bizalmaskodó hangon beszél. Ahhoz, hogy mégis képes legyen feloldani azt a feszültséget, hogy ugyanakkor ez a rendszer nem éppen barátsággal viseltetett az egyházzal, vallási mozgalmakkal szemben, szüksége van egy „titkos” magyarázatra. Ezért hozza elő a börtönbeli történetet, mint a titok nyitját: Kádár ott a megpróbáltatások hatására hívő lett – ez a saját élettörténetével rokon vonás – de azt nem vállalhatta, hisz felette is álltak nyomásgyakorlók. Tehát végső soron Kádár felmenthető, mert egyrészt erkölcsileg azonos platformon áll, másrészt, ami általános értelemben talán még fontosabb, csak szovjet parancsra, erőszak hatására cselekedett. Ezzel a magyarázattal, ami valójában abból adódik, hogy a kádári politika a társadalmi alku jegyében hagyott némi mozgásteret az egyházaknak, feloldhatóvá válik Kádár minden korábbi bűne is Toldyné esetében tehát nem is annyira a jóléti gulyáskommunizmus az, ami hatásos – hisz ebből ő keveset észlel, – hanem az „aki nincs ellenünk, az velünk van” elve, ami feledtetni az 56-os megtorló figuráját. Ugyanakkor többször látszik, hogy nem tudja pontosan elhelyezni, hol is kezdődik, mikortól is tart a Kádár-korszak, tehát úgy tűnik, az 56 utáni események eléggé traumatizáltak a számára.

A Havanna-lakótelepes fotót is ekkoriban helyezi el időben, az ötvenes évekbe:

„Itt építenek? Új házakat? Ezekkel viszont volt dolgom. Építkezésekkel.

Tetszett dolgozni építkezésen?

Sőt! Sőt. ö: Volt = úgy = hogy = nem = kaptam = más = munkát, és téglát hordtam, maltert kevertem. – Miután a: hogy = hívják. Miután a kómában voltam. Tudod?” Toldyné életének ez az időszaka rendkívül nehezen tisztázható biográfiailag, és problémás kideríteni a történések sorrendjét. Az említett kóma valamiféle megveretéshez kötődik, de annak körülményei nem tisztázhatók, csak annyi derül ki, hogy köze volt Mindszentyhez.⁴² A fotó kapcsán az élettörténeten végigvonuló hányatottság hangja szólal meg, illetve a lakásokra, a lakáshelyzet nehézségeire való reflexió. Toldyné is odahelyezi magát a képen található csoportba, mint tette Petelei Anna, de nála ez az ottlét a kényszerű, fizikai erejét meghaladó jelenlét, a közelebből nem kimondható őt érő üldözés következménye, nem pedig kellemes lakóközösségi barbecue.

Összegzésül

Végezetül újra fel kell vetni – az eddigiek tükrében, – hogy miért hallgatnak el, törnek meg a történetek a Kádár-korszaknál, miért a hiány lesz a legfőbb jellemzője ennek a korszaknak. Magyarázatul több válasz is kínálkozik. A háborúk, üldözések, különféle nyomorúságok láthatóan megemelték a történetmondás „ingerküszöbét”. Azok, akik ezek részesei voltak, már nem biztos, hogy eseményként, pontosabban elmondani való eseményként élik meg a kisebb – kevésbé tragikus, közvetlen emberéletet nem fenyegető – történéseket. Az időt itt már nem tagolják úgy a fordulatok, ahogy korábban, az azonos munkahelyen eltöltött tíz-húsz-harminc esztendő homogénabb emlékké olvad össze.

A hallgatás azonban mégiscsak jelzés arra, hogy a Kádár-korszak valamiért nehezen elbeszélhető, valami akadályozza, hogy folyamatos legyen az emlékezés narrációja. A nembeszélés kulcsa valószínűleg a korszakkal kapcsolatban sokat emlegetett társadalmi alku. A hatvanas évekre a magyar családok szinte mindegyike valamiért vesztes, áldozat lesz. Ugyanakkor mindenki bizonyos fokig tettes is marad, ha másért

⁴² „Hát egyszer volt ö: ellenem egy politikai hogy híják – hogy biztosan mindszentista vagyok. Hát akkor a mindszenti ö: hogy híjákokat nagyon üldözték, Mindszentinek = a = követői. Hát nem voltam mindszentista, de attól függetlenül ö: hogy = híják. – – Politikai kihallgatásokon – – politikai kihallgatásokra vittek. Aminek következtében három hétig voltam kilencszázötvenben ö hogy = híják kómában. – – Csoda, hogy egyetlen agysejtem maradt. Mer tudod, hogy mi a kóma?

Igen.

Na.

De miért? Mi történt a kihallgatáson?

–

Vagy miért?

Járok-e templomba? – – És ő Tudák = hogy = járok ö szóval ö – – Hiszek-e Istenben? Igen. Járok-e templomba? Igen. Melyikbe? A: Újpest megyeri templomba. – – Elég volt ez, mer az Újpest megyeri templomnak mindszentista volt a plébánosa. És = én = ezt = nem = tudtam. – – Tudod? – És akkor politikai kihallgatás – hogy híják. Kórházban injekcióval, és három hétig voltam hogy = híják. Ez a Rákosi érában volt még. Három hétig voltam – kómában. Mikor fölébredtem, jární nem tudtam – – olvasni nem tudtam, az emlékező tehetőséget majdnem teljesen elvesztettem. – – A: lakcímemet nem tudtam megmondani. – – És ezután Isten úgy helyre hozott, hát nem mondhatom azt, hogy tökéletes lett az agyműködésem, de hát ennyire, amennyire látod.”

nem, azért, mert együttműködik a rendszerrel. Sosem lehet tudni, hogy kiről mit tudnak, ügynökhálózat szövi át a társadalmat. A megkérdoztetek majd mindegyikénél előkerült az ügynöki beszervezés élménye, mint a Kádár-korszak egyik alapvető motívuma. A nagy, traumatikus történetek tetteseit senki nem vonja felelősségre, hisz akkor magát Kádárt is el kéne ítélni. Legitim módon tevékenykednek tovább azok a rendőrök, akik félholtra verték őket a kitelepítésben, elfoglalták lakásaik, pellengérré állították őket vagy kirúgták a munkahelyükről. Nem lezárt történet ez a korszakban végig.

Ami elmondható, az a boldogulások különböző története. Általában azt tapasztalhatjuk, hogy majdnem mindenki visszatér az értelmiségi pályára 10-15 éves kitérő után. Sokan szereznek érettségit, felsőfokú végzettséget is, legtöbbször sikerrel hasznosítják a gyermekkorban elsajátított nyelvtudásukat. A Kádár-korszakban a boldogulás eszköze a rendszer kiismerése és leleményes kihasználása, ki úgy, hogy maszekként megtalálja azt a területet, ahol az állam nincs jelen, ki egy speciális téma szakértője lesz, ki pedig kijátszva annak tehetetlenségét és ugyanakkor használva infrastruktúráját építi fel a maga szakmai karrierjét.

A rendszerváltással lezárult ez a korszak. Legtöbbször életében ez komoly fordulatot hoz, de nem elsősorban egzisztenciálisan, hanem inkább önazonosságuk újragondolása tekintetében. Különösen a kárpótlási törvények voltak olyan hatással, hogy az érintetteknek igazolniuk kellett jogosultságukat, ami a régi iratok, családi emlékek és emlékezet felelevenítésével járt. Ezzel pedig mintha az egész egyúttal zárójelbe is tevődött volna. A Kádár-korszak feloldotta a nemességet mint társadalmi csoportot, fokozatosan „fosztva” meg azt az osztályellenség egységesítő fogalmától is. Ezért az emlékezetnek, ha közösséget, gyökereket, származást akart találni magának, mindig előbbre, a világháborúra, a Rákosi-rendszerre és esetleg 56-ra kellett visszatérnie. Így tehát keletkezett egy ráma, amely körülfogja, lezárja és semlegesíti a bennfoglalt időt, csak néhány olyan elemet emelve ki belőle, ami az aktuális emlékezői jelen felől hangsúlyossá vált (pl. a származásért mindvégig viselt hátrátételt.)

Végezetül a Magyar Történelmi Családok Egyesületének ars poeticáját idézem, mint a fentebb kifejtettek illusztrációját. Ez a szervezet egyike azoknak a civil kezdeményezéseknek – „ahová csak kifogástalan múltú személyeket” vesznek fel, – amelyek a rendszerváltás után felvállalták e csoport társadalmi megjelenítését, képviselését. Szövegükben látszik, hogy a Kádár-korszak itt is zárójelbe tett idő., „Kik is vagyunk mi? Magyarország egy kis társadalmi rétege, osztálya, akik a honfoglalással egyidejűleg léteznek. Sok-sok csatában, hadjáratban résztvettek, kitűntek a haza védelmében és hősi halált haltak. Az uralkodótól birtokokat és nemesi rangot kaptak. De nem csak a háborúban, hanem a tudomány, a művészetek és a politika területén is maradandót alkottak. Ez a magyar nemesség. A kommunizmus éveiben mint osztályellenséget igyekeztek minket kiirtani. Akik túléltek a börtönöket, Recsket, Gulágot és az akasztófát most itt vagyunk és egyesületbe tömörülve igyekszünk hasznos tagjai lenni hazánknak, mint dicső őseink. «Itt élünk, s halnunk kell.»»⁴³

---

⁴³ www.nobilitas.hu

Felhasznált irodalom

- BÁNÓ Attila (1996): Régi magyar családok – mai sorsok. Budapest, Gemini
- DESSEWFFY Tibor – SZÁNTÓ András (1989): „Kitörő éberséggel” A budapesti kitelepítések hiteles története. Budapest, Háttér lap- és könyvkiadó
- FRAZON Zsófia - K. HORVÁTH Zsolt (2002): A megsértett Magyarország. A Terror Háza mint tárgybemutató, emlékmű és politikai rítus. Regio, 2002/4. 303-347.
- LOSONCZI Ágnes (1977): Az életmód az időben, a tárgyakban és az értékekben. Budapest, Gondolat
- K. HORVÁTH Zsolt (2005): Harc a szocializmusért szimbolikus mezőben. Századvég, 2005/1 (új folyam 35. szám) 31-68.
- KISS László (2004): *Zárt táborok a Hortobágyon és a Nagykunságon 1950-1953*. In: SAÁD József szerk. (2004): Telepessors. Budapest, Gondolat Kiadó 13-52.
- KOVÁCS Éva (2003): Az ironikus és a cinikus: a kommunizmus emlékezetéről. Élet és Irodalom, XLVII. évfolyam, 35. szám (2003. aug. 29.) 8.
- KOVÁCS Éva – VAJDA Júlia (2002): Mutakozás. Zsidó Identitás Történetek. Budapest, Múlt és Jövő
- MAJTÉNYI György (2003): „*Nekem a hatvanas évek...*” *A hatvanas évek tapasztalata egy élettörténeti elbeszélésben*. In: RAINER M. János (szerk): Múlt századi hétköznapiak. Tanulmányok a Kádár-rendszer kialakulásának időszakáról. Budapest, 1956-os Intézet 231-244.
- POTÓ János (1989): Emlékművek, politika, közgondolkodás. Budapest, MTA Történettudományi Intézete
- POTÓ János (2003): Az emlékeztetés helyei. Emlékművek és politika. Budapest, Osiris
- ROMSICS Ignác (2003): Magyarország története a XX. században. Budapest, Osiris Kiadó

Hivatkozott visszaemlékezések, tanulmányok

- BACSO Péter (1983): Te rongyos élet. Budapest, Mokép
- GULYÁS Gyula – GULYÁS János (1989): Törvénytörés nélkül. Budapest, Láng
- História 1989/1-2. Törvénytörés nélkül. (tematikus összeállítás)
- PALLAVICINI-ANDRÁSSY Borbála (1990): Kitelepítési és 1956-os naplója. Budapest, Gondolat
- RÁTKI András: A volt magyar uralkodó osztályok. História 1981/3. 28-29.
- RÓZSA Péter (1989): Ha túléléd, hallgass! Budapest, Szabad Tér Kiadó
- Sz. LUKÁCS Imre (1985): Tábor a pusztában. Szeged, Csongrád Megyei TESZÖV

Kovai Melinda
A „korszak” helyei

A Kádár-korszak elbeszélései disszidens magyarok élettörténeteiben

Disszidál: ige, az ország törvényeit megsértve hazájából
külföldre távozik vagy menekül. Tört.: (a pártállamban):
törvényes engedély nélkül Nyugatra távozik, vagy
engedélye lejártá után nem tér vissza.⁴⁴

E dolgozatban megvizsgáljuk, miképpen jön létre a disszidensek elbeszélésében a Kádár-korszak Magyarországa mint elhagyott valóság. Azokat a helyeket keressük tehát, amelyek valamilyen módon otthonosból fenyegetővé váltak, és amelyek „hely” jellege éppen e folyamat elbeszélésében teremődik.

A migráció jelensége sokféleképpen vizsgálható, számos perspektívából tematizálhatjuk társadalomtudományi problémaként, azonban az alapkérdés mindig a „*Miért kényszerülnek emberek arra, hogy elhagyják szülőföldjüket?*” marad. A válasz lehet demográfiai, társadalomtörténeti, politikatörténeti, pszichológiai stb. Jelen kutatás a személyes élettörténetekben keresi az okokat, ezért a kérdést a módszerhez igazítva úgy fogalmazhatjuk meg, hogy „*Miképpen mesélnek az emberek szülőföldjük elhagyásáról?*” E kutatás egésze a Kádár-korszakra irányult. A disszidensek a korszak különös nézőpontját adják, egyrészt, mert ők „elmenekültek” a Kádár-korszak elől, másrészt pedig az ő esetükben Magyarország és Kádár-korszak egy olyan tér és idő, melynek vagy kezdeteitől, vagy legalább egy részében nem voltak fizikailag jelen.

Noha mindenről elmondhatjuk, hogy „valóságként” az emberek fejében és az emberi produktumokban létezik, a „valóság” szót pedig már-már ódivatú nem idézőjelek között szerepeltetni, mégis: itt olyan élettörténeteket vizsgálunk, amelyek szerzői fizikailag nem lehettek jelen azon a helyen, amelyről kénytelenek fantáziákat alkotni: a Kádár – korszak Magyarországon. A korszak és a tér, ahol a korszak játszódik, vagy történik ezekben az élettörténetekben több módon funkcionális.

A disszidensek Magyarországról, az itthon maradtak szemszögéből a Kádár-korszak normaszegői. A *disszidálás* és az *emigráció*⁴⁵ szavak nem ugyanazt jelentik, az előbbi stigmatizáló, méghozzá olyan módon, hogy a stigma az illető hiányára irányul. Aki 1956-ban vagy később ilyen módon hagyta el az országot, joggal feltételezhették, hogy soha többet nem térhetnek vissza. Menekülésük kiüzetés: távozásukkal követik el azokat a bűnöket, amelyek távozásra kényszerítették őket. E „Magyarországok” jelentőségét éppen ez a távollét teremti meg az elbeszélő és a kutató számára egyaránt. Másfelől nincs „Magyarország” „Nyugat” nélkül, a disszidens élettörténetében a Kádár-korszak szükségszerűen valami mással szemben jön létre. Az elbeszélő módban (Bruner 2005) szerveződő „korszak” szekvenciális, feltételez egyéb, névvel vagy egyéb jelölővel ellátott időszakot: ahogyan a „Nyugat” Magyarországhoz képest keletkezik, úgy a „Kádár-korszak” egyéb „korszakokhoz” való viszonyában jön létre.

A Kádár-korszak emlékeztetének narratív paradigmában történő értelmezése tehát eleve a „korszak” és a „hely” személyes és társas konstrukcióját feltételezi, azonban a disszidensek történeteiben létrejövő Kádár-korszak ezen túl is sajátosan fikcionális.

Hoffman (2004) szerint „disszidálás” esetében az emigráció valamilyen mértékben mindig traumatikus esemény, egy országot kényszerből elhagyni egy másikért pszichés következménnyel jár, ezt (amint majd az elemzésekből láthatjuk) több módon lehet elbeszélni, mégis, az emigráció ősmetaforája a *kiüzetés*, ahogyan azt a Genzisben leírták. Az emigráció elbeszéléseiben az elvesztett otthon, vagy annak egy aspektusa idealizálódik, az otthonra való emlékezés melankólikus nosztalgia, a múlt megszépül, de nincs kapcsolatban a jelenrel, egyfajta pszichikus pásztoridillé válik (Hoffman 2004). Neves (2004) a migránsok ilyen módon megszépített múltjának/otthononának stratégiai jelentőséget tulajdonít. A szociális emlékezet diszkurzív, különféle képzeleti konstruktumaival az emlékező (közösség) arcát, testét, határait őrzi. A megszépített elhagyott otthonok képei az igazságtalan kiüzetés és a befogadó ország hasonlóan kizáró kollektív képzeleti munkájának tagadásaként jönnek létre. Jelen tanulmányban nem kollektív stratégiákat vizsgálunk, a fentebb hivatkozott szerzők állításai szempontunkból annyiban tekinthetők relevánsnak, amennyiben felmutatják, hogy a disszidens vagy migráns pozíciójából adódóan a „hely” és a „kor” sajátos elbeszélését nyújtja. A „megszépült otthonok” tehát pszichés, diszkurzív, vagy mindkét értelemben a menekülés helyei. A Kádár-korszak jelen esetben az, ami elől menekülni

⁴⁴ Magyar Értelmező Kéziszótár, Akadémiai Kiadó, Budapest, 2002

⁴⁵ V.ö. az Értelmező Kéziszótár szócikkével. „Emigrál: politikai okok miatt hazáját elhagyva önkéntes száműzetésbe megy.”

kell. Olyan hely és tér tehát amely egyéb helyeket és tereket hoz létre (a Nyugatot, a Múltat stb.), amelyek kölcsönösen működtetik egymást.

A migráció tehát feltételez egy sajátos élményvilágot. Kanyó Tamás és munkatársai (2002) Svájcban élő 56-osok önéletrajzi visszaemlékezéseit vizsgálták. Ehmann (2002) az elkészült interjút egyetlen szövegtörzshöz tekintve vizsgálta az emigráns lét élményvilágát és kimutatta, hogy az önéletrajzi elbeszélések mindegyikében megjelenik valamilyen módon öt markáns élményuniverzum⁴⁶, amelyek „az idő előrehaladtával alig veszítenek intenzitásukból – sohasem törlődik ki az emigránsok emlékezetéből, és akár a legkisebb utalás is a korábban megélt élmény teljességét idézi fel”. (Ehmann 2002)

Az önéletrajzi emlékezés, amelyre a kutatásunkban a Kádár-korszak kapcsán kértük interjúalanyainkat, tulajdonképpen az én elmélete önmagáról, amelyet elbeszélő formába önt. A felidézett emlékek időbeli lokalizálása történeti keret igényel, ilyen referenciapont a Történelem. A személyes történet és a Történelem ilyen módon tehát kölcsönviszonyban állnak egymással: személyes emlékeink át- felülírják a Történelmet, a Történelem referenciát nyújt a személyes élmények elbeszélői keretbe helyezéséhez. (Kónya 2002). A Történelem a maga évszámaival, helyszíneivel, eseményeivel és személyiségeivel fontos, de nem az egyetlen „külső” referencia, amellyel az Én (jelen esetben a disszidens) emlékeit szavakba és elbeszélésbe rendezheti. A migránsok bizonyos értelemben „élményközösségnek” tekinthetők (ld. Ehmann 2002, Hoffman 2004, De Fina 2003, Neves 2004), elbeszéléseik azonban a legkülönbözőbb formába rendeződhetnek, a Történelmen kívül léteznek egyéb „metanarratívumok”, amely által a migráns emlékezet időbeli koherenciát ölt (Kovács és Melegh 2000)

Jelen dolgozat disszidensekkel készített élettörténet-interjúk narratív elemzése által mutatja be e személyes „Magyarország” (vagy másképpen szólva Magyarország-fantáziák) létrejöttét és funkcióit, feltételezve, hogy az ilyen módon létrejött „Kádár-korszakok” vizsgálata mondhat valamit „a” Kádár-korszak emlékezetéről. Az alábbiakban négy interjú részletes elemzése következik. Az interjúalanyok különböző neműek, korúak, nem ugyanabban az időszakban hagyták el szülőföldjüket, mégis feltételezzük, hogy annyiban „közösségnek” tekinthetők, amennyiben fizikailag ugyanarról a területről távoztak, és ha egymás történeteit hallanák vagy olvasnák felfedeznék saját történetüket a többiekében, azaz van valamilyen „közös” élményük (Mérei 1989). Az alábbiakban esettanulmányok olvashatóak, de Erős Ferenc (2001) szavaival „bizonyos értelemben azt mondhatjuk egyetlen szöveget elemeztünk”, annak ellenére, hogy az elbeszélők különféle okokból igen sajátos fantáziákat alkottak, e fantáziák mégis a „Kádár-korszak Magyarországot” jelentik.

1944 „Pest megért egy estét”

„A”⁴⁷ élettörténete regénybe illő, az interjú helyzet és az élettörténet-mesélés A. számára nem volt idegen, nemzetközileg elismert művészként többször nyilatkozott kalandos karrierjéről, egy folyóiratban folytatásokban közölték önéletrajzát. Itt a kalandregényt sajnos terjedelmi okokból nem hagyhatjuk érvényesülni, csak az elemzéshez elengedhetetlen élettörténeti adatokat ismertetjük.

„A” jómódú zsidó családban született Budapesten, az 1920-as évek elején. Apja a kor neves ügyvédje volt, előkelő klientúrával. Az első világháború hőseként több kitüntetésben részesült, magyar hazafias nézeteket vallott, a zsidó szokásokat a családban nem tartották. A. a család egyetlen gyermeke, ezért apja utódjának tekintette, lánygyerek létre is ügyvédi pályára szánta. A háború előtt mindössze négy ügyvédnő praktizált Budapesten. Az apa ezért különös gondot fordított lánya neveltetésére, a legjobb leánygimnáziumban érettségizik, a gimnázium mellett külön nyelvórákra jár, már gyerekként anyanyelvi szinten beszél németül és franciául. 16 évesen hirtelen ráébred, hogy énekesnő szeretne lenni, édesanyja bemutatja a kor egyik neves művészenek, az ő javaslatára A. titokban, apja tudta nélkül, énektanárhoz jár. Egy alkalommal lebukik, apja el akarja tiltani a művészettől. 18 éves korában, az érettségi előtt közvetlenül, apja hirtelen meghal. Az apa előkelő klientúrája ellenére nem halmozott fel jelentős vagyont, a családnak anyagi gondjai támadnak, ezért Pesten tanuló vidéki úrilányoknak adják ki a nagy lakás szobáit. Ekkoriban, 19 évesen ismerkedik meg későbbi férjével, aki nála 10 évvel idősebb. Rövid ismeretség után összeházasodnak, annak ellenére, hogy férje nem támogatja művészeti ambícióit. Az esküvő után pár hónappal férjét behívják munkaszolgálatra. Ő továbbra is a kor neves művészeinél tanul. Egyik tanára zsidókat bűjtat, ő hívja fel A. figyelmét arra, hogy veszélyben az élete, hamis

⁴⁶ Ezek a következők: *Elindulás*: migráció kezdetével kapcsolatos említések, „*On the road*” élményvilág: annak tematizálása, hogy az beszélő pszichikusan vagy fizikailag migrációban van, azaz minden olyan említés, amely arra utal, hogy a beszélőnek problematikus a haza/othon fogalmával kapcsolatos fizikai vagy pszichés referenciapontja, *Police* élményvilág: bármely hatósággal való érintkezés tematizálása, fenyegetettségérzés, *Átváltozás*: a személyiség megváltozásával kapcsolatos igény, kényszer vagy tény tematizálása, *Önmagam maradás*: annak tematizálása, hogy a beszélő a változások közepette megőrizte önmagát. (Ehmann 2004)

⁴⁷ Az interjút Pulay Gergő készítette

papírokat készít neki és javasolja, hogy meneküljön Svájcba. Elhatározza, hogy elhagyja munkaszolgálatos férjét, és elindul Svájc felé. Férjének nem mondja meg, hová távozik, de egy ismerősen keresztül neki is szerez hamis papírokat, a férfi így rejtőzködve, Pesten vészeli át a háború utolsó évét. A. hamis papírokkal, kalandos úton Bécsbe, majd Hannoverbe jut, egy német katonai kórházban dolgozik asszisztensként. Megismerkedik a Hitler-ellenes mozgalom több tagjával, segítenek neki papírokkal, ismerősökkel, hogy eljusson Svájcba. Nem mindennapi kalandok során, nyelvtudását használva eljut egy határ menti német városba, ahol egy Hitlerjugend aktivista kémnek nézi és letartóztatja a Gestapo. Egy hónapot tölt börtönben, halálra ítélik, az utolsó pillanatban szabadítják fel a börtönt a franciák. Franciának adja ki magát, így átjut a határon. Menekülttáborba kerül, ismeretlenül levelet ír a genfi egyetem dékánjának, a dékán közbenjárására tud kikerülni a menekülttáborból. Svájci állami ösztöndíjat kap, folytathatja művészeti tanulmányait. 46-ban férje „hütlenné hagyás” miatt beadja a válópert. 48-ban édesanyja is kijut disszidensként Zürichbe. Indul egy újságban hirdetett művészeti pályázaton. Megnyeri a díjat és az ezzel járó összeget, ami akkori életkörülményeit tekintve rengeteg pénznek számított. Pár éven belül neves művész lesz, majd fontos intézményi kulturális vezető. Itt ismerkedik második férjével, egy pesti emigráns művésszel, elhatározzák, hogy Izraelbe mennek édesanyjával és a férje szüleivel. Izraelben először alkalmi munkákból él, majd hamarosan országsszerte ismert előadó lesz, művész karrierjében egyre sikeresebbé válik, rendszeresen hívják Európa fontos színpadaira vendégszerepelni. Mindvégig tagja az izraeli munkáspártnak. 1968-ban hirtelen agyvérzésben meghal a férje. 1970-es évek elején ismerkedik meg harmadik férjével, egy szintén pesti születésű, angol állampolgár textilművésszel. A 80-as évek végén férje ugyancsak agyvérzést kap, állapota súlyos, állandó kórházi kezelésre szorul. 1988-ban meghívják Magyarországra vendégszerepelni, több, mint 40 év után először tér haza. Budapesten találkozik első férjével, aki azóta megözvegyült. 1990-ben meghal harmadik férje. 1991-ben újra összeházasodik első férjével. 1993-ban végleg Pestre költözik, eladja izraeli lakását.

A. története a visszatérésről, hazatalálásról szól, menekülése kalandos bolyongás amelynek végén várja az elhagyott haza és férj. Édesapjával együtt meghal az a Magyarország is, ahol A. küzdelmekkel teli, de boldog gyerekkorát töltötte. Elmondása szerint apja szerencsés módon és éppen jó időben halt meg, a zsidótörvények feltehetően az öngyilkosságba kergették volna. Magyarország elhagyása ebben a történetben a férj elhagyása is. Első férje éppen úgy nem támogatta A. művészi ambícióit, mint az apa, a válás oka „hütlenné hagyás”, amelyet A. jogosnak érez, holott a fenti – még lerövidítve is fantasztikus – történetet olvasva senkinek nem lehet kétsége afelől, hogy A.-nak zsidó származása miatt igencsak indokolt volt elhagynia szülőföldjét. Férjét azonban nem „viszi” magával, biztosítja számára a túlélés lehetőségét, de ő maga nem a férjének nyújtott lehetőséget választja, álnéven átutazik a fasiszta Németországon. Nehéz és talán értelmetlen megítélni, melyik megoldás a könnyebb: az ismerős Budapesten bujkálni álnéven ismerősöknél, vagy az ismeretlen Németországban ismeretleneknél. Mindenesetre A. egyedül távozik/menekül az ismeretlenbe. A. kalandos történetének menekülés-fejezeteiben mindvégig az apai örökségnek köszönheti szerencsését, „üggyvédjelölt” kislánként elsajátított nyelvtudása és jó neveltetése folytán képes álcázni magyar és zsidó kilétét. Ő maga értelmezi menekülését kettős módon, egyszerre menekül a deportálás és a rossz házasság elől a művészi és emberi önmegvalósításba. Svájc e történetben az a hely, amit egyik mestere jelöl meg, A. számára az életben maradás és a művészi önmegvalósítás helye, de csak addig, ameddig meg nem érkezik a svájci-német határra, ahol elmondása szerint mint menekültnek, kifejezetten megalázó bánásmódban van része. Az olvasó-hallgató számára nem egészen érthető, hogy a megsegényítő határátlépés után miért nem megy tovább Svájcba valamelyik nagy nyugat-európai fővárosba, hiszen nyelvtudása és művészi ambíciói alapján inkább lehetett volna választott otthona Párizs vagy London, mint az elmondása alapján a külföldiekkel, a nőkkel és zsidókkal szemben ellenséges német-Svájc. A. elbeszélésében Svájc egy kihívás – noha ezt ő maga így nem fogalmazza meg – mégis, hihetetlen elszántsággal küzd művészi önmegvalósításáért, sikerrel: zsidóként, nőként és külföldiként szinte az elérhető legmagasabb intézményi pozícióba kerül, mindemellett elismert művésszé válik. Személyes sikere azonban Svájcot nem teszi otthonossá. A vándorlás következő állomása Izrael. Izrael éppen úgy kijelölt cél, mint Svájc, egy hely, ahová valahonnan (ezúttal Svájcba) menekülni lehet. Az interjúban nem esik szó Izrael vonzerejéről, E. vándorlásának újabb célját mindössze azzal magyarázza, hogy férjével nem szerettek Svájcban élni, nem számol be meglévő, de a megérkezés után szétporladt illúziókról a zsidó óhazával kapcsolatban. Izraelben ugyanúgy előlről kellett kezdenie a művészi karriert mint Svájcban. A. családotul vándorol, Izraelbe együtt utaznak anyósával és édesanyjával, rokoni szál tehát nem köti se Magyarországhoz, sem Svájchoz. Az életrajzi adatok ismeretében nem feltétlenül meglepő, hogy A. több, mint 40 évig nem látogat Magyarországra: családi kötelei itt nincsenek, fiatalon, 19 évesen menekülve hagyta el azt az országot, ahol zsidóként apja akaratát nem teljesíthette – nemhogy ügyvéd nem lehetett, de még egyetemre sem járhatott, saját terveit sem válthatta valóra: művészként sem élhetett, a deportálások idején pedig egyáltalán nem élhetett. A fenti, életrajzot ismertető rövid, de kalandos történet csattanója a hazatérés. Ez az, ami az elbeszélést szervezi – az interjú A. budapesti lakásában készült, ahol első, egykor „hütlenné hagyott” férjével él, rokoni szálak már nem kötik sem Izraelhez, sem Svájchoz, A. Budapestet tekinti élete első és utolsó hazájának. A. élettörténete – ha lehet ilyet mondani – egy női Odüsszeia. A kifejezéssel kapcsolatos bizonytalanság abból adódik, hogy az eposzi vándorlástörténetben a főhős férfiaságra

nem hagyható figyelmen kívül, mint ahogyan A. történetében sem az elbeszélő nőisége, de mindkét esetben a vándorlás a csatatérről való hazatérés története.

Az elbeszélés ismeretében A. külföldre menekülése a szó legszorosabb értelmében *kiűzetés*, olyan kényszerű távozás, amit büntudat motivál. A. semmit nem mond arról, milyen megérkezésre számított viszontagságos útja során, mit gondolt a svájciakról, mit remélt új, választott hazájáról, a zsidóüldözések általa hallomásból ismert, de életét valóságosan fenyegető borzalmairól sem beszél. A menekülés történetében sem a régi, sem az új haza nem szerepel semmilyen módon. A. kalandregény-szerűen meséli történetét, a hallgató-olvasó szinte látja a Közép-Európa térképen piros vonallal jelzett útját, pergő jelenetek váltják egymást, az egyik városban kibombázott német lányként, máshol Hitler-ellenes zsidóként, francia kémként, hol tolmács, hol kórházi nővér, titkárnő, Gestapo foglya, mindvégig hamis papírokkal, festett hajjal, valódi kilétére utaló tárgyak nélkül egy olyan úti cél felé, amiről csak annyit tudhatunk, hogy az élet helye, ahol nincs zsidóüldözés és nincs háború. A. „elkésik”, a „felszabadulás” előbb megtalálja őt, mint ő a szabadság helyét: a francia csapatok elfoglalják a német határ menti várost és szó szerint megmentik életét – kiszabadul a Gestapo börtönéből. A mester által kijelölt úticél akár érvényét is veszíthetné, különösen miután A. Svájcban is üldözött idegennek érzi magát. A határátlépés elbeszélése inkább deportálás elbeszélésére emlékeztet:

„És a svejciek telezabálva, gyönyörű pirospozsgás pofával sétáltak föl-le. Szemiünk előtt rakásra haltak éhen az emberek, mert nem volt mit enni, ott álltunk a legnagyobb télben, hóban, havas eső esett és én teljesen át voltam ázva, megfáztam, köhögtem, lázam volt, éhes voltam, - akkor már harmadik napja nem ettem semmit. Étlen-szomjan, katasztrófa. És akkor egyszer csak elordították magukat a svájciak, hogy csak a franciák! -- Átmentek a határon, egy tranzit, a határon, mindjárt megyek Franciaországba, nehogy a nyakukon maradjak, a többiek dögöljenek meg mind éhen, mit számít, mondták a svejciek. Annál rohadtabbak nincsenek, mint a svejciek, azt maga nem tudja, de én tudom. (...) A katonai lágerben agyondolgoztattak, először mosással, aztán vasalással, aztán meg kényszermunkával, kihordtak ilyen nagy táblák ... ki volt írva, hogy ilyen kényszermunka. Szörnyű. Ez Lozanban volt. Mi, akiket elkergettek már mindenhol, semmink nem maradt, és még aztán a svejciek kényszermunkára fogtak.”

A jólét és a béke földjén az őslakosok ugyanolyan embertelenek és kirekesztőek a háborúból érkezettekkel szemben, mint amennyire a náciak lehetnek vélt és valódi ellenségeikkel. A. kalandos útja az elbeszélésben nem ér véget a Svájcba érkezéssel, az embertelen fogadtatás után nem utazik tovább, térbeli vándorlás helyett művészi becsvágya űzi egyre magasabb pozícióba, olyan helyekre, amelyek egy született svájci számára sem könnyen megközelíthetőek. Egy nagy presztízsű kulturális intézmény vezetőjévé nevezik ki, sikerét így meséli:

„Még soha nem fordult elő, hogy külföldi, hogy nő, és hogy zsidó, ez a három együtt, ennél rosszabb nem lehetett a svejciek részére. Különösen az, hogy nő. Az a legrosszabb. Olyan megvetéssel beszélek a nőkről, hogy rossz hallgatni. Úgyhogy ezzel a három adottságommal ennek ellenére bekerültem oda és ezért kellett nekem olyan jól megtanulni ezt a .... mert nekem állandóan beszédekkel kellett tartani svejci németül.”

A „külföldi, nő és zsidó” több, mint a „nő és apja fia”, mint a „nő és ügyvéd a két háború közötti Magyarországon”, és mint az „apja és férje akarata ellenére művésznő”. A „svájciak” azok, akik számára e három együtt a legrosszabb, Svájc az elbeszélésben olyan hely, ahol a lehető legnehezebb A. számára A.-nak lenni, és ahová, szinte azért, hogy ezt megtapasztalja, álrúhában és álnéven jutott el. A „svájci” A. elbeszélésében ellenséges, kirekesztő, pirospozsgás jóléte svájciságának privilégiuma és ami különösen figyelemre méltó: macsó. A nő, a zsidó és a külföldi a „svájci” számára egyformán lenézett. A. Svájcot nem választott hazaként beszéli el, a „beilleszkedés” semmilyen értelemben nem történik meg: A. külföldiként, zsidóként és nőként művészi karriert csinál egy olyan helyen, ahol ez szinte lehetetlen (az elbeszélés alapján legalábbis), éppen ezért tud „idegen” maradni: külföldi, zsidó és nő. A beilleszkedés és az otthonra találás e történetben – ha országokat keresgélünk – egy A.-ban lévő, képzelt „Művészországban” történik, ide sikerült kalandos úton eljutnia, nőként, külföldiként és zsidóként. Talán nem is annyira metaforikus mindez, ha emlékezetünkbe idézzük, hogy A. elbeszélésében Svájc kizárólag azért lett úticél, mert tisztelt mestere javasolta az üldöztetések és a háború közepén.

Svájc tehát A. elbeszélésben az üldöztetés újabb állomása. Fontos azonban, hogy A. kizárólag akkor menekülhet – vállalva az „üldözött” sorsot, ha üldözőinek már megmutatta, hogy erőfeszítéseik hiábavalóak, a tiltás ellenére leszakítja a svájci keresztény férfiak gyümölcsét. A. második – szintén magyar zsidó származású és művész – férjével úgy dönt, elhagyják a Svájcot és Izraelbe mennek. A. elbeszélésében Izrael úticélként éppen úgy nem definiált, mint Svájc, mindössze annyit mond távozásuk okairól, hogy férje sem érezte jól magát az idegenekkel szemben bizalmatlan Svájcban, Izrael ebben a történetben nem vágyott hazaként van

elbeszélve, az „otthon” továbbra is Magyarország marad – a Magyarországon készült interjú szövegében legalábbis.

„És énnekem akkor már olyan honvágyam volt, hogy majd meggebedtem. Nagyon szenvedtem Magyarorszáért, borzasztóan. Nagyon nehéz ország Izrael és nagyon nehéz ott élni, mert ugye borzasztó sok fajta nemzetiség él, a nemzetiségek egymás közt sincsenek jól, mert az erdélyiek borzasztóan elkülönülnek a pestiektől, utálják a pestieket, mindenki mindenkit utál, gyűlölik a magyarokat, az oroszokat, a régi oroszokat, új oroszokat. A lengyelek azok, akik az országot megalapították. Tehát azok ülnek a kulcspozícióban, és ahol magyarral szembesülnek, azonnal ahogy lehet kitolni, kitolnak vele. Szóval rettenetes rossz magyarnak lenni. Mint ahogy rossz volt zsidónak lenni Magyarországon.”

A. elbeszélésében Izraelben nem „a” zsidók, hanem magyarok, lengyelek, oroszok stb. élnek, akik kölcsönösen gyűlölik egymást. Vegyük észre, hogy A. nem egyszerűen magyarokról, hanem „pestiekről” beszél, mintha a „pestiség” éppen annyira nemzetiség lenne, mint mondjuk a zsidóság, vagy a magyarság. A. hasonlatában is így szerepel: Izraelben még a magyarok sem szeretik a magyarokat, mert elválnak a pesti és nem pesti, mint az üldöztetések idején magyar és zsidó. A. képzelt Magyarországnak a háború után folytatódott az üldöztetések, a Rákosi- és Kádár-korszak az ő szemszögéből nem különbözik a nyilasuralomtól, ezáltal nem zsidó, hanem polgári származása, apja ügyvédi hivatása miatt lett volna kivégzés a sorsa:

„Én a kommunizmusban az első lámpavason lógtam volna, mert az édesapámnak csupa grófok meg arisztokraták voltak a kliensei, úgyhogy nagy kommunistaellenes is volt.”

„Magyarország” tehát a kommunisták földje, az egykori arisztokrácia és holdudvara ugyanúgy üldözött, mint zsidóság. Azonban „Pest” mintha nem illeszkedne ehhez a Magyarország-képhez. A. történetében Budapest a nosztalgia tere, elhagyott óhaza, az elvesztett paradicsomi hely. Mintha az elhagyott ország két, egymáshoz nem kapcsolódó térre hasadt volna: Budapestre és Magyarországra, Budapest a vágyott otthon, Magyarország pedig az üldözök lakóhelye.

„Namost Budapest, emlékszem rá, hogy a svejci barátainak is és a francia barátainak is csodákat meséltem Budapestről. Ha Pest szoba jött, egyből elkezdtek folyni a könnyeim. És mindig úgy beszéltem róla, mint egy utánozhatatlan városról, ahol csodálatos elektromos feszültség volt. Hihetetlen művészetszeretet, költészet, irodalom, az emberek összejártak, rengeteg társadalmi élet, találkozások, vitatkozások találkoztak össze, tehát nem rossz értelemben, hanem érdekes irodalmi viták mindenfele.”

Budapest tehát az a hely, ahol *művészeti élet* folyik. A. nem múlt időben beszél Pestről a svájci és francia barátoknak, mintha Pest kulturális-szellemi varázsa időtlen lenne, A. elbeszélésében nem pusztán mint emlék, konkrét helyként valóságos. A. 40 évig nem látogat Budapestre, nem említi, miért nem. Nyilvánvaló, hogy nem volt könnyű Magyarországra látogatni Izraelből, különösen abban az időben, amikor nem volt a két ország között diplomáciai kapcsolat, de nem volt lehetetlen. A. élettörténetében sorozatosan bukkannak föl lehetetlennek tűnő helyzetek, amelyekben A. bámulatos ügyességgel tájékozódik, felismerve a sokszor egyetlen megoldási lehetőséget. Feltételezzük, hogy Pestre jutni sem volt számára képtelenség, ha akarta volna. Az elvesztett paradicsomi Budapest A. történetében konkrét, ám számára sokáig elérhetetlen helyként él. Vállalva állításaink hipotézis szerűségét, feltételezzük, hogy A. „megvárta”, míg visszahívják. Nemzetközileg elismert művészként vendégszerepel nyugat-európai fővárosokban, Párizsban a gyakori vendégszereplések miatt saját lakást vásárol, Budapest megmarad örökre elvesztett és vágyott otthonként. A.-t elbeszélése szerint negyven éven keresztül gyötri a honvágy, Izraelen és Svájcban egy pillanatig nem érzi magát otthon, a migráns elbeszélések „beilleszkedés” történetvázát A. esetében nem a nyelvi, kulturális, társas otthonosság megtalálásáról vagy ennek lehetetlenségéről szól, hanem kizárólag a szakmai-művészi önmegvalósításról. Mintha száműzetésének vége is művészetének elismerése lenne, akkor tér haza, amikor 40 év után művészként keresik meg Budapestről, vendégszerepelni hívják. A Svájcban és Izraelben folytatott „hazabeszélés” mint láthatjuk kettős funkciót tölt be, létrehoz egy kettéhasadt teret: ami a térkép papírosán összetartozik, A. elbeszélésében szinte külön dimenzióba kerül. E különös tér azonban éppen a hasítottság miatt működőképes, egyszerre kínálja a vágy és a tiltás lehetőségét: Budapest a művészet vágyott és elhagyott tere, Magyarország a náci és kommunisták földje, ami körbeveszi és A. elől elzárja a vágyott teret. Mintha Budapest lenne, akit/ami „hütlően elhagyott”, Magyarország pedig az, aki/ami miatt az elhagyás menekülésként értelmezhető, és aki/ami a (majdnem) örök száműzetéssel bünteti a hütlenséget. A látogatás élménye kapcsán ér újra össze a Kádár-korszak „üldözött” Magyarországa és a háború előtti „vágyott” Budapest:

„Szóval emlékeztem mindig, hogy Budapest egy csodálatos hely. És visszajöttem. Először is ez a pokoli, undorító politikai gyűlölködés, ami itt most folyik. Hogy a társadalmi élet teljesen megszűnt, az emberek halálra vannak fáradva, mert egy munkából nem lehet megélni, este holtfáradtan beesnek az ágyba, nincsen erejük összejönni, teljesen megszűnt a társadalmi élet, az egész csodálatos akkori atmoszféra megszűnt. Nem látok sehol - nem látom azt a bizonyos - se azokat a népszerű irodalmi vitákat, se azokat a - hát szóval ... egészen más. Úgyhogy ez nekem nagyon rosszul esik, mert én továbbra is változatlanul nagyon-nagyon szeretem ezt a helyet és itt vagyok otthon. Sajnos azt kell hogy mondjam, akárhogy kikergettek innen és akárhogy pesti ... itt vagyok otthon, és az apám itt süketült meg a hazáért. Sajnálom. Itt kapta a csodálatos kitiüntéseit, mint katona.”

„A” valóban visszatér 40 év után, lakást vesz Budapesten, itt dolgozik művészként, visszatálál 40 évvel ezelőtt „hűtlenül elhagyott” férjéhez, és édesapja hőstetteinek emlékéhez. A halott apa nem láthatta, hogy lánya nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket: nem lett a negyvenes években az ötödik ügyvédnö Magyarországon. Nyilvánvalóan nem lehetett, zsidóként az életét kellett mentenie, az apa azonban ezt már nem tudhatta meg, mint ahogyan azt sem, hogy lánya valójában nem a jogi egyetemre készül: halálával a sírba vitte a művészi pálya tiltását. A. elbeszélésének főhőse mintha egyik férfi prselő karjaiból menekülne egy másikéba: művészi terveit üldöző férje/apja elől a művészi terveit üldöző macsó Svájcba. Az elbeszélésben mintha mindvégig fenn kéne tartani az „üldözött” pozíciót. Az „üldözött” a viharos XX. század kirekesztetteiből jön létre: „zsidó”, „magyar”, „külföldi”, „nő”, „pesti”. Ezek az önmeghatározások definiálják a helyeket (az el nem érhető otthonokat): a „zsidó” Magyarországot, a „külföldi” Svájcot, a „magyar” Izraelt. Az „üldözöttség” tartja fenn az elbeszélésben a hazatérés vágyát, úgy hogy közben betölti az otthontól való tiltás szerepét is; az üldözöttség A.-t helyekhez köti és helyektől szakítja el. A történet végére azonban mindkét „férfi” kénytelen jóváhagyni A. ambícióit. A. története nem migráció/disszidálás, hanem a hazatérés elbeszélése. A.-t az elbeszélésben végül „pestisége” kergeti vissza elhagyott otthonába egy olyan helyről, ahol nincs „magyar” (mert a magyarok gyűlölik egymást) és nincs zsidó (mert Izraelben lengyelek, oroszok, pestiek, erdélyiek stb. vannak). A. élettörténetének helységnevekkel jelölt terei tehát csataterek, ahol A.-nak le kell győznie valós vagy virtuális megsemmisítésére törekvő erőket: nőként apját, aki fiaként kezeli, művészként férjét, aki a hagyományos női szerepbe kényszerítené, zsidóként a nácikat, akik halálra szánják, külföldiként, nőként és zsidóként a svájciakat, akik e három minőségben zárják ki maguk közül, pestiként az izraelieket, míg végül világhírű művésznőként nem menekül, hanem meghívják – haza. Pesten élhet pestiként.

A „Kádár-korszak” e történetben az „üldözöttséghez” hasonlóan működik, a távolmaradás funkcióját tölti be: egy olyan Magyarországot jelenít meg, ahová nem lehet hazatérni, ahonnan az elbeszélőt áldozatként „elkergették”. „Budapest” a „Kádár-korszak” ellenpólusa, Pestről való távozása nem menekülés, hanem „hűtlen elhagyás”, Pest olyan vágyott hely, ahová saját bűnei miatt nem térhet vissza. A „visszahívás” gesztusa teszi lehetővé, hogy A. Budapesten észrevegye a Kádár-korszak nyomait, „Budapest” kikerül A. emlékezetének időtlenségéből, „az egész csodálatos akkori atmoszféra megszűnt”, az atmoszféra válik emlékké, a város valóságossá, újra Magyarország fővárosa – a térkép papírján és A. belső térképén egyaránt.

1956 – „B” és „C”⁴⁸

„B” és „C” 1956-ban hagyták el Magyarországot. A „Kádár-korszak” 1956 novemberében a fenyegető jövő. „B” gyerekként, „C” huszonévesen hagyta el az országot, mindketten az USA-ba menekültek.

„B” 1944-ben született Budapesten, jómódú polgári családban. Anyai nagyapa iparos, középvállalkozó volt, cégét a háború után államosították. Az apai nagyapa filmproducer, felesége, B. nagyanyja, neves színésznő. B. szüleinek foglalkozása nem derül ki az élettörténetből. A háború után édesapja polgári származása miatt nem kap munkát, édesanyja fordításokból tartja el a családot. A háború előtti nagypolgári lakást azonban meg tudják tartani 1956-ig. A család mindvégig retteg a kitelepítéstől. 1956-ban szülei elválnak. „B” az általános iskolában színjátszó körbe jár, gyerekkorától fogva színész szeretne lenni. A forradalom eseményeit gyerekként végigköveti, kíváncsian ácsorog mindenhol, ahol valami fontos történik, a Petőfi-szobornál, a Sztálin-szobor ledöntésénél, a Rádiónál, végül 8 évvel idősebb bátyja cipeli haza. November 4.-én házukat lövik az orosz tankok, bátyja orvostanhallgatóként részt vett a tüntetéseken, ezért novemberben több évfolyamtársával együtt elhagyja az országot. Anyjának sikerül eladnia a pesti lakást, ketten előbb Bécsbe mennek, majd New Yorkba. Itt a család barátai segítenek édesanyjának munkát találni, B. bentlakásos iskolában folytatja tanulmányait. 14 évesen egyedül beiratkozik egy gimnáziumba. Mivel nem tud jól angolul, a gimnáziumban zenét tanul a jómódú New York-i családok gyerekeivel együtt. B. egy neves egyetemre jelentkezik politológia szakra, egyetem mellett banktisztviselőként dolgozik, amatőr társulatban játszik, de akcentusa miatt végül lemond a színészi ambíciókról.

⁴⁸ Az interjút Pulay Gergő készítette

A médiában helyezkedik el menedzserként, itt ismerkedik meg feleségével. Fiuk születik. A hetvenes években háromszor látogat Magyarországra. A 90-es években Budapestre hívják dolgozni, elvállalja, mert a munka szakmai kihívást jelent számára. Feleségével végül úgy döntenek, hogy maradnak, jelenleg több amerikai-magyar vállalkozás tulajdonosa.

„B” tehát éppen a Kádár-korszak előtt hagyta el az országot, gyerekként, a disszidálás természetesen nem az ő döntése volt. 1956-ot azonban 12 évesen „végigcsinálta”, jelen volt minden fontosabb helyszínen, ahogyan a felnőttek munkahelyeiről, ő az iskolából futott az utcára részt venni a tüntetéseken, a Sztálin-szobor ledöntésében, a Rádió előtti harcoktól bátyja óvta meg. B. „úrfiúként” élt az a Rákosi-korszakban is, társbérlek nélküli nagypolgári lakásban Budapest egyik legdrágább környékén. Színésznő nagymama és szülei több idegen nyelven beszéltek, külföldi rádióadásokat hallgattak, a család barátai – a ház vendégei – a Rákosi-korszak periferiára került polgári értelmiségi-művész világában éltek: a hatalmas lakás falai talán elég vastagak lehettek ahhoz, hogy ne az utcán kelljen suttogva politizálni, napi téma volt a kitelepítés veszélye, mint ahogyan a művészet, a színházi előadások és a „nemzetközi helyzet”. B. édesanyjával nem az ismeretlenbe indult, legalábbis nem a teljesen ismeretlenbe. Menekülésiük Bécsi állomásán apja egy régi barátja (szintén emigráns magyar, de nem 56-os) felismeri B.-t (aki nagyon hasonlít édesapjára) és azonnal segít pénzzel, szállással, New Yorkban a család magyar barátai segítenek édesanyjának munkát találni és átvészelni a kezdeti nehézségeket. Ideiglenes vendéglátók tehát a család barátai: a kommunizmus elől menekült polgári értelmiségiek.

B. történetében Magyarország családi örökség. Az élettörténetből nem derül ki a szülők foglalkozása, édesapjáról mindössze annyit mond, hogy a Rákosi-korszakban polgári származása miatt nem kapott munkát. Annál több szó esik a nagyszülőkről:

„(Az apai nagymamának) állítólag nagyon elég nagy neve volt (...) Azért érdemes őt megemlíteni így, mer ő bizonyos nivót adott az életünknek, amit az a régi, békebeli, ami békebelit jelentett. Ami egy nagyon fontos korszak volt Magyarország részére, mert ő persze én is ezt ő történelemből tudom, és azt is tudom, hogy akkor arany korszaka volt Magyarországnak olyan szempontból, hogy igazán Európa egy része volt. A nem Kelet-Európa, hanem Európa. (...) Itt volt egy olyan korszaka ennek az országnak, amikor idejöttek mulatni az angolok, meg ő mások is, mert a magyarok mindig olyan jókedvűek voltak. Valahogy amennyire lehetett a kommunizmus korszaknak a folyamán, amikor én itt fölöttem, akkor ennek a békebeli életnek egy része továbbadódott nekem.”

B.-ék Duna-parti lakását a színésznő nagymama és a művész barátok teszik a legvidámabb barakká, a család otthona létezik B. számára Magyarországgént. A kommunisták Magyarországa és a szülők vélhető veszteségei (az államosított vállalat, a peremhelyzet, a kitelepítéstől való félelem stb.) B. történetében nem szerepelnek saját élményként. New Yorkban nő fel, de története alapján az „európai mentalitást” családi örökségként viszi magában a tengeren túlra. B. történetében a nagyszülők miliője az a környezet, ahol első, legfontosabb élményeit szerzi meg, a kommunista Magyarország mintha pusztán díszlet lenne, nem valóságos, amennyiben nem teremt olyan légkört, ami meghatározná, vagy alakítani B. valóságát. B. gyerekkorának helyszíne színes képeslapként van elbeszélve, ilyesmit akár Amerikába is küldhettek minden veszély nélkül:

„A balkonunk a Dunára nézett, akkor a víz, az nagyon sokat jelentett. A Duna nagyon sokat jelentett. Amit angolul úgy hívják, hogy vista. A kilátás, az meg meg hogy messze lehetett látni. A vizuális lehetőség. Nagyon sokat jelentett az életembe az, hogy ne egy más épületre nézzek rá, amikor kinézek, az itt is megvan, mer itt is egy parkra nézünk rá. (...) Hogy az ember fantasztikus látványokat lát, ha kinéz az ablakán, mert ez egy gyönyörű város. De tehát az, hogy én hogy hogy lettem felnőve, az nagyon sokat jelentett részemre”

Ezen a képen jók a kilátások, Budapestet B.-ék lakásából érdemes fényképezni, a város panorámája időtlen, nem árul el semmit arról, hogy mi történik az utcákon, lakásokban és a képen lévő Várból nézve az Országházban. B. virtuális Magyarországa egy ország az országban, egy (Szálasi-, Rákosi-, Kádár-) korszaktól független művészvilág, amely nem kötődik térhez és időhöz sem. B. számára Amerika éppen olyan értelemben nem létezik, ahogyan Magyarország sem. Elbeszélésében nincsenek nemzetkarakterológiák.

„Úgyhogy mindig volt a háttérbe egy ilyen rettegés (a kitelepítéstől). Az, hogy viszont ugyanakkor azt hiszem, volt egy olyan szolidaritás, ami mindig is intellektuális volt, minden korszakban létezett, amit nem tudott, amibe nem tudott belehatolni a kommunizmus. Mert akkor is, hogyha azok a művészek, azok a és ezt én tudom, hogy ha én nem mentem volna el a az édesanyjammal Amerikába tizenkét éves koromba, akkor valószínűleg színész lettem volna.”

Az önmegcsinálás művészete B. elbeszélésében nem Amerikához és nem is Magyarországhoz, hanem saját családjához, a nagyszülőktől kapott kozmopolita kulturális örökséghez kötődik, valamint saját, személyes eszméléséhez. B. élettörténetében kitiüntetett szerepet szán legelső emlékének. Másfél éves korában anyai nagypaja lakásában először a saját lábára áll:

„Az én Jancsi papám, a Jenő, az egy iszonyú jó üzletember volt. És családapa. És amikor én nekem nagyon korai emlékezeteim vannak. Szóval én emlékszem arra, amikor először sétáltam ő: saját erőmből, úgy, hogy egy nagy kosarat fogtam, és végigtoltam az Andrassy úti unokatestvérem szüleinek a lakásába, egy nagy halba. Végigtoltam a és ez... nehéz elhinni, de akkor másfél éves lehettem valószínűleg, nem tudom, vagy két éves esetleg. Nem- vagy valami olyan, amikor az ember elkezd, elkezd saját maga úgy járni.”

1956 B. által sokszor elmesélt történet, ő maga említi az interjú során, hogy magyar barátaival olykor közös vacsorákon felidéznek a történeteket. Az életútiinterjúban 1956 természetesen kitiüntetett esemény, a szöveget olvasva is érződik, hogy B. majdnem 50 éve elteltével is annyira átéli az élményt, hogy az szinte jelenvalóvá válik. Itt terjedelmi okokból nem idézzük 1956 hosszas és izgalmas elbeszéléséből, a történelemmé vált eseményeket és helyszíneket B. kisfiúként látta, azonban gyerek mivolta általa hangsúlyozottan nem gyerekesség:

„A Petőfi-szobor felé olyanok dolgok hangzottak el, hogy szabadság, le a kommunizmussal! Hát ilyet nem hallott nyíltan ugye a háború óta és hát hátborzongó volt, és nagyon izgalmas volt (...) Akkor, hát akkor úgy éreztük, hogy, ugyan én csak tizenkét éves voltam, de akkor nem volt korkülönbség.”

Az elbeszélésben B. másfél éves kora óta B, aki önállóan él és dönt a világban. 56-os élményeiben lelkes szemtanúként ő maga is forradalmár. 1956 itt (és nyilván sok más 56-os elbeszélésében) „történelem”, olyan élmény, amely elválik az elbeszélő személyétől, az élettörténetben sziget-szerű fejezet. B. általános iskolás koráról mesélve jut el az elbeszélésben 1956-ig, ezen a ponton azonban megkérdezi az interjú készítőjét, hogy elmesélje-e az eseményeket. 1956 „látványa” bizonyos értelemben olyan, mint Budapest látképe: mindenki által ismert és örökkévaló (amennyiben történetileg számos módon megörökített).

Az ország elhagyásának elbeszélése ugyancsak a tényeket közli, úgy tűnik B. elbeszélésének hőse számára az országváltás nem identitását meghatározó esemény, a történetben semmilyen értelemben nincs gyász, inkább a személyes boldogulás problémáit beszéli el – sikertörténetként. B. egyedül intézi sorsát, keres egy középiskolát és beiratkozik, noha alig beszél angolul, zavarában összekeveri keresztnévét és családnevét az úrlapon.

„Mivel látták azt, hogy hát egy szót se tudtam angolul, ő hát beraktak egy csomó ő ilyen matematika ő kurzusra. De ugyanakkor szájamba dugott valaki egy klarinettet, és azt mondták, hogy hát megtanítunk téged klarinetezni. Úgyhogy az volt az egyik legnagyobb szerencsém, mert azok, akik zenét tanultak, vagy akik zenéltek, akinek a szülei nyomták őket arra, hogy na, kultúra, meg ez az amaz, azok egy olyan stílusú családba gyerekek voltak, akik akik avval foglalkoztak, hogy zenéljenek, avval foglalkozzanak, hogy énekeljenek, hogy sportoljanak, stb., úgyhogy abba az irányba ment az életem. Mint gyerek. És ez egy óriási szerencse volt, mert mindenbe részt vettem az iskolába, ezáltal a maximumot ki is kaptam az iskolától. Nehéz tinédzsernek lenni, hogyha az ember nem tud jól, nem tudja a nyelvet. Tehát akkor az nehéz. De viszont New York, az mindig olyan volt, hogy a fele társaság úgyse beszélt angolul nagyon jól.”

B. a fenti idézetben nem a történet cselekvő hőse, nem alakítja az eseményeket, hanem történnek vele. Ő maga „szerencseként” említi, hogy New York-iként ugyanabba a kulturális közegbe került, ahol Magyarországon élt. B. számára úgy tűnik, nem létezik a kulturális másság, csak annyiban, amennyiben ez nyelvi különbségekkel jár, illetve saját nyelvhasználatán nyomot hagy. Édesanyjával New Yorkban először egy görög bevándorlók által lakott negyedbe költöznek.

„Ott élő család ő tagjaink segítettek nekünk találni egy szobát, ahol görög magyarok voltak. Görög amerikaiak voltak a tulajdonosai a háznak.(...) Őnekik görög akcentusuk volt. Tehát az első öt-hat évbe, év folyamán, én azt mondtam mindig, hogy dolla's. (...) És ez nagyon jellegzetes arra, hogy az ember hol nő föl, nő föl, és milyen környezetbe, mer akkor magába szívja azokat a az akcentusokat, azokat a kulturális dolgokat, ami a környezetébe van. Tehát mindig az befolyásolja, hogy az embert nagyon, és akkor úgy döntöttem, hogy szeretnék diplomata lenni”

A fenti idézetben talán nem jelentés nélküli a tévesztés. B. először görög magyarokként említi a háztulajdonosokat. Ha véletlenül is történt, érdemes elszólásként értelmezni, pusztán azért, mert terjedelmi okokból nem közölhetjük a teljes interjút, és ez a megnyilvánulás jól illusztrálja B. „disszidens” élményvilágát. B. számára a görögök magyarok is lehettek, olyan „amerikaiak”, akik nem beszélnek rendesen az ország államnnyelvét, akiknek akcentusuk van. B.-ék hat évig élnek ebben a görög-amerikai-magyar környezetben, B.

kiemeli, hogy nem született amerikaiként szintén nem született amerikaiak között élni meghatározó élmény volt számára, laikusból professzionális kultúrközi közvetítő akar lenni. B. sorsáért jelentős részben akcentusa felel, emiatt hagy fel színészi terveivel és választja inkább a politológiát, noha 60 évesen is az elhagyott képzelt Magyarországon színész lett volna.

B. számára az élettörténet-mesélés nem újszerű, a „life story” nála állandóan napirenden van: az élet vállalkozás, ugyanúgy, mint a média, vagy bármely más szakma, sikere elsősorban a vállalkozón és a vállalkozó „üzleti” érzéken és filozófiáján múlik – az „üzleti” kifejezés nem pejoratív, „kommercializált” értelmében.

„Post-war tehát a háborún túli mozgalomnak a része lettem. Ez egy konfliktusmegoldásról szólt az egész, ami tulajdonképpen visszament a konfliktusoknak a gyökeréhez, és azt nemcsak tanulmányozta, hanem azt arra az eredményre jut az ember, saját maga gondolkodásmenetébe, hogy - a az egyén az, aki igazán valamit tenni tud magáért. Az hogy ami az embert és az állatot elválasztja egymástól, az, hogy nemcsak hogy gondolkozni tud, hanem hogy a: ő változni tud.(...) A: minden hozzá minden egyes mozaik az életembe másfél éves koromtól, valamit hozzáadott az én környezetemnek a rálátására. Tehát az, hogy az embernek eseményeken esett túl, vagy volt része. És hogyha ennek a folyamatnak a gyökere a olyan egy családi hozzáálláson épül, hogy ő nem ítéli el egymást a az ember.”

„Az élet úgy hozta”, hogy B. nem politológus vagy diplomata lett, hanem sikeres médiamenedzser. Élettörténete azonban nem karriertörténet – nem így meséli el. A karriertörténetek sikerre fűzött fejlődéstörténetek. B. történetében azonban B. nem változik, másfél éves kora óta áll a saját lábán, hol alakítja az eseményeket, hol történnek vele (szerencsés) dolgok. Ez a történet a nagyszülőkkel kezdődik, meghatározó epizódjai a nagyszülők lakásában történnek, e tereket B. elhelyezi Budapest térképén „a város legdrágább részein”, ahonnan a legszebb a kilátás (vagy ahonnan lehet látni azt, ami Budapest), ide érkezik vissza a rendszerváltás után, vállalkozóként sikeresen éli és alkalmazza jól megcsinált élet- és üzleti filozófiáját. Az önmegcsinálás B. történetében a magyarországi polgári-művész-vállalkozó nagyszülőktől ered, s vegyüik észre, hogy a történetben a színésznő, a filmproducer és a nagyvállalkozó a két háború közötti Magyarországon ugyanazt a valóságot jeleníti meg, egy olyan autonóm közeget, amely a politika számára áthatolhatatlan, nem kötődik nyelvhez vagy nemzethez, és egy olyan teret, ahol az ember a saját lábán áll. Az amerikai-magyar itt nem létezik, noha a történetben ki van mondva és le van írva, de az amerikaiság vagy a magyarság nem jelent semmiféle önálló minőséget, nincs közöttük se párhuzam, se különbség. A korszak nem térhez kötött, azaz nem egy hely, vagy emberek sajátja, B. történetében kommunizmus lehetne a világ bármelyik részén, mint ahogyan szellemi arisztokrácia is él a világ minden részén. A Kádár-korszak B. történetében nem létezik. Mindez azonban nem teszi feleslegessé elemzésünket. E történetben ugyanis Kádár-korszak nem is létezhet, B. nem különít el „puha” és „kemény” diktatúrákat, számára felehetően a „legvidámabb barakk” is csak barakk, mert mindezek ugyanazt jelentik: politika által megszállt tereket, korokat és embereket; és ami talán legalább ennyire lényeges, politikától (kétértelműen is) szabad terek, korok és emberek lehetőségét.

Az itt elemzett másik 1956-os magyar története a feni ellenpólusa is lehetne. C. élettörténetében a „korszak” szinte szó szerint beleírja magát a személyiségbe.

„C” a harmincas évek elején született Budapesten. Szülei kiskereskedők, a gazdasági válságban tönkremennek. Hogy meg tudjanak élni, édesanyjának is munkát kell vállalnia, C-t vidékre küldik a nagyszülőkhöz. 10 éves koráig egy vidéki városban nevelkedik, majd újra Pestre jön egy neves egyházi gimnáziumba tanulni. C. számára a gimnáziumi évek meghatározóak, lelkes résztvevője a cserkészmozgalomnak. A német megszállást követően betiltják a cserkész szervezetek működését, C a tilalom ellenére hónapokig cserkész egyenruhában jár iskolába. 1944-ben szülei óvatosságból újra a nagyszülőkhöz küldik, a vidéki város egyházi gimnáziumában érettségizik. 1946-ban újra legálisan cserkész, részt vesz egy cserkészvezető-képző táborban. Újra betiltják a cserkészmozgalmat, C évekig látogatja egykori cserkész-tanárát. Az ötvenes évek elején a pesti bölcsészkaron kezdi tanulmányait. Apja szociáldemokrata múltja „juttatja” be az egyetemre, a Pártba nem veszik fel. A sorkatonai szolgálat elől a bölcsészkarról átjelentkezik újságíróképzésre, „díszpártonkvüliként” felveszik, de mindvégig titkolja „klerikális intézményben töltött cserkész” múltját. Egy napilap kulturális rovatánál dolgozik, rendszeresen látogatja a Petőfi-kör összejöveteleit. 56-ban részt vesz az eseményekben, fél a megtorlástól, decemberben, az utolsó pillanatban, elhagyja az országot, Bécsbe majd az USA-ba emigrál. Az USA-ban vegyész szakon egyetemi diplomát, majd Ph.D. fokozatot szerez, több kutatóintézetnél dolgozik, munkája kapcsán rendszeresen utazik Nyugat-Európába. Felsője született amerikai, otthon angolul beszélnek, de lánya felnőttként magánúton magyarul tanul. A hetvenes évek közepén látogat haza először, a 90-es években nyugdíjasként egyre több időt tölt Magyarországon, végül Budapestre költözik feleségével együtt.

„C” az interjú során elsősorban nem élettörténetet mesél, inkább véleményt mond a kommunizmusról, az interjú készítőjének kérdéseire olykor személyes történettel is illusztrálja véleményét, de ez nem igazán jellemző. C. tehát nem mesél, hanem ítélez, méghozzá hosszasan és fájdalommal. A narratív interjúk elemzői a legtöbb esetben a történetek tudományát művelik, az elbeszélések történeti és nem argumentatív részeit vizsgálják, feltételezve, hogy az identitás a történeti elbeszélésben jön létre, a korszakokra és helyekre való emlékezés narratív, azaz történetbe rendeződik és történet elemzésével értelmezhető. Jelen esetben úgy érzem, érdemes kivételt tenni. Szándékosan tesszük félre azt a kérdést, hogy miért kerül az ítélet a történet helyére. A kérdés természetesen releváns lehet, ha a történet helyét keressük. Itt azonban a Kádár-korszak helyét keressük disszidensek elbeszéléseiben, C. szövegében éppen az a furcsa, hogy a Kádár-korszak uralja a teljes szöveget – a történetek után nyomozóként úgy is fogalmazhatnánk, hogy a Kádár-korszak kiszorítja a személyes történetet. C. ítéletei súlyosak, önmagát egy korszak gyermekének látja (mint majd meglátjuk nem is annyira metaforikusan), ítéletei sokszor éppen annyira érintik saját személyét, mint amennyire a kommunizmust, a kettő sajátos módon kapcsolódik, vagy rendeződik, ahogyan vád, önvád, büntetés, lázadás, elnyomás képes keveredni. A személyes élettörténeti szövegek elemzésének egyik legnagyobb nehézsége az elbeszélő és az elbeszélte viszonyának tisztázása. A történet és a fikció elemzésekor szétválasztható a szerző és a szövegben szereplő egyes szám első személyű elbeszélő, megtehetjük, hogy nem a szerzőt, hanem a kizárólag a szereplőt vizsgáljuk, ahogyan az irodalmi szövegek értelmezésénél, a szöveget a szerzőtől független, önálló entitásként kezeljük. Itt azonban ítéletet, véleményt vagyunk kénytelenek elemezni, amelyeket a szerző olykor önmagára vonatkoztat, mivel ítéletről van szó, lehetetlen elválasztani az ítélezőt és az (el)ítéltet. Ezért itt még egyszer érdemes hangsúlyozni, hogy az elemzés a Kádár-korszakra és nem az elbeszélő személyére irányul, ebben a szövegben a kettő másképpen kapcsolódik, mint a többi elemzett interjúban, ez azonban nem változtat az elemzés tárgyán továbbra sem. Az alábbiakban tehát az interjú kifejezetten argumentatív részleteit mutatom be, azért, mert a Kádár-korszak ezekben a szövegrészletekben található.

C. huszonévesen, 1956 decemberében disszidál Amerikába. A hatvanas évek közepén, majdnem 10 év elteltével találkozhat először szüleivel Bécsben. Bár elmondása alapján adminisztratív akadályai nem voltak, ő mégsem merete átlépni az osztrák-magyar határt. Magyarországra először a hetvenes évek közepén tér vissza. Ettől kezdve nyugat-európai szakmai útjait összeköti szülei meglátogatásával, évente három hetet tölt Budapesten. Az interjú C. budapesti lakásában készült, a 90-es évek közepétől itt él. C. tehát közelről láthatta a Kádár-korszak Magyarországot, elbeszélésében azonban ezek a látogatások inkább leskelődésnek tűnnek:

„Bejártam egész Európát. És mindig eljöttem legalább három hétre ide Magyarországra a szüleimhez. Mindig meglátogatni, úgyhogy láttam eléggé közelről, de csak ilyen icipici ablakokon, hogy mi megy végbe itt Magyarországon.”

C. tehát „csak” látja, mi történik az országban, tiltott helyről les meg egy tiltott helyet, az „icipici ablakokon” át látott dolgok nem elmondhatóak, méghozzá azért, mert a leselkedés erkölcsstelen, tiltott. C. a leselkedő pozíciójában biztonságban van, védi őt búvóhelye, az eléje táruló tapasztalatokat úgy érzi, titokként kell őriznie, titkának elárulásával ugyanis azokat leplezné le, akiket meglesett. C. amerikai állampolgárként Magyarországon inkább vaknak tetteti magát:

„Majdnem húsz évvel utána. Ugye? Jöttem vissza, és az nagyon izgalmas volt. Még bennem volt az a félelem és tartózkodás, hogy mi lesz. Ami abszolút tudtam észbe, hogy abszolút semmi okom nincs rá, de azért mégis frászt kaptam, mert otthon felejtettem az útlevelemet, ha leigazoltatnak valahol, akkor mindjárt mentem vissza érte villamosról. És a tudod ez a félelem megmaradt. És néhány tekintetben az megalapozott félelmem volt, mert ugye soha nem lehetett tudni. Mindig volt valami. Lehetett volna valami, de próbáltam nem fölízgatni a kedélyeket. Mert én nem azért jöttem ide, hogy kritizáljam a helyzetet. Ugye, azért jöttem, mert akartam a szüleimet, és a többi rokonaimat látni. Ez megtörtént, és ennek fejében én hajlandó voltam befogni a számat, soha nem kritizáltam és nem is lett volna helyénvaló. (...) Nem is lett volna illő, de nem is tisztességes. Na most ha én magyar állampolgár vagyok, kettős állampolgár, most már erre idézőjelbe jogom van beszélni a múltról, jelenről és a jövőről, úgy, mint bárki másnak. Most nincsenek ilyen gátlásaim, de akkor voltak. (...) Mint egy vendég. De most már nem vagyok az, úgyhogy más a helyzet. Hála Istennek”.

C. rejtékelyét amerikai útlevele biztosítja. C. személyében azonban „lehetett volna valami” vagy „mindig volt valami”, amit a magyar hatóságok észrevehettek volna, ami miatt bajba juthatott volna, ha nincs nála a védelmet jelentő útlevél. A „titok” valóban rejtélyes: lehet Magyarországon valami olyan, amit csak C. lát, de nem mondhat el, lehet C. személyes titka, amit a magyar hatóságok kideríthetnének róla, ha nem védené az útlevél. E titok mindenképpen bűn, amennyiben kitudódása büntetéssel jár, vagy C., vagy környezete kerül bajba. C. tehát veszélyes titkok hordozója. A fenti idézetből azt is megtudjuk, hogy e titkok az állampolgársággal állnak összefüggésben, mintha az amerikai útlevél pecsételne valamit titkossá és a magyar személyi igazolvány oldaná

fel a beszéd tilalmát. Az interjú szövege ebben az értelemben nem más, mint a tilalom alól feloldott beszéd, C. elmondja nekünk, mi az, amiről sokáig hallgatnia kellett.

C. tehát a Kádár-korszakot egy olyan nézőpontból látja, amely tiltott, azaz kívülről, Nyugatról. A „korszakról” és „helyről” elmondható valami, ami belülről nem látszik, és ami a „bennszülöttek” szemét esetleg felnyitná. C. egyfajta „valóságot” lát, az igazoltatók mintha virtualitást teremtenének a „bennszülöttek” köré. C. fenyegetettsége tisztánlátásából adódik:

„Mert ugye mindig nagyon érdekelt, hogy mi megy Magyarországon, mi megy végbe, és próbáltam annyit olvasni, amennyit lehetett róla, habár ugye a kívülállónak mindig könnyű kritizálni. Hogy sokszor elgondolkozom, mi lett volna velem, ha itt maradok. Egész biztos, hogy a gondolkozásmódom nem lett volna olyan, amilyen itt. És ebből nem akarok igazságtalan lenni. Nem az én érdemem az, hogy a viszonylag tisztán látom a helyzet-helyzetből, milyen helyzetből nézed a dolgokat.”

Vegyük észre, hogy a tisztánlátás képessége nem C. személyes érdeme. A „helyzet” hozta létre, C.-t tehát sajátos – disszidens – pozíciója teszi beszédessé. Az elemző sem lát tisztán, a disszidens pozíciója C. szövegében rendkívül ambivalens, nyilvánvalóan nem véletlenül igényli C. részéről a fenti „tisztázást”. Az ittmaradtak a fenti idézetek alapján „tudatlanok”, de léteznek azonban olyanok is (C. „igazoltatói”), akik tudnak valami olyat, amit mások nem tudhatnak, és akiknek érdekük fenntartani ezt a tudatlanságot, ezért „látszatot” teremtenek. Amennyiben a „Kádár-korszak” egy hely, amit az élettörténetekben keresünk, és amely e történetek által jön létre, C. élettörténetében úgy tűnik, ezt a helyet valakik valamiért „csinálják” és fenntartják mint virtualitást. A továbbiakban tehát érdemes azonosítani az aktorokat és követni C.-t a „látóvá válás” útján, mert a Kádár-korszak az, amit C. észrevett.

„Hogy ebbe a rendszerbe születni bele, és ez a rendszer tizenkét éves koromba teljesen elpusztult. (...) Én mikor korán visszajöttem negyvenötbe, és tizenhárom éves koromba, még annyi se voltam, és én sírtam.(...) Átmentem a Lánchídon Budára, kedvenc helyem a Budai vár volt, hihetetlen romokba. Várfalak kiéve, minden rom, és ott hatalmas tömeg. Romok heverték az utca közepén, úgyhogy nem volt könnyű. Senkit nem láttam. Az teljesen elhagyatott volt. Ez május e májusba. E május elején lehetett, negyvenötbe. Még akkor is. Ugye? Borzasztó látvány volt. És én ott elkezdtem sírni. De hát senki nem látta. Mer egyedül voltam. (...)De most jön ez a háborús pusztítás, tizenkét éves koromban, akkor már az én generációm végigment egy csomó... Tehát azt, amit gyerekeknek nem lenne szabad.”

„Látnia”- feltehetően ezzel a szóval akarta befejezni C. az idézett szövegrészt. C. tehát beleszületett egy „rendszerbe”. A német megszállás idején szülei vidékre küldik a nagyszülőkhöz, hazaérkezése torokszorító élmény, a Budai várát (és a „rendszert”, amibe beleszületett), romokban találja, emberek nélkül. Ő nem lát senkit és őt sem látja senki, a jelenet végtelenül szomorú. A felnőtt C. visszaemlékezésében az „összeomlás” élménye látvány, e látással elviselhetetlenül magányos, mintha C. 12-13 évesen egy olyan tudás birtokába jutott volna, amit egy felnőtt is nehezen viselne, és ami megoszthatatlan: a jelentben a kietlen, romos tájnak nincs más élő tanúja, mint ahogyan C. kétségbeesett sírásának sem.

A romok látványa egy időre elfelejtődhet, az újjáépítés évei következnek C. történetében is, újra felveheti a cserkészgyenruhát.

„Cserkész lettem negyvenhatba, és a negyvenhatba talán egy évvel, vagy két évvel, mint normális volt, én is őrvezető lettem, és az nagyon nagy dolog volt az én életembe egy vezetői minőség. De amire azóta se vagyok képes arra az ambícióra és azzal a le az a lelkesedésre azt hiszem, én azt... elégettem mindent. (...) Ez volt az én aranykorom, mint diák. Ezt mindig ma is úgy érzem, erre gondolok vissza a legnosztalgikusabban.”

A cserkészlet C. életének kitüntetett pillanata, rövid aranykor, amikor egy átmeneti időre visszatért a két háború közötti Magyarország otthonosságára. A kiskamasz (és a felnőtt elbeszélő) C. számára a cserkészlet teremtett folytonosságot a háború előtti és utáni Magyarország között. A német megszállás idején elszántan viselte a betiltott cserkészgyenruhát, ebben az átmeneti korszakban úgy tűnt, nem hiába: hűsége, lelkesedése és ambíciói az őrvezetőségig vitték. C. cserkészként lehetett szabad, autonóm ember és felelős vezető. A cserkészmozgalmat azonban a kommunisták is betiltják. C. ekkor már nem gyerek, nem veheti fel újra a tiltott egyenruhát, hogy felmutassa tiltakozását. Szeretett cserkészstanárát titokban látogathatja, ez a tiltás azonban nem olyan egyértelmű, mint az egyenruha tilalma, a látogatások „klerikális intézményben töltött cserkész múltja” iránti hűségéről árulkodhatnak, ami C.-t kizárná az egyetemről. A látogatások tehát egy idő után elmaradnak, C. egyetemista lesz.

„Mint piarista diák, és ott fejeztem be a középiskolát. Ez volt az oka ennek a ennek is. Az is egy nagyon nagy arányú, az emberek életébe, értékrendjét befolyásolják ezek a nagy események, amelyek teljesen erőteljesen segíteni rajta. Ugye? Ez ez meghatározza az élet sodrát. Ami ami történik magunkon kívül.”

A „nagy esemény” C. szövegének kontextusában nem történelem viharait jelöli, a rendszerváltozásokat, háborút, stb., hanem a piarista gimnázium cserkészmozgalmát. Szándékosan hagytuk meg a fenti idézetben az előbeszéd szaggatottságát, illeszkedik a szövegrészlet tartalmához: a „nagy esemény”, a cserkészként megélhetett autonómia és a cserkészmozgalomban kapott értékek „erőtlenek” ahhoz, hogy megvédjék C.-t attól, ami rajta kívül történik. Mintha a cserkészlet ereje akkor mutatkozhatna meg, ha C. ruhaként (páncélként) magára vehetné; enélkül védtelen áldozata a rajta tevékenykedő eseményeknek, tárgya és nem alanya lehetne saját mondatainak.

„Negyvennyolcra még világosabb volt, negyvenkilencbe már akkor tényleg akinek volt kétsége, az nem szaladhatott szabadon, nyilvánvaló volt. Úgyhogy egyre nagyon kilátástalan volt a helyzet. Egy picit hasonló, na most az akkori politikai félelmeket, ami még maradványai a fölváltotta a félel- az egzisztenciális - félelem. Ugye mi lesz velünk? Hogy alakul a sorsunk? Megmarad-e az állásunk? De ezek, ha vannak félelmek, ezek normálisnak nevezhetők. Ugye olyan rendszer még nem volt érvényben, és nem is lesz, amikor mindenki teljes biztonságban érezheti magát. Politikailag, társadalmilag félni kell, hogy kirabolnak, leütnek, ez mindenütt így van. Persze, és hát ez a félelem azért egy kicsit jobban kezelhető, mint a politikai félelem. Teljesen ki van szolgáltatva az emberek azoknak a hatalmasságoknak, akiket nem is ismerünk. Ugye, na most ez a létbizonytalanság, ami nagyon a hatalmába kerítette a magyarokat. Ez a ez nem feltétlenül elvetendő, mer másképp nem lehet. Ez az egyetlen útja-módja.”

Ahogy az interjú szövegében több alkalommal, itt is összezsúszik a múlt és jelen. C. a „magyarokról” beszél a „magyaroknak”, ő az, aki kívülállóként láthatja a félelmek hálózatának működését. C. világában a félelem természetes, „egzisztenciális” élmény. A korszakok különös módon csúsznak egymásba a fenti idézetben: a fordulat éve kerülnek a fordulat éveire: ’49 inverze ’89-nek. Az idézet félreérthető, terjedelmi okokból nem idéztem a további fejtegetést, itt nem nyilvánvaló, hogy C. az „egy picit hasonló” hasonlítottján az 1989 utáni Magyarországot érti. 49-ben tehát az „egzisztenciális félelemre” íródott a „politikai félelem”, 89-ben a politikai félelmet váltotta fel az egzisztenciális. A világban való tájékozódáshoz és a társadalom fejlődéséhez szükséges, hogy a kétfajta félelmet el tudjuk különíteni. Az egzisztenciális félelem élménye leginkább az utcai bűnözőktől való félelemhez hasonlít (kirabolnak, leütnek), az analógia lapja feltehetően a „személyes vagyoni elleni bűncselekmény”, a politikai félelem ehhez képest azt jelenti, hogy „teljesen ki vagyunk szolgáltatva azoknak a hatalmasságoknak, akiket nem is ismerünk”. A létbizonytalanságára telepedhetnek az ismeretlen nagyurak. C. világa kaffkai, a politikai félelem világában valaki bármikor megrágalmazhatja Jozef K.-t (C.-t, vagy bárki mását). Az ismeretlen nagyurak szándékai, arca és kiléte kifürkészhetetlen méghozzá olyan módon, hogy a hatalom által érintett kénytelen állandóan a személyre és a szándéokra következtetni. A politikai hatalmat tehát a „szándék” és autoritás különbözteti az egzisztenciális félelem hatalmától, a politikai félelem személyhez kötődik, testetlen szorongássá a hatalmas személy láthatatlansága fokozza. Létezik azonban „emberarcú” hatalom is. C. többször megemlíti az interjú során, hogy személyesen ismerte egyetemistaként Antall Józsefet, és testközelből látta Nagy Imrét.

„Úgyhogy különben Antall évfolyamtársam volt, és én találkoztam vele, az el- az első két évbe ugyanezeket az előadásokat hallgattam, mint ő. Ő abban az időben könyvtár szakos volt, aztán tanárjelölt lett, mint ahogy én voltam később. Nagyon érdekes, hogy az ember visszanéz, nem is olyan meglepő, hogy a történelem sodra őt vagy az olyan típusú embert mint ő, felszínre hozta.”

„(Nagy Imrét) Sokszor látták, hogy az utcán sétált, én is láttam, nézte a kirakatokat, mikor a pártból is kizárták, és sétált az utcán. Egyszer majdnem odamentem hozzá, de aztán nem voltam, lehet, hogy én keverem ezzel bajba, én hajlamos vagyok arra, hogy odamenjek valakihez. Olyan ösztönszerűen. És de nem csináltam ezt. Ez a Körúton volt, nem messze az utcán, kétszer láttam az utcán. Úgy, hogy ő lejött, lesétált.”

A rendszerváltó miniszterelnökök C. számára ismerősek, láthatóak, tapinthatóak. Antall a múltból kerül elő, a „történelem sodra” személyesen C. mellől kap fel valakit az egykori egyetemi előadóteremben. Nagy Imre utcai megjelenése szinte álom-szerű, a szónoki emelvényről ordító kommunista politikusok közül az egyik hirtelen ott áll a Körúton, nézegeti a kirakatokat, megérinthető, megszólítható, mint bárki más. De mintha lenne valamiféle tilalom Nagy Imre személye körül, C. „ösztönös” közeledési szándéka bajt hozhat Nagy Imrere (és nem fordítva! – hiába álomszerű a jelenet, mégsem elemezhetjük álomként). E ponton megállunk az elemzésben, A Nagy Imre-jelenet különösségét a politikussal kapcsolatosan érzett intimitás és valamiféle tisztázatlan bűnösség-elképzelés teremti meg. Lássuk be, nem tudhatjuk, mivel keverhette volna bajba (akár a valóság, akár a fantázia szintjén) C.

Nagy Imrét. A jelenet mégis kihagyhatatlan, mert éppen a politikával kapcsolatos ambivalenciát illusztrálja: a politikus hatalomként fenyegető és láthatatlan, nem helyhez kötött, ott lehet mindenhol, másfelől azonban ismerős, ismerős helyhez kötődik, testével van jelen egy valóságos térben (Körúton, egyetemi előadóban); másrészt, egy félmondatban még visszatérve a Nagy Imre-jelenetre, a politikushoz kötődik valamiféle szakrális. Nagy Imre a fenti jelentben – tisztázatlan okokból – érinthetetlen. Bizonyos típusú emberek adott történelmi korszakban vezetők lehetnek, a korszak nevezi ki őket vezérré, ahogyan Antall Józsefet is - az ilyen személy szentségét a „korszak” autoritása teremti meg.

Az ismeretlen fenyegető politikus a „moszkovita”. Titokzatos hatalmát Moszkvától kapja, személy szerint ő is ember, aki utasításokat hajt végre.

„Ennek a forradalomnak a lényege az volt evvel mindenki egyetértett, hogy a minden baj forrása nem tulajdonképpen az, hogy a kommunista rendszer alatt élünk, hanem az, hogy a kommunista rendszert egy külső hatás, a Szovjetunió erőszakolta ránk.(...) Úgyhogy ott ezekbe a nagy felvonulásokba a leggyakrabban kiabált szuper szövegek, ruszkiak, haza! Ezt nagyon szépen, ütemesen lehet kiabálni, és ezt hallottam én a legtöbbször, és ezt kiabáltam én is a legtöbbször.”

C. az utolsó pillanatban hagyja el az országot, mindvégig reménykedik, hogy még történik valami, ami nem kényszerítené távozásra. Elbeszélése alapján ekkor – 56 decemberében – még nem tudhatja, hogy őt is érintené a megtorlás. C. nem harcolt fegyveresen, szemtanúként volt jelen az eseményeknél. C. az orosz megszállóktól való félelmében hagyta el az országot, örökre maga mögött akarta hagyni az arctalan, fenyegető politikusokat. A határ átlépése sok migráns történetének kitüntetett epizódja (v.ö. Kanyó 2002). C. történetében úgy tűnik, az ország elvesztése korábban történt: a lebombázott Budapest látványát meséli el, mint felnőtt, gyászélményként, számára ekkor omlik össze az, ahol otthon érezhette magát. Cserkészvezetőként élhetett át utoljára lelkesedést és ambíciót, a mozgalom betiltásával ezek az érzelmek, őt idézve, „elégtek” belőle. Figyelmesen olvasva a fenti – rövidre húzott – 56-jelenetet, hiányzik belőle az eufória élménye, mintha némileg cinikus is lenne, C. egy ritmusra kiabál a többiekkel, mint azt a későbbi események igazolják – hiába.

„Úgyhogy mikor kiértem Ausztriába, ott leültem az osztrák oldalon a határkö- köre, akkor cigarettáztam, elszívtam egy cigarettát semmi különös érzés. Se öröm, se szomorúság. Semmi, nem. Teljesen semleges lelki és szellemi állapotba elszívtam a cigarettát, és mentem tovább (...) És a jó csomó kaland után az Egyesült Államokba mentem, és ott kaptam egy ösztöndíjat egy egyetemre. A nem az én személyes érdemeim miatt annyira, hanem a magyarok népszerűek voltak. Ez is nem úgy hangzik, mint ahogy tényleg szeretném. Ez is a forradalomnak volt köszönhető. Egy évet. A forradalom nélkül nem - nyíltak volna meg a kapuk olyan szélesre, mint ahogy megnyíltak”

C. 56-osként juthat Amerikában egyetemre, ahogyan ő mondja, nem személyes érdemei miatt. A Történelem, a Korszakok, az egzisztenciális és politikai félelmek teremtik C. helyzetét, amelyekben üldözött vagy kegyelt, de nem C. 1956 nem válik el attól, ami előtte és utána történt, nem kitüntetett eseménye az élettörténetnek, noha C. „56-os magyar”, és mintha C. élete sem változna meg az Amerikába vándorlással. Amerikában tovább élteti az ekkor már Kádár nevével jelzett korszakot, amitől menekült, az autoritás, mindenütt jelen van, ő viszi magával:

„Mert a legtöbb ember, én is közöttük, Magyarországon arra képeztük magunkat, hogy valahogyan kislisszoljunk, elkerüljük a rendszernek a durvaságait, megmentsük a bőrünket. Mer nagyon kellett vigyázni, és volt az emberekbe egy ilyen: szabotálsági egy ilyen hajlam, amikor nem látták, amikor nem tudták elkapni, akkor mindig megtettük azt, hogy nem hajtottuk végre a a kérelmeket, vagy rendeleteket. Ez, ez még ma is megvan a magyarokba. Ez annyira beidegződött. És ez nekem nagyon nagy hátrányom volt odakint, mert ugye aki nekem parancsol, ugye az a tanárok például. (...) Tanáraink, szü- a szüleim. Kimentiünk külföldre, és keserves tapasztalatok útján rájöttünk, hogy ez a módszer szüksé- nem szükséges. Nem nem mindig igaztalan, vagy igazságtalan a tekintély. Ugye? (...) A szabályok - nem tiszteletének, és ez a direkt következménye, mer hát a negyven éves korszaknak. (...) És nekem is keserves volt ezt kimagyarázni. És nem is vagyok benne biztos, hogy annyira hibáztam. Ez az á- ez az általános ellenkezés. Nem számít, ki van az uralmon, ez a - mindig azok min- mi mindig a rövidebbet húzzuk. Ugye?”

C. Amerikában tehát sokáig neveletlen gyerek (huszonévesen is, mert magyar), majd lassan „átnevelődött”. A korszak és a hely a fenti idézetben „autoritás”, ahogyan a korábbi idézett szövegrészekben a politikusok. A nemzeti mentalitás C. elbeszélésében szülői neveléshez hasonló folyamat során jön létre, a korszakok „megtanítanak” valamire, ezek beidegződésekké válnak. Magyarország itt úgy működik, mint egy rossz, tekintélyelvű szülő (apa). Magyarországon, ahová C. a Kádár-korszak alatt bekukucskálhatott, az emberek továbbra is ebben a nevelésben részesülnek:

„Rákosi-rendszer egy picit becsületesebb volt, hát ez erről is szól. Becsületesebb volt abból a szempontból, hogy tudtad, hogy pontosan hogy reagálnak, hogyan viselkednek, mik a követelmények, ott nem volt félreértés. Na most amit észrevettem itt Magyarországon, hogy a Kádár-rendszer idején, hogy az emberek belekényszerítettek egy nagyon megalkuvó helyzetbe. Itt azt én észre vettem, rengeteg ilyen megfigyelő volt, akik beköpték az embereket. Ilyen titkos megfigyelők, rendőrségi alkalmazottak az emberek között. Nem is vették észre, hogy kik azok.”

„Rákosi-apa” szigorú, sőt kegyetlen, de következetes, „Kádár-apa” kevésbé szigorú, következetlen, jellemtelen. A Rákosi-korszak politikusai „moszkovita” voltukból nyerték tekintélyüket, a Kádár-korszak spiclikkel tartja fenn hatalmát. A „korszak” azonban mindkét esetben személy, szülő, akikkel C. sokáig, még a messzi Amerikában is kötődik, és noha ő maga személy szerint kivonta magát a „politikus-szülők” felügyelete alól, ez nem szünteti meg a korszak antropomorf mivoltát: magyarországi látogatásai alkalmával szinte a bőrén érzékeli a „kor” fegyelmező tekintetét, védekezésül magával hordja útlevelet, és nem beszél – mert tisztességes – saját vér szerinti szüleinek a rajtuk uralkodó jellemtelen „apáról”. C. ezt a titkot látja egyelőre Amerikából, az ilyen módon teremtett „apa” ellen személyes autonómiája nem nyújthat védelmet (v.ö. fentebb a „politikai hatalomról”) egy másik „apa”, az útlevelet kibocsátó nagyhatalom azonban igen.

C. szemszögéből – a fentebb elmondottak alapján feltételezhetjük – egyáltalán nem mindegy, hogy Magyarországon „rendszerváltás” történt, vagy „rendszerváltozás”. Az előbbi a fiak lázadása lehet az apa ellen, az utóbbi az apa halála (a gyerekek passzivitásával). Az alábbiakban kiderül, hogy egyik sem:

„És az egyik észrevételem, ami tényleg az életemhez tartozik, az hogy ugye végre ez egy kommunista rendszer, hogy azt egyszerűen szétbontották. Az nem rendszerváltás volt. Az az egyik teljesen szétkorhad, vagy mondhatnám nyugodtan, szétrohad, saját maga cselekedeteinek az alapján.”

Mielőtt a fenti szövegrészt elemoznénk, nézzük meg, hogyan omlott össze az apa konkrétabb, legalábbis megfoghatóbb, szimbóluma:

„Az csodálatos látvány volt a Sztálin-szobor. Két csizma a hegesztőpisztollyal próbálták ledönteni, az nagyon szilárdan állott ott. Na most az a az a szobor megmaradt természetesen, a szobor nem maradt meg, de a lelátó az megmaradt, ugye, az elvtársak mindig onnan figyelték a felvonulókat május elsején, április negyedikén, ilyen nagyobb ünnepeken, a Dózsa György úton. Na most éppen ott voltam, mikor kezdték lebontani. És be is mentem belülré, rettenetesen nézett ki belül a fal. Amilyen elegáns volt ebbe a moszkovita stílusba kívülről, belül a malter lógott a téglák közül, és csak az WC volt ott a főuraknak, akik időnként le kellett szaladniuk. (...) Érdekesnek találtam. Az most már nyoma sincs. Ugye? De azon is ott voltam, amikor lebontották. Na: nagyon kellemes érzést váltott ki belőlem, mert az tényleg egy- pontot tett egy hosszú útra. Akkor már izé Antal volt a miniszterelnök. És úgyhogy ezek a kis események. Na most ha visszagondolsz te életedre, vagy bárki életét, életéről, mindig ilyen kis epizódok. Amik formálják az ember útját. Hová megy, merre megy, miért, hogyan. Soha nem egy ilyen nagy az esemény, amikor valami nagy.”

Ahogy a félelem lélektanának elemzésében összeecsúsznak a „fordulatok évei”, 49 és 89, itt 56 és 1990, a Dózsa György úti emelvény lebontásának éve, keveredik. C. számára a Sztálin-szobor ott maradt 1990-ig a Dózsa György úton. 1956 elbeszéléséből hiányzott az eufória, C. nem 56, hanem 89-90, az emelvény lebontása kapcsán meséli el a Sztálin-szobor ledöntését és az élményhez kapcsolódó karneváli győzelemhangulatot. A Dózsa György úti emelvény lebontásából nem lett „történelmi esemény”, emléket nem őrzik évről évre kollektív kinyilatkoztatások, mint például Nagy Imre temetésének eseményét, vagy feledhetetlen képsorok, mint pl. éppen a Sztálin-szobor ledöntését. C. azonban a két eseményt összekapcsolja, így a Sztálin-szobor virtuálisan 1990-ben dőlhetett le, amikor C. a Dózsa György úton ácsorogva végignézi, ahogyan lassan lebontják a szónoki emelvényt, odasétál, megnézi közelről és belülről. Az élményben van valami gargantuai⁴⁹: a gigantikus emelvény, ahonnan az óriások beszéltek, egy WC-t rejt, úgy látszik, az Apákat olykor elkapta a szűkség, miközben a nép felett seregszemlét tartottak. Sztálin C. elbeszélésében tehát akkor „omolhat le”, amikor meg lehet nézni belülről, a politikus eltűnik az emelvényről, hétköznapi emberré válik, akinek nem csak mindenhol jelenlévő tekintetét és széles gesztusait lehet látni, hanem az alfelét is. A politika C. számára csak 1990-től létezik alulnézetből (amennyiben „az” nem őt nézi, illetve nem csak meglesni lehet). Ez a nézőpontváltás teszi C.-t valóban látóvá, az emelvény belsejébe pillantva szabadul meg a politika-apák tekintélyuralmától.

⁴⁹ A Sztálin-szobor ledöntésében is, bár C. nem meséli, de számos szemtanú igen: a már földön fekvő szobrot a jelenlévők közül többen levizelték.

Röviden összefoglalva tehát C. történetét, azt mondhatjuk, C. „Kádár-korszaka” személy, méghozzá szülő figura. Az elbeszélésben a „korszak” különös módon ér véget: elveszíti személyességét, a kommunizmus materializálódik, lelketlen anyag lesz, „rendszer”, amely – mint épület, vagy emelvény „szétkorhadhat, összeomolhat”, miközben az onnipotens politikus emberré vulgarizálódik. Megmarad az „ország”, ami viszont megőríz valamit mindebből, vagy átveszi a „korszakok” és a „politika” antropomorfizáltságát és szakralitását – a kettőt egyszerre. Ezt maga C. fogalmazza meg zárszóként:

„Az negyvenhat év. Magyarországon csak huszonnégy évig éltem, ugye? Úgyhogy az életem többségét azt ott éltem le. De az első húsz évet nem tudod lerázni magadról. Sok magyar megpróbálta, nem megy. Az a az amikor a meghatározások, te a te egyéniséged, mivoltodnak a meghatározása, akkor történik, amikor az az első húsz év. Azt nem lehet elfelejteni. Úgyhogy az az, ami még mindig a ez inkább egy ilyen spiri relatív kapcsolat. (...) Sok ilyen magyar van. Szeretik Magyarországot csak tudod csak azért mer ez volt az ő országuk, jó Magyarország. Ugye én is így vagyok.”

Vállalva, hogy állításaink „belemagyarításnak” is tűnhetnek, nem hagyhatjuk figyelmen kívül C. saját értelmezését Magyarországhoz, illetve magyarsághoz fűződő viszonyáról. A szöveg töredezettsége adódhat C. „amerikás magyar” beszédéből, ugyanis több mint 40 éven át kizárólag szüleivel beszélt anyanyelvén. C. keresi a megfelelő szavakat szülőhazájához való viszonyának kifejezéséhez. A „*spiri relatív kapcsolat*” kifejezésben felehetően először „spirituálisat” akart mondani, ez jól illeszkedik fentebb fejtegetett elképzelésünkhöz: valóban, C. folyamatos lelki kapcsolatban maradt Magyarországgal amerikai távolléte során, foglalkoztatta az ország jövője, rengeteget fantáziált arról, mi lett volna, ha itt maradt volna, egyszóval érzelmileg kötődött egy helyhez, amelyet éppen az emberek ilyesfajta kötődései „szentelnek” meg, ezáltal válhat a helyhez való érzelmi viszonyulás nemzeti kötődéssé, azaz „spirituálissá”. A „relatív” értelmezésünkben nem ’viszonylagosságot’ jelent, ennek a szónak itt nem tudnánk értelmet tulajdonítani, feltételezzük, hogy az angol nyelv alapján rokoni kötődésekre utal, ez egybevág értelmezésünkkel akkor is, ha konkrétan, itt maradt szüleire gondol, és akkor is, ha a fentebb kifejtett „atyai” metaforákra. Amint olvashattuk, a félelem mechanizmusai által „neveletlen magyarokat” világga üldöző hely mégis jó lehet, valószínűleg éppen e kötődések miatt.

A „Kádár-korszak” vége: „E”⁵⁰ és a Foglalt házak

E. története hagyományos értelemben nem disszidens-történet, ugyanis közvetlenül nem a Kádár-korszakra vonatkozik. E. 1991-ben hagyta el az országot, Berlinbe vándorolt. Annyiban azonban illeszkedik a sorba, amennyiben a hazátlanság Kelet és Nyugat közé helyeződik a tér konkrét és konstruált értelmében egyaránt, valamint az emigráció lehetőségét a rendszerváltozás teremti meg, szó szerint tér jön létre Kelet és Nyugat között, a menekülés nem a Nyugat felé, hanem Kelet és Nyugat közé történik. Új, eddig elzárt tér nyílik meg, ez a hely furcsa módon maga a demarkációs vonal. A Berlini fal leomlása után hirtelen láthatóvá váltak a két fal közé szorult házak, ezeket az épületeket tömegesen szállták előbb német, később más európai országokból érkező fiatalok.

E. Budapesten született. Apai és anyai nagyszülei egyaránt szőlősgazdák voltak az ország neves borvidékein. Apai nagyapja a 2. világháborúban katonatisztként szolgált, nyilas múltjáról ugyan nem mesélt a családban, de idős korában is Hitler-bajuszt viselt és nyíltan hangoztatta antiszemita nézeteit. Szülei már Budapesten ismerkedtek meg, kollégák voltak egy vállalatnál. E. egy éves volt, amikor szülei elváltak. E. és nővére édesanyjával maradt egy lakótelepi lakásban. Édesanyja újra megházasodott, férjhez ment egy nála 12 évvel fiatalabb férfihez, aki akkor töltötte sorkatonai szolgálatát. Édesapja szintén újránházasodott. Mindkét új házasságból két-két gyerek született. Édesapjának két lánya, édesanyjának két fia. E. 8 éves, amikor idősebb öccse születik, 17 éves, amikor fiatalabb öccse. Édesanyja és nevelőapja E. gyerekkora óta alkoholproblémákkal küzd, mindennaposak otthon a veszekedések. E. szakközépiskolásként – a nyolcvanas évek végén – anarchista, punk frizurát és punk ruhákat visel, az iskolában akkoriban mindez meglehetősen szokatlan, kivívja a tanárok ellenszenvét, azonban extravagáns öltözködése mellett jó tanuló, egyeteme készül. A rendszerváltást követően barátnőjével csatlakoznak egy sorkatonai szolgálat eltörlését követelő szervezett anarchista csoporthoz, aktivisták, tüntetésekre járnak, szórólapokat osztogatnak. E csoportban hallanak először a berlini foglalt házakról. 18 éves, amikor édesanyja és nevelőapja újra inni kezdenek, E.-nek kell vigyáznia egy éves kisöccsére. Barátnője apja ebben az évben meghal alkoholizmusa miatt. Egy családi veszekedés után a két barátnő egyik napról a másikra elhatározza, hogy Berlinbe szöknek, E. a postástól átveszi a családi pótlékot, a pénzből másnap már a vonaton ülnek, E. nem érettségizik le. Beköltöznek az egykori Fal környékén lévő foglalt házak egyikébe, otthonról hozott pénzüket osztják be, kidobott élelmiszert esznek, akárcsak a foglalt házak német lakói. Illegális

---

⁵⁰ Az interjút Zombory Máté készítette

bevándorlóként ki van téve az idegenrendészeti hatóságok zaklatásainak, ezért látszatházasságot köt egy spanyol származású, német állampolgár férfival. Több foglalt házban él, egyik lakóhelyén a házfoglaló fiatal művészek mozit, kávézót és galériát alapítanak, E. itt kap először fizetést, mindeneként dolgozik. Mozigépész, kiállításokat szervez, felszolgál a kávézóban. Együtt él egy mexikói származású fiúval, gyerekül szülei, de kapcsolatuk megromlik és szakítanak. E. egyedül neveli kisfiát, kap állandó munkát egy boltban eladóként. Óvónő barátja segítségével 2000-ben sikerül albérletbe költöznie, az interjú évében (2004-ben) dolgozók középiskolájában készül az érettségire. 2001-ben nevelőapja öngyilkos lett, édesanyja továbbra is iszik, E. nyaranként látogat haza kisfiával édesanyjához és féltestvéreire.

A „két kamaszlány lelép otthonról” történet a rendszerváltozás díszletei között játszódik. E. a 80-as évek végén, 90-es évek elején anarchista, olyan szubkultúra tagja, amely éppen az államhatárokat, nemzetiséget, államiságot kérdőjelezi meg.

A foglalt házak és a foglalt házak városa az anarchia földje – punk értelemben. A foglalt házakban nincs definiált magántulajdon, nincs hierarchia, hatalom, kényszer. Ahogyan a Kádár-korszak „korszak”, úgy a fal leomlását követő időszak sajátos interregnum: definiált (magán és állami) tulajdon, hatalom nélküli idő és tér.

„És be volt osztva az egész kerület, meg a másik kerület ilyen, vannak ezek a Kaiser-ek meg Kauffhoff, vagy ilyen, ezek a nagy kajás boltok. És akkor mindent tudtunk, hogy hova lehet jól menni guberálni. Mindenki beosztotta, hogy ma ők mennek guberálni, ma ők mennek, és akkor mindenki jött meg ilyen nagy teletömött hátizsákokkal, és az egész szét lett osztva. Zöltség, gyümölcs, olívaolaj. Meg a ruházkodás is az volt, hogy mi sétáltunk az utcán, és ki voltak rakva az ajtó elé a használt ruhák ilyen zacskóba. Meg, tehát tényleg mi csak mentünk és találtunk mindent. Mi találtunk rádiót, kenyérpírtót, mindent így összeszedtünk, tehát különösebben nem is kellett keresni, csak néha így sétálgatás közben, de jó, folszedni. És szerintem ez is csak akkor volt, szerintem se előtte, se utána nem volt ilyen idő. Én meg azt hittem, hogy hú ezek a németek ezek mindig így élnek, hogy mindig minden ki van dobálva, és csak így keresni kell. Meg pont kifogtuk azt az időszakot, mikor ez a nagy újjáépítése a keleti blokknak.”

A Berlini fal leomlása E. történetében nem egyszerűen a Kelet-Nyugat határ elmosódását jelenti, és nem is valamiféle eufórikus világegyesítést. A fal leomlásával a volt határsáv helyén senkiföldje képződött, üres házakkal, ahova beköltözhetett akárki. E hely vándormozgalmak célpontjává vált, mintha a kelet-nyugat választóvonal között megnyílt volna egy üres, még szabad, lakatlan tér, ami nem kelet és nem nyugat, ahol megszűnik mindaz, ami körülhatárolta az embereket. A foglalt házak földje a magyarországi punkok elbeszéléseiben az anarchia-paradicsom. E.-ék Berlinbe érkezésekor azonban e hely hirtelen kérdésessé válik – E.-ék számára legalábbis:

„...valamilyen külvárosnál szálltunk ki, foglalt házat akartunk keresni, először azt akartuk megtudni, hogy hol van a fal. Mert mi úgy hallottuk, hogy a fal mentén vannak az új foglalt házak. Járókelőket kérdeztünk, de ugye erre két szó van, a Wand és a Mauer. Mi a Wandot kérdeztük mindig, és csodálkozva nézték ránk, de hát milyen Wand? Mi meg őket néztük hülyének, hogy ezek ilyen bunkók, hogy alig telt el két év, hogy a fal ledőlt, és már úgy csinálnak, mintha nem is tudnák, hogy miről van szó?”

Magyarországról a foglalt ház és Németország egymást kizáró jelentéseknek tűntek, mintha a „németiség” és a nemzetek, államok alatti-feletti anarchia nem ugyanazon területen működne. E.-ék nem Németországba, vagy Berlinbe, hanem kifejezetten a foglalt házakba indultak. A belső tereket elválasztó falat jelölő szót keverik a „külső tereket elválasztó fal” szóval, mindemellett a berliniekről elképzelhető, hogy egyszerűen meg nem történté teszik a Falat két évvel leomlása után. Berlin, a németek és a foglalt házak közötti összefüggések E. számára kaotikusak és esetlegesek.

„Ott (az anarchistáknál) hallottunk sokat így Berlinről, hogy így meg úgy a házfoglalók milyen jók, tehát ez már így bennünk volt, hogy van egy ilyen Berlinben, de amúgy semmit nem tudtunk mi Németországról meg Berlinről. Nekünk is ez volt a fejünkben, hogy Németországban mindenki szőke, a fele az szőke kékszemű, a másik fele meg náci, ilyen horogkeresztes dzsekiben, és rögtön meg fognak minket verni.”

A foglalt házak terében és idejében karnevál-szerűen függesztődik fel minden korábban definiált identitás: a német fiataloké éppen úgy, mint E.-ék jól körülírt és jelzett anarchista-punk léte.

„Mi, mint magyarok, Magyarországon mi csak ilyet ismertünk, hogy punkok. Tehát hogyha valaki egy kicsit más, akkor most vagy heavy metal, annak idején, ugye voltak a punkok, akkor voltak a mit tudom én, mi volt Depeche Mode, meg ilyesmi voltak, meg diszkó, de olyanok, mint itt, ez az alternatív réteg, ilyen nem volt, tehát én soha nem láttam, ilyen embereket. Fiú ilyen női kombinékban, iszonyú, fekete a mocsoktól, tehát

abszolút higiénia hiány, minden iszonyú mocskos, és mindenkinek a haja így ragad össze, és ilyen iszonyatos ruhákat vesznek föl, tehát minthogyha ilyen hülye szándarabból kerülnének oda. És mi meg nagyon meg voltunk ijedve, hogy úr isten, most ezek kik tulajdonképpen, hol vagyunk? És és mi ketten meg a barátnőmmel meg tényleg szerintem egy csomót gondolkozhattak ott az emberek rajtunk, hogy mi tulajdonképpen normálisak vagyunk-e vagy mi, mert mi teljesen ilyen más világba csöppentünk, tehát szerintem ők az ilyen keleti országokból nem is nagyon ismertek még előtte így embereket.”

A magyarországi underground szubkultúra kozmopolita-anarchista színei a foglalt házakban hirtelen „kelet-európai” furcsasággá válnak, a helyzet abszurditását a mi-ők definíciók kölcsönös furcsa meghatározása adja: a tükör nem töredezett, nem torz és nem is görbe, E.-ék számára az „ők” a „furcsák”, akik attól válnak egyenművé, hogy nem a különállás ismert jeleivel állnak külön (nem Depeche Mode-osok, metálósok vagy punkok és még csak nem is „németek” „szőke vagy náci” értelemben). A foglalt házak német lakói számára E.-ék lakáskeresése különös és nehezen értelmezhető. A foglalt ház szabadsága azonban éppen ebből a definíció nélküliségből ered, E.-ék furcsasága, a mákos tézisa, a kis német-magyar szótár és a „hogyan kerül ide ez a két lány?” kérdés pillanatok alatt illeszkedik a lakók furcsaságaihoz, az első nap szobát, kályhát, otthont kapnak, mint bárki más, aki még arra téved.

E. története nem töredezett, de nem is koherens. A narratíva nem követ kronológiai rendet, ebben az elbeszélésben nincs „Magyarország” és „Nyugat”, nincs elvesztett és megtalált otthon a szó „haza” értelmében. E. története nem követi a migráció történetek narratíváját, amely szinte kivétel nélkül a kiűzetéstől az egzisztenciális és pszichikai beilleszkedésig tart. Ezt ő maga is megfogalmazza:

„És, és én a belső hangra hallgattam, és nem a, nem az értelmemre, tehát a logikus bigyóra. Hogy most építsd az életutadat, a karrieredet, meg mindent. És ezt majd csak nyugdíjas koromban fogom tudni megmondani, hogy most tulajdonképpen mi volt jól, nem? Mert most így ahogy élek, most eddig még semmit nem bántam meg, mert mindennek megvolt a jó oldala, és annyi minden szakmát tanultam, és annyi dolgot.”

A „belső hang” a maga módján ad értelmet az otthonról való menekülésnek a családi tüzfészek nyomasztó abszurditásából a foglalt házak karneváli abszurditásába. A náci nagypapa az elbeszélésben éppen olyan abszurd figura, mint a szőke kékszemű/náci németek, a foglalt házak lakói, a Falról megfélemező berliniek, vagy az alkoholista szülők, ironikus helyzetek követik egymást egy ironikus család- és élettörténet narratívájára felfűzve. E. ironiájában vegyül szomorúság, reflexió, tragédia és vígjáték. Ha az elemző által kigyűjtött élettörténeti adatok alapján beszélünk E.-ről, azt mondhatnánk, széthullott családból származik, traumatizált gyerekkora volt, életkörülményei kergették Nyugatra. A „foglalt ház” története azonban nem ez, és nem is töredezett, hanem kaleidoszkóp-szerű, koherens, de ironikusan: a rendezetlenség elve szerint. Talán e történet mond valamit a se nem Kelet se nem Nyugat, prekapitalista, posztoszocialista rendszer- elit- váltó-átmeneti furcsa átmeneti korszakról, amelynek még átmeneti tudománya is volt egykoron, az ún. *tranzitológia*. Ez akár E. történetének címe is lehetne.

Összefoglalás

A Kádár-korszak a fenti elbeszélésekben tehát lehet hely, helyszín, idő, személy, attól függően, milyen szerepet tölt be az elbeszélő életében. Az interjú helyzet kérdése „felszólító jellegű”, interjúalanyainkat arra kértük, a Kádár-korszak kapcsán meséljék el életük történetét. Mint láthattuk, a felszólítás a Kádár-korszakot az Én szolgálatába helyezte, lehet, hogy ugyanezek a történetek hangoztak volna el akkor is, ha interjúalanyainkat egyszerűen arra kérjük, meséljék el élettörténetüket úgy, hogy mi nem jelöljük meg a kutatás tárgyát. Ezt nem tudhatjuk. Azt hiszem, jogosan feltételezhetjük, hogy szocialista Magyarország a fenti élettörténetekben szerepet játszik, önálló életre kel mint fantázia, fontos pszichés és diszkurzív funkciót lát el mindegyik elemzett interjúban. Fenntartja, jelöli, megnevezi azt a helyet, ahonnan az elbeszélőnek el kellett menekülnie. A jelölés magára ölti az Én képét és fordítva, a „Kádár-korszak” igazolást nyújt a hosszas távollétre, létrehoz egy hozzá képest külsődleges elvesztett paradicsomot, úgy is mondhatnánk, hogy szerelmi háromszög jön létre a „Kádár-korszak”, az „elvesztett paradicsom” és a „befogadó ország” között, ezek egymást definiálva léteznek, egymástól alaposan elkülönítve. A tér és az idő, amelyben működnek, az elbeszélő belső tere és ideje. Itt az Én tetszése és vágyai szerint mozgathatja a három „otthont”, személyes otthonosságának-otthontalanságának megélésében és megteremtésében. A fenti történetek rendszerváltás elbeszélések is. A beszélők ahogyan felépítik, úgy meg is szüntetik a Kádár-korszakot, elmesélnék egy belső rendszerváltozást, amely –maradva a szerelmi háromszög analógiánál – a három összetevő viszonyának szerkezetében radikális módosulást idéz elő, s ez egyben az Én változástörténete is.

Hivatkozott irodalom

BRUNER, Jerome (2005): *Valóságos elmék, lehetséges világok*, ÚMK, Budapest.

DE FINA, Anna (2003): *Identity in Narrative. An analysis of immigrant discourse*. John Benjamins, Amsterdam

EHMANN Bea (2002): Az emigráns lét kollektív élményuniverzumai, In: KANYÓ, Tamás (szerk.): *Migráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*, L'Harmattan, Budapest, 119-135.

ERŐS Ferenc (2001): *Az identitás labirintusai*, Janus-Osiris, Budapest

HOFFMAN, Eva (2004): Between Worlds, Between Words, In: SZEKACS-WEISZ, Judit and WARD, Ivan (szerk.): *Lost Childhood and the Language of Exile*, IMAGO MLPC and The Freud Museum, London.

KANYÓ Tamás (2002): A magyar forradalom és Svájc, In: U.ő. (szerk.): *Migráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*, L'Harmattan, Budapest, 173 –189.

KÓNYA Anikó (2002): Szubjektív történelem, In: KANYÓ, Tamás (szerk.): *Migráció és identitás. 56-os menekültek Svájcban*, L'Harmattan, Budapest, 149 –163.

KOVÁCS Éva és MELEGH Attila (2000): "Lehetett volna rosszabb is, mehattünk volna Amerikába is". Vándorlástörténetek Erdély, Magyarország, Ausztria háromszögében. In: SÍK, Endre és TÓTH Judit (szerk.): *Diskurzusok a vándorlásról*, MTA Politikatudományi Intézete, Budapest, 93-154.

MÉREI Ferenc (1989): *Társ és csoport*, Akadémiai, Budapest.

NEVES, Baete (2004): Migrant Memories and Temporality, *Diogenes* 201: 27-33